

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ:

ГАННА СВІТЛИЧНА
Поезії

**ВОЛОДИМИР
БАЗИЛЕВСЬКИЙ**
Поезії

ТАРАС ГУНЧАК
Втрати українців під час
другої світової війни

ПЕТРО ПОТІЧНИЙ
Українсько-російські
відносини...

Листи
ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА

**МИРОСЛАВ
МАРИНОВИЧ**
Відкритий лист
Г. Померанцу

АДАМ МІХНІК
Демон нашого часу

ISSN 0585-8364

7

ЛІПЕНЬ 1992 р.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; на рік: 120 куп., на півроку: 60 куп., на квартал: 30 куп.

Адміністрація в Україні: 254071, Київ—71, вул. Костянтинівська, 5.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу "Сучасність" в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1993 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і вислати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських доларах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ: Sučasnist
/Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ: Sučasnist
/ Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat—Yam

АРГЕНТИНА: Sučasnist
/Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ШВАЙЦАРІЯ
Sučasnist / Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
Sučasnist / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

Замовлення на публікації В-ва "Пролог" вислати на адреси:

В Європі:
Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:
Prolog / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102—3892
USA
(201) 622—0542 Fax: (201) 622—1933

На I сторінці обкладинки:

В. Зарецький, <А ми ж тую калину та й підніmemo> (Алла Горська)
1989 р., *полотно, темпера, комбінована техніка*

1992 липень 7

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (375)

Спільне видання
республіканської асоціації
українознавців
та видавництва " ПРОЛОГ "
(США)

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба — головні редактори
Микола Чубук — відповідальний секретар
Вадим Скуратівський — редактор відділу науки і культури
Володимир Рубан — редактор відділу політології
Микола Рябчук — редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич — співредактор відділу літератури
Богдан Певний — редактор відділу мистецтва
Сергій Полос — виконавчий директор
Олександр Чабаненко — технічний редактор
Олег Коспа — художній редактор
Поліщук Оксана — оператор комп'ютерного набору
Пархоменко Оксана — оператор комп'ютерного набору
Галина Єрьоменко — коректор
Тамара Кравченко — коректор

Усі матеріали до редакції “Сучасності” просимо надсилати: з України і держав колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

SUČASNIST
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102—3892
USA
Тел. ред.: (201) 622—0545
телефакс: (201) 622—1933

УКРАЇНА / UKRAINE
254071, Київ—71,
вул. Костянтинівська, 5
“СУЧАСНІСТЬ”

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо прислати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видають спільно:

Республіканська асоціація українознавців (Київ) та видавництво “Пролог” (США).

SUČASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is \$ 60 (US). Sučasnist is co-published by Prolog Research and Publishing Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102—3892. USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sucasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102—3892.

Представник редакції в Польщі — **Степан Козак**
Представник редакції в Чехо-Словаччині — **Мікулаш Неврлі**
(**Микола Неврлий**)

ЗМІСТ

Література

- 5 *Ганна Світлична*. Поезії
- 9 *Володимир Базилевський*. Поезії

Політологія

- 14 *Петро Потічний*. Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу другої світової війни
- 32 *Тарас Гунчак*. Втрати українців під час другої світової війни
- 38 *Анатоль Камінський*. Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі
- 43 *Михайло Міщенко*. Пасіонарність України
- 48 *Андреас Каппелер*. Структура українського національного руху в Російській імперії
- 57 *Джордж Г.Грабович*. Плоди колоніалізму та пастки постколоніалізму
- 64 *Володимир К. Нагірний, Ігор В. Зєлик*. Національна свідомість: стара тема, що вимагає нового освітлення
- 67 *Євген Головаха*. Партії очима виборців
- 73 *Олег Білий, Віктор Бурлачук*. Ми, філологи
- 82 *Ярослав Дашкевич*. Національна зрада
- 86 *Владимир Тісманеану*. Переможці чи переможені: моральні дилеми східноєвропейських інтелектуалів
- 91 *Адам Міхнік*. Демон нашого часу
- 96 *Лєшек Мочульський*. Міжмор'я
- 100 *Микола Рябчук*. "Європа"— не лише географія
- 103 *Мирослав Маринович*. Відкритий лист Г.Померанцу

З епістолярної спадщини

- 106 Листи Василя Симоненка Анатолію Перепаді та
Іванові Світличному
- 115 Євген Сверстюк. Симоненкові листи

Мистецтво

- 120 Леонід Череватенко. Життя як диво
- 125 Олеся Авраменко. Птах долі Віктора Зарецького

Круглий стіл

- 144 Дискусія українських та російських політологів, політичних та
культурних діячів у приміщенні посольства України в Росії

167 Хроніка

- 169 Про авторів

Ганна СВІТЛИЧНА

ПОЕЗІЇ

Народження слова

*Яка була щаслива та гроза,
Над світиком двора — ота гроза раптова.
У сплесках блискавиць купався куц бузковий
І клен себе їх лезом перезав.*

*Гроза — імпровізатор, автор п'єс
Для жерстяних дахів, калюж і грому,
Гримкі акорди беручи над домом,
В екстазі шумно падала з небес.*

*Що то за диво-музика була,
Коли під римби голосно-співочі
Залізні підставляла мати ночви
І музика текла, текла, текла!*

*В передзвоні, в перехлюпі її
Вродилося тоді моє найперше слово,
І так було йому щасливо і святково
В тій купелі, в тій шумній течії.*

*Ще не передчуваючи біди
І дня, коли до часу стане сивим,
Усе йому в ту мить здавалось дивом:
Дощ, блискавиці, ночви й дзвін води.*

*Не знало, ще не відало воно,
Через які вогненні пройде ріки.
Сказало просто: "Здрастуй. Я довіку".
Всміхнулось тихо: "Я — в тобі давно".*

*Й ословилася ним моя сльоза,
І збагнення сто бід моїх дістали.
Трагедії ще однії началом
Була щаслива, давня та гроза.*

Де ж то він?

*Пустельне мрево, тануче в зіницях,
Пустельно-вбога під ногами путь...
Пророки новоявлені й провидці-
Куди тепер нас, грішних, поведуть?*

*...Ми йшли. Нам сил доточувала віра.
Поводирі нам обіцяли рай.
Та встала прірва пащекою звіра.
І то був край. Терпцю і віри край.*

*І вже ніхто про рай не мав і згадки.
В отару збившись, заволав народ.
І хтось з поводирів кричав нам: “Задки!”
А хтось давав команду: “Уперьод!”*

*І доки всяк тягнув свою ідею,
Уже ми чули по собі десь дзвін...
Донині ждемо свого Мойсея,
Щоб вивів нас на путь. А де ж то він?*

Хохли

*А люди хазяйські у нас іздавен були,
Все в діло вони, все на користь пускали:
Тьотки булавою у ступі пшоно товкли,
Дядьки на онучі хоругви козацькі рвали.*

*Навчатись культурі й наук здобувать трудних
У школи чужинські свої віддавали діти.
Казали: “Щоправда, не нашинська мова в них,
Так з мови воно, бач, води не пити”.*

*А вже, як тьотки та й останнє пшоно стовкли,
А вже, як дядьки та й онучі останні зносили,
Промовив чужинець: “Тепер начувайтесь, хохли. Тепер
звоювати вас — пльове діло”.*

*А вже, як забуте, як нами забуте було
Й те слово останнє із річища рідного мови,
Чужинцю від сміху аж пупа кольками взяло:
“Таж нами звойовані вже давно ви!”*

Щасливе завтра

*Щасливе завтра — вже воно десь поруч,
Уже десь близько, той Едемів сад.
Все прямо й прямо, а затим ліворуч,
Ну, а затим ще кроків два назад.*

*Омріяне, обіцяне... Ще трішки —
Й таки щось блисне там, за чверть версти.
Ще б доповзти он до тієї вішки,
Ще б цю баяру — та й пе-
ре-
повз-
ти.*

*По будяках, по болотах і гатках,
Печальних жертв і втрат згубивши лік,
Ми просто в бік не той пішли спочатку,
Лише тепер у той пішли ми бік.*

*Ми доповзем. На ліктях на зідертих
(Бо що душа без віри? Чорний льох),
Щоб, хай не жити, а хоча б померти
У тім щасливім завтра дав нам Бог.*

Запитання скептика

“Вы любите театр?”
В. Белінський

*І сповідати сумно й не сповідувать.
Ще учора об землю одних,
А нині вже нових плекаєм ідолів,
Бо нам ніяк, нам — ну ніяк без них.*

*Бо нам така, видать, судьба (чи колія)
Нових кумирів викликають на кін,
І вид переробляти, вид історії —
Один учора, нині інший він.*

*І знов питанням Гамлета морочити
Геть почманілі голови людей:
“Буть чи не буть?..”
Тепер спитати хочу вас:
Ви любите театр сумний оцей?*

Крутоверть

*Доле, що, вже лічиш свої кляті трофеї?
Може, й так. Перед очі така крутоверть.
Коли поїзд зненацька твоїй сходить із рейок,
Все летить шкереберть. Все летить шкереберть.*

*І летить під укіс твоє небо з птахами
І душа, і душа теж летить під укіс.
Але це — лиш чиясь особиста драма
І ніяк — аж ніяк — не епохи зріз.*

*Йй, епосі, і клопоти епохальні
Йй ломок, ломок важких епохальний розмах.
Я ловлю голоси йй (ближні... дальні...),
Щось солоне на зранених чую губах.*

*Круто дибиться світ в тектонічних розломах,
Стрімко мінить історія свій анфас.
Не без жертв, не без втрачених вір, відомо.
Ну, а б'є — так по комусь із країн — по нас.*

*І не так воно просто — стезю подальшу
На нових перехрестях та й розвертять.
Тихо стало як раптом! Без тіні фальшу
Сокирки під укосом палахкотять.*

*І пахтить десь задушливо поруч ромашка
І спираюсь я ліктем на груддя земне.
Може, ще підведуся (з-під уламків... тяжко),
Може, встану іще... Хтось гукає мене.*

* * *

*Слова, слова, слова, а треба Слова,
А треба Діла — вже давно пора.
Та знов несамовитість мітингова
Комусь сорочку злісно роздира.*

*І знову під альтернативним стягом
Стіна іде запекло на стіну.
І всяк про люд. Його, його лиш благо
Месій відважних позбавляє сну.*

*Во благо люду піп склада молитви,
Про благо люду плеще словоблуд.
То битва йде. Страшна за владу битва.
Стоїть за гомілками в черзі люд.*

* * *

*Я заплющу повіки — й відразу
Напливе, захлюсне, засліпить:
Жовтий серпень. Зелена тераса.
Поруділа сосни верховіть.*

*І здаля — хтось до тебе гукає
І узгірком збігає крутим.
Спомин, спомин, останній мій раю,
Не зруйнований ще ніким.*

*Там — лошатко молочнооке
Ген вибрикує у траві,
Там ще сонце жарке й високе,
Й Боже мій, там ще всі живі!*

*І нікого з-за крайчику літа
Ще не кличе додому путь.
Там ще душу мою не вбито.
Душу — потім мою уБ'ють.*

* * *

*Ах, друзі, така в мене сталась подія,
Неждана, негадана, як завжди:
Сади зацвіли! В пелюстковій завії
У біло-рожевій пливуть сади.*

*Ах, друзі, так б'ється на скроні жилка,
Так з розуму зводить цей плин-течія!
І квітне відчахнута кимось гілка
На звалищі хмизу — душа моя.*

* * *

*Помолитись би — але не вмію.
Рятівні не родяться слова.
В полі вішки замела завія,
Обікрала душу татарва.*

*Драм кільце так схоже на облогу,
Рук, щоб їх бороти, не здійму.
Обізватись би — але до кого?
Сповідатись би — але кому?*

м. Павлоград

БИТВА З ПИРІЄМ

Будні

I

*Уже кришнайти гундосять і в'ють в тарілки,
їх співи і дзеньки тебе піднімають з дивана
й ведуть на балкон... як листя небес, ластівки
у плавнім ширянні — не Господа чорновики?
Підсвічено стіни будов канделябром каштана.*

*Лампасами з глибу подвір'я сяйне генерал,
опора держави киває шоферу недбало
й пірнає у "Волгу", роти роззявляє загал,
допоки триває ранковий церемоніал,
зітхають сусіди — їм теж би свого генерала.*

*Потроху зникає душа до марноти марнот
й щоденного дійства, не вірячи у переміни
у пуці вертени, в можливість державних щедрот,
якщо ж і сама роззявляє від подиву рот,
то тільки тоді, коли бачить безприв'язні ціни.*

II

*Забув би напевно — в якій ти країні і де,
та суржилом вколеться слух і втішишся — дома.
Дарма, що і фон ненормальний; і небо бліде,
таке ж, як життя занепале, що втіхи не жде,
надкушено стільки кислиць — постійна оскома.*

*О Дамо Прекрасна! Це ж хто Вас усім напоказ?
Невидимий Блок ридає під кожним підмурком.
Школяр, тайкома до підвалу освоївши лаз,
трясеться і, давлячись слиною, стежить екстаз
старої повії із п'яним придурком.*

*Хоч бридко, все ж око обов'язок свій пам'ята
і ловить розірвані звуки досвідчене вухо.
Безсмертну товкучку пантрує твоя самота,
та висновок робить невтішний — суціль сліпота,
де плоть торжествує при зримій відсутності духу.*

III

*Входиш у води людські і тебе вже нема,
ти потопельник, хоча й тимчасовий, вирує
довкола тебе й штормить многолика юрма,
боязко бідній мурасі й тобі зокрема,
спробуй покликать на поміч — ніхто не почує.*

*Пику печерну виносить на тебе ріка,
ну і типаж — хоч шкуру знімай і в дубильню,
фізія вбивці, пройдисвіта, гвалтівника,
підліток-злодій, шмигнувши повз тебе, зника,
крик його жертви каменем падає в хвилю.*

Смирно пливають у гурті рекетир, сутенер
й той одинак, що виношує план самогубства.
Хтивий кавказець заманює дівчинку в сквер,
урну трясє волоцюга — саме тепер
вчасно збуватися серцю народолюбства.

IV

— Знову чорнуха! — скривиться кисло естет,
— ти нам поезію дай, якщо ти поет...
— Друже, поезія у безстрокову відстрочку
загнана часом, втратила імунітет,
поміж брудними жила й забруднила сорочку.

Надто субстанція ця делікатна і не-
здатна рішуче урвати кайдання земне
задля збереження сил, чистоти солоспіву.
Сам сатана часові дав відкупне,
і пересохла гортань, і не стало наїву.

Доля, дволика, мов Янус, то звала назад,
в степ нетутешній, під опахала левад,
то на безживний асфальт змітала з наскоку.
Лад помінявся, та не поліпшився лад,
а маргінальність поету вилазила боком.

V

Кинутим напризволяще в'яже язик
власне сирітство, знову безмежний тупик
підстерігає надто вразливого сина.
Клітку грудей розриває затавний крик,
посмішки час, людська бадишно.

Час запалити цигарку і знов на балкон
вийти, де око твоє упреться в бетон —
порозкошує привабами архітектури,
що без надмірностей... тільки б замовк Цицерон
радіомовний — набридли ці фіоритури.

Температура упала, та й інтелігент
нині не той, що учора, й не ті демократи.
Не побивайся! Томління твої — рудимент.
Ми незалежні, бадьорій у нас Президент,
отже, цигарку досмокчемо й ляжемо спати.

* * *

Все, що на березі Тібра колись відшуміло,
ждало повтору півтори тисячі літ.
Тільки й того, що не в тозі розгулює тіло,
в джинсовім строї квапиться скіф на обід.

Дух же в занепаді, як за Діоклетіана
а чи за цезарів пізніх — державців слабких.
Корчить баришник із себе вельможного пана,
губу копилить шахрай, мов патрицій-жених.

Ціни ростуть, як на дріжджах, не діють закони,
що в нас — сенат чи парламент? Гримить плюраліст.
Знов інтелект не в пошані — кругом перепони,
й, власне, яка в тім різниця — денарій? купони? —
на сухарях економить новітній софіст.

*Тесані риторичні схожі — і в майстра безсоння:
як і чому заносить його на шаблон?
Тисячну оду завершив сучасний Авсоній,
Зняв окуляри — задом стоїть Аполлон.*

*Знає історик: уяви збіднілої вияв —
кожен повтор... але все ж, відчинивши вікно,
плутає з Тібром Дніпро,
Римом зве Київ,
римлянин він чи киянин — йому все одно.*

Квітка життя

*З темного страху життя проростає, мов злак
з ґрунту глухого. Тягнеться крізь непрозір'я
до світла. Як вогник в долонях, тремтить,
постережися — задме його вітер свавільний.*

*Страшно їти одному серед ночі крізь ліс,
страшно і в полі в цю пору, і в електриці
останній, де темний стирчить індивід,
п'яно гикає й тебе роздивляється тупо.*

*Страшно в лікарні — лякає в ній дух чужини,
болю буденність, стражданням спотворені лиця,
мислі зальотної зблиск — висихає ріка,
і відчуття — ти залишений напризволяще.*

*Ближньому поспівчувавши, дар співчуття
благословивши, та здогадаєшся раптом —
ні, не його, а себе ти у нім пожалів,
дар милосердя лукавий гірчить, як цикута.*

*Страшно все знати, страшно не знати про те,
що тебе завтра чекає, страшно зірвати
післячорнобильський овоч... й не страшно хіба
звечора вмерти, а вранці воскреснути знову?*

*Безлічі страхів кругом затаїлись, як тля,
знищиш одну, а вже десять безсмертних докола.
Як я боюся листів, телеграм і дзвінків,
гість на поріг, а тебе, мов коноплю, тіпає.*

*З темного страху життя виростає. Трудом
захищається. Труд — порятунок від страху.
Все, що росте, протидіє. Тому і росте.
Квітка життя, ти й опівночі, знаю, смієшся!*

Битва з пирієм

*— Вам битву з пирієм не виграти ніколи...
— Ох, відчаю, помовч, хай в зубожінні поле,
що страшно й починать, але ж лопата є
й година на порі, і тіло волю п'є
так радо, що почнем з самісінького краю...*

Як під шнурівку, вздовж лопатою вглибаю
у черево землі, що вперто не пуска,
то пирію розлаписта рука
агресії металу чинить опір,
явля підземну міць, порипує, мов докір
висловлює, та ось пройшли рядок
і — репнув глухо ґрунт, ледь зримий жолобок
між патлами зеленими проліг...

Подвоююй же зусилля рук і ніг,
пройдися ще разок на той же ґтиб
і впоперек почни, занурюйся у глиб
утроби чорнозему, в дику хащу
цупкого плетива, в дрімучу захаращу
блідих дротів почвари-пирію,
який здавен панує в цім краю.
Ріж землю на шматки, на цеглу, на саман,
та вивергать не квапся й за султан
слабкий хапати теж — одурить він:
коріння збереже, а чуба навзамін
віддасть тобі без бою, майже радо,
щоб зберегти автократичну владу.
Ти сам собі вояк і командарм,
мов дошка шахівниці, твій плацдарм.
Ученисті потріскують волокна,
в затытій спротиві вся сила допотопна.
І все ж початок битви за тобою,
лопату кинь і з вилами до бою
іди, вганяй трійчаті в товщу брил,
тряси їх і труси — кучмастий пил
нехай здіймається, як димова завіса,
потуга волі і можуть заліза
підважать чорнозем, немов базальт,
здирай же шкіру — пирівний скальп,
вощані вирви гнізда, пишні кубла,
в яких безсило хижа хіть задубла,
що явить зору, вийшовши з пільми,
підземні кучеряві килими.
Перепочинь. Твоя синиця в жмені,
дрижать землі оголені легені
передчуттями родів тих плодів,
що божим даром за надрив трудів...

Я виріс у країні пирію,
між пиріями й досі їм і п'ю.
Та не приємлю гуртового іґа,
іду, як Святослав на печеніґа,
на пирії із заступом своїм,
хоч думаю про те — кому повім
печаль свою, затурканість свою
в безрадісній країні пирію,
де на своєму (чи ж своєму?) полі
глушив пирій цвіт маку й бараболі
багато літ і глушить дотепер...

Як дивно, що я й досі ще не вмер!
Що з заступом-пером ходжу на герці,
хоча й гуляють протяги у серці,
що всі мої зусилля ні к чому,
хіба що втіха бідному уму
чи поміч тимчасова... ось і ти,
мій менестрелю, чвалом до мети

летиш по головах, у ступі воду
товчеш, а мрієш про винагороду.
На ярмарку збуваєш виплід свій,
не ошукаєш, братику, — пирій.
Та це я принагідно... як між нами,
то й серце — тсс... приходять теж до тями
і туляться до зграйки донкіхотів
між пройд і заповзятих патріотів.
Перо в руках, а на устах молитва,
оговтується — і триває битва!

* * *

— Кирило вмер... Килина, мов колода,
лежить паралізована... Іван
повісився... Спилася Степанида...
Карпо втопився... Гальку в богадільню
зіпхнув синочок... Жебрає Горпина...
Стерялася і геть чудною стала
Палажка, все галайкає в городі...

— Кінчайте, бабо! Годі, годі, годі...

Я жах життя не з оповідок знаю,
не з хронік про катів і зарізяк.
Я з ним встаю, і з ним таки лягаю,
і хочу збутися, й не збудуся ніяк.

Навіщо мені, бабо, ця ще рана?
Ідіть собі, юдоль земна сліпа.
Простіть того нещасного Івана,
і пом'яніть Кирила та Карпа.

Та помоліться, якщо неважко,
за всіх, кого зім'яв і витовк час.
За Степаниду, Гальку, за Палажку,
і за Килину, і за, грішних, нас.

А я піду на обшири тернові,
і в бездоріж степів поволочу
тягар їх бід, і виплачуся в слові,
і словом захищуся од плачу.

* * *

Минулим сплатив за жорстоке й понуре знаття,
урозтіч думки безпорадні, як лижі по насту.
А мав би повірити у золоте набуття,
не книжкам і фарисеям, а Еклесіясту.

А мав би— навиліт у простір, як вольна стріла,
що пущена п'яним стрільцем навмання, без прицілу.
Де суджено, там і впаде,— непрозירה імла! —
і тим перейматись— не нашого розуму діло.

А нашого розуму діло— подбати про те,
щоб, знаючи все, не впасти в банальну гризоту
і в безум бузковий загнати й знаття золоте.
Лиш Небо причетне до всіх траєкторій польоту.

М. Київ

Петро ПОТІЧНИЙ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ В ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ ЧАСУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ВСТУП

Відповідальною за несприятливі відносини поміж росіянами і українцями треба вважати передусім російську сторону. Так склалися обставини, що українців приєднано до імперії росіян, а не навпаки, і зроблено це в спосіб, який коштував Україні мільйони людських жертв, а ще ж завдано величезні політичні, економічні, культурні, психологічні, моральні збитки. Пам'ятаємо слова відомої пісні: “Вже більше літ двісті, як козак в неволі”, історія додала до них ще сто років. Дехто, мабуть, зауважить, що були відмінності в трактуванні українського народу російськими самодержцями і більшовиками. Певне, що були, але від того українцям ніяк не стало легше. Де лиш сягала рука російського політика і бюрократа, там безжалісно нищено українство. Прикладів цього тільки в двадцятому столітті стільки, що ними “хоч греблю гати”. Це дуже негативно відбилосся на російсько-українських відносинах і сприяло зростанню антиросійських тенденцій в українському політичному житті. Особливо яскраво вони виступили в тридцятих роках в ОУН, а потім у провідних кадрах українського підпілля, серед яких знаходимо навіть і уцілілих членів КПЗУ.

У трактуванні українсько-російських відносин підпільними публіцистами й пропагандистами є кілька важливих елементів. Спочатку пригадаємо деякі програмні положення, а потім зупинимось на поглядах трьох підпільних публіцистів, а саме: Йосипа Позичанюка, Осипа Дякова та Всеволода Рамзенка. На нашу думку, вони репрезентують певний спектр думок на цю тему в раціонально-емоційній площині.

РОСІЯ

Проблема Росії і росіян була найважчою серед тих, які треба було враховувати підпільному проводові в боротьбі за незалежність. Випрацьовані ще на II Великому Зборі ОУН (квітень 1941р.) позиції в цьому питанні виявилися мало придатними в реальній ситуації, особливо в Центральньо-Східних українських землях, мусили змінюватися.

У нас досі не цілком усвідомлено, що українська визвольна доктрина зазнала певної трансформації, а підпілля почало повертатися до традицій Української Центральної Ради. У Постанові Другої Конференції ОУН (квітень 1942 року), в статті “Ставлення до москалів”, знаходимо: “Ми поборюємо політичний і культурний актив і всі форми політичного й культурного москвофільства як знаряддя московського імперіялізму, нейтралізуючи пасивну московську масу”. Постанови Третьої Конференції ОУН—СД з (17—21 лютого 1943 року) кажуть: “Большевицьку й

білу імперіялістичну Москву поборювати будемо завжди як віковичного ворога поневоленних народів Сходу та як джерело вічного неспокою в Європі й осередок імперіялістичної експанзії на європейській і азійській континенти”. А трохи далі: “Усі спроби біло-московських елементів та зовнішніх чинників відновити стару московську імперію на немосковських землях, зокрема на землях українського народу, зустрінє український народ нещадною боротьбою”.

У Постановах Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (серпень 1943 року) бачимо вже трохи змінену термінологію. Тут немає мови про “москалів”, а говориться про “російський імперіялізм”, про “більшовицько-московський імперіялізм”, “російсько-більшовицький імперіялізм”, “більшовицьку Росію”, про те, що “більшовизм — це російський націоналізм з усіма імперіялістичними ознаками”, про “російський шовінізм”.

Різниця тут величезна. Імперіялізм поборювано без образ на адресу самого народу. Крім того, в Постановах Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН було сказано: “До поневоленних народів ССРСР ми зачисляємо й російський народ. Імперіялістичні елементи російського народу, що пішли на службу до Сталіна і його партійної кліки, стали на ділі ворогами свого народу, тому що підтримують режим, що спричинив і спричинює багато горя самому російському народові”.

У Платформі Української Головної Визвольної Ради говориться про московсько-більшовицький та німецько-гітлерівський імперіялізм, але ніде не згадуються росіяни чи Росія. Основні ідейно-програмові принципи підкреслюють, що “УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі зі всіма поневоленими народами Європи й Азії, які борються за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність”, та що “УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу”.

В Універсалі УГВР знову підкреслено: “Вітаємо боротьбу інших поневоленних народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної боротьби українського народу”. Далі Універсал закликає “всі меншини, що живуть на українських землях... включатися в українську визвольну боротьбу” і гарантує їм “...повні громадянські права в українській державі”.

Тоді ж такі визначні підпільні публіцисти, як Йосип Позичанюк (Д.Ш., Д.Шахай, Шугай), Осип Дяків (Артем, О.Гончарук, Осип Горновий, Осипенко, Юрїїв), Петро Полтава (П.Полтава), Дмитро Маївський (Косар, Тарас, Дума), У. Кужіль, Всеволод Рамзенко й інші, стараються розробити — кожен у свій спосіб — новий підхід до проблеми росіян. Йосип Позичанюк у дискусійній статті виразно каже, що це можливо тільки за умови, що українська сторона перестане пропагувати расистський націоналізм і випрацює універсальні ідеї, які матимуть силу мобілізувати всіх, включно з росіянами. Не сумніваюся, що ці позиції були апробовані також і генералом Романом Шухевичем-Чупринкою, бо важко уявити, щоб підпілля толерувало погляди, не схвалені проводом. Новий підхід до проблеми російсько-українських відносин мав і свою реальну базу. Наприклад, маємо згадки, що росіяни уже в 1943 році разом з іншими національностями брали активну участь в УПА¹.

У пропагандивній літературі УПА маємо кілька летючок, адресованих росіянам — російською й українською мовами. Вони базувалися більше на раціональних, ніж емоційних аргументах, і тим відрізнялися від летючок для інших народів².

З ініціативи Головного Командування УПА, 21—23 листопада 1943 року було зорганізовано 1-у Конференцію Поневолених Народів Східної Європи й Азії, з участю 39 делегатів від 13 народів. У ній взяв участь Шухевич-Чупринка. Це була важлива політична ініціатива, бо вона вказувала на потребу організації спільної боротьби поневолених народів з російським імперіалізмом. Вона вимагала також певних зусиль теоретичного і ідеологічного характеру.

Український визвольний рух показав себе в цій справі не найгірше. Особливо багато було зроблено в пропагандивній діяльності.

У цьому контексті впадає в око мала активність у спілкуванні українського підпілля з нашим північним сусідом, Білорусією. Одинокую летючку для білорусів випущено навіть не білоруською, а українською мовою.

ЙОСИП ПОЗИЧАНЮК [(1911—1944), Д.Ш., Д.Шахай, Шугай. Загинув 21.XII.1944 на Дрогобиччині].

Найбільший внесок у переоцінку російсько-українських відносин у керівних колах підпілля зробив Йосип Позичанюк. Уродженець Дашівського району, Вінницької області й вихований у СРСР, він, як і багато інших підпільників, які походили з центрально-східних українських земель і добре знали підрадянські умови життя, великою мірою сприяв змінам у програмі українського визвольного руху того часу. Генерал Ромэн Шухевич-Чупринка так говорить про це: “Соціально-економічна частина Платформи [УГВР] дала змогу учасникам громадянам Східньо-Українських Земель висловити думку східньо-українського громадянства на ці справи. Великий Збір уважно прислухався до цих думок і в суспільно-економічній діяльності цілком прийняв пропозиції “східняків”. Стаття Йосипа Позичанюка (“Д. Шахай”) “Тактика щодо російського народу” не була призначена для публікації. Це одна з довідкових статей автора для провідних членів організації і обговорення її на ширшій нараді чи конференції.

У 1943—1944 рр. у колах підпільних діячів велася широка дискусія про переоцінку політичних, соціальних, економічних, релігійних та інших питань у програмі українського визвольного руху. Про цю дискусію дуже мало документації, коли не брати до уваги її вислід — пізніших писань підпільних публіцистів і постанов чи рішень підпільних конференцій. З цього погляду вартість статті-меморандуму Йосипа Позичанюка прямо унікальна, бо вона, можливо, єдиний свідок цієї дискусії.

Позичанюк пише, що “другим основним завданням є правильна і спритна політика щодо російського народу, що для нас мусить базуватись на засаді: в розвалі [більшовицької московської імперії] російський народ мусить відіграти свою історичну ролю. Свідомість цього диктує відповідну політичну лінію стосовно російського народу. Лінію викрестання російського народу, без чого наша боротьба так само буде або немислима, або приречена на фіяско”. Він ставить питання: “...Чи ми й далі йдемо по вузькій лінії розпаловання національного українсько-російського і українсько-польського антагонізму

й діємо, як сила суто націоналістичного й вузько льокального характеру, не зважаючи на гасло про "народи сходу", а чи ставимо питання в площину боротьби "всесоюзного" значення під ідейно-політичним (тактично) оглядом, у площину орієнтації й підтримування революції соціально-політичної і національної в цілім СРСР, і насамперед в Росії, базуючись на всіх існуючих передумовах до того".

Автор пояснює, що більшовизм хоч ніби виступає проти націоналізму й голосить інтернаціоналістичні гасла, сам сів на націоналістичного коника, та що це якраз і показник його слабкості та ідейно-політичного банкрутства в масах, насамперед у російських. "Саме цей коник і скине його (мусить скинути), бо більшовизм сам створив для цього передумови за 25 років у народі, вбивши інший світогляд у голови... Той антагонізм, як і всі інші протиріччя, мусить бути повернений проти них же, як проти спрчинника міжнаціональної (суттєвої, що витікає з курсу партії) ворожнечі". Український визвольний рух, отже, повинен протиставити більшовизмові "не "зоологічний" націоналізм, за який вони привчили маси ненавидіти нас, і не інтернаціоналізм, що його маси ненавидять після всієї більшовицької практики, а поступову ідею національної співпраці, миру й єдності на принципі волі, незалежності та дружби народів, як рівний з рівним." Український рух повинен виступати "в ролі реставраторів і носіїв найбільшої, так і не зреалізованої в жовтневій революції, але найбільш рушійної в ній ідеї дружби і братерства народів". Тому питання треба ставити "в площину соціально-політичної боротьби насамперед не під гаслами національної ворожнечі, а національної єдності в боротьбі з режимом загальної павперизації, соціальної нерівності, жорстокої експлуатації, визиску, безправ'я, приреченості на жертву в інтересах партійної верхівки і т. д. Всюди акцент і на російським народі, як однаково визискуванім і фактично безправнім".

Вибір союзників у цій боротьбі дуже важлива справа. Позичанюк питає: "З ким ми спілкуємося? З ким пліч-о-пліч боремося? Чи з усіма поневоленими народами проти російського народу, московської культури, російської агресії і т. д.? Тобто — протиставимось російському народові. Чи навпаки — втягаємо його (і насамперед його) в єдиний фронт проти більшовизму як політичної й соціальної системи, тотального режиму, що його російський народ ненавидів і ненавидить у такій же мірі, як і інші народи (мусить ненавидіти); втягаємо пам'ятаючи, що від того, в якій позиції до більшовизму стоятиме російський народ, залежить, зрештою, бути чи не бути українській державі". Він вважає важливим підкреслити, що війна ведеться власне не проти росіян. "...Ми боремося не з російським народом, а з більшовизмом. Ми хочемо завалити не Росію, як символ російського патріотизму, не Москву (нагадуючи москалям усі історичні кривди — знайшли для того час! — а особливо більшовицькі кривди, перекладаючи відповідальність на весь російський народ) і не московську російську культуру, але тотальний більшовицький режим, більшовицьку (антинародню й антиросійську) культуру, червоний Кремль як організатора й керівника грандіозної тотальної імперіялістичної машини, в поваленні якої ми зацікавлені".

На думку Позичанюка, якщо вміло й послідовно "... протиставити більшовизмові гасла соціального й політичного переустрою, завершення "клясової боротьби", гасла соціальної, політичної й національної революції і то в самій основі СРСР — в Росії насамперед, то це дасть "поштовх тим внутрішнім силам [Росії], які діяли й які існують і

тепер, лише загальмовані з ряду причин...” Усі мають зрозуміти, що український визвольний рух бореться не лише “за конкретну українську незалежну демократичну державу, але й “за російську і за демократичні держави інших народів старого й нового СРСР”. Бо “гасло “воля народам, воля людині” мусить стосуватись і росіян”.

Обстоюючи самостійний курс, Позичанюк проти зовнішнього втручання чи узалежнювання визвольної боротьби від такого втручання. Вказуючи на царську імперію, він каже, що вона впала, хоч їй старалися допомогти ззовні. Розвалив її насамперед російський народ. На його думку, така сама доля чекає й радянську імперію. Він каже: “Корінь цього криється... в низці поважних (існуючих і тепер) причин і у властивостях [російського] народу, якого ми не знаємо й не хочемо знати, але мусимо знати, бо мусимо скористуватися з властивостей і нахилів того народу, від постави якого залежатиме, зрештою, доля більшовизму. Не вдаючись у зайві подробиці тепер, робимо акцент на тім, що більшовизм завдячує свій вихід на історичну арену цим властивостям, цього народу насамперед. Їм же він завдячуватиме й своєю смертю так, як імперія Романових... Стане російський народ разом з іншими народами проти більшовизму на шлях соціальної політичної революції (до чого він таки не раз поривався) — то ніщо, навіть ніяке зовнішнє втручання його не врятує, як не врятувало імперію Романових”. Позичанюк вважає, що шляхом розпалювання антагонізму проти росіян завалити імперію не можна. Зрештою, це вже й так зроблено. “Більшовики його й так розпалили, далі нікуди, бо в цьому був їхній інтерес”.

Позичанюк пропонує інший шлях, шлях єднання і співпраці. “Мусить бути пропагована концепція, що український і російський народ рука об руку трощили царат 1905 і 1917 рр. Рука об руку вони розтрощать і сталінський кривавий режим в ім'я миру, свободи, справедливости. В ім'я людського життя, а не безправного й голодного животіння. Національна свобода, існування вільних самостійних держав не може стати на перешкоді дружби цих двох найбільших слов'янських народів, а навпаки — є гарантом справжньої співпраці й дружби як рівний з рівним і дружби, заснованої не на брехні і лицемірстві, побудованої не на примусові, а на принципах вільної добросусідської співпраці. Російський та український народ не зацікавлені в обоїльному поневоленні, в цьому була зацікавлена правляча кліка провокаторів і спекулянтів, що прагнули своєї світової диктатури ціною народної крові”. Всі мусять зрозуміти: “З того, що український народ був поневолений за царату й за диктатури Джугашвілі-Сталіна, російський народ не мав ніякого зиску й ніколи не матиме. Бо сам він був і є за такий самий об'єкт нещадної експлуатації й таким самим кроликом для соціальних експериментів та знаряддям у боротьбі за імперіалістичні цілі, за “славу” чи батюшки — “білого царя”, чи Сталіна та інтернаціонального політбюро ВКП(б)”. Твердити інакше, чи навіть більше — “оголосити... війну російському народові — це значить зміцнити більшовизм, ототожнивши його... з народом. ...І хоч той народ чи та “російська держава” роздирані зсередини протиріччями, але ті протиріччя не стануть на перешкоді нашому розгromові. Адже поки стоїть питання про національну честь, гонор і життєві інтереси нації (а не імперії) — доти й протиріччя між російським народом і державою, між масами й партією не діють. Це вже було в боротьбі проти німців... Бо німці мали все, крім одного — крім політичного розуму”.

Політика — це мистецтво можливого. Уміння гнучко й послідовно впливати на свої і чужі маси в своїх інтересах. Політична дозрілість вимірюється не тільки ступенем ідейності чи ненависті до ворога й готовністю на жертви, але насамперед тверезим розумом і далекосяглістю його. Так діють більшовики, і, на думку Позичанюка, “це сьогодні найвища школа політичного сприту...”, хоч “...це ще не ідеальне завершення цієї школи”, бо вона дала “...не тільки своїх прапороносців, але й своїх гробарів, що діють на шкоду більшовизмові”. Це усвідомили більшовики й почали “в авральний спосіб рятувати ситуацію, нашвидку прищеплюючи те, що весь час викорінювали, й викорінюючи те, що прищеплювали”, й “не тільки в національно-російському питанні, а й в інших”. І, власне, тому “згадуваний тактичний хід більшовиків з нащеплюванням російського націоналізму проводиться спеціальним способом — способом більшовицького ідейного дворушництва. Не як одвертий і прямий російський націоналізм... — але вбраний у плащик “радянського патріотизму”. Одначе, “щоб сяк-так оминуть суперечності глибоко ідейного порядку, вони вибрали, як уже згадувано, особливу форму російського патріотизму — “радянський патріотизм”.

Позичанюк вважає, що оця “кричуща цинічна розбіжність між справжньою політикою, що коріниться в незмінній ідеології більшовизму, й їхньою тактикою щодо російського народу, мусить бути використана повністю. І то, підходячи до росіян не як до “дикої юрби”, а як до спільноти, хоч і з розкаряченою, двоїстою психікою, але з певними глибоко закоріненими революційними традиціями й рисами, зачіпаючи більшовизм глибоко за самі ідейні печінки, за його дику антинародну соцпрактику й вивертаючи його, як рукавичку, так як вивертав його той самий народ, піддаючи його жорстокій неофіційній критиці весь час”. Автор закликає “не... забувати, що справжній глибокий націоналізм, у нашому розумінні, широким масам російського народу не властивий, особливо після чверть століття інтернаціоналістичного вишколу, навіть після безлічі фактів (конкретних) фізичного винищення більшовизмом ліпших представників російського народу, що російський народ розглядає не під кутом національної боротьби, а боротьби політичної й соціальної — клясової. Нахил до національної боротьби російському народові був мало властивий, бо він ніколи не знав національного утиску. Натомість йому властивий був і є нахил до соціальної боротьби й до анархії”. І тому головне завдання українського визвольного руху — дати російському народові ідею “соціально-політичної революції, ідею боротьби безкласового народу з клясою експлуататорів..., ідею боротьби рабів, спавперизованого селянства та індустріального робітництва з державним капіталізмом, з модерним кріпацтвом, з цілим тотальним апаратом визиску, опанованого армією нероб, дармоїдів, соціальних трутнів..., гасла широкої демократії, волі совісті, друку і слова, професій, торгівлі і т. д. — всього того, за чим той народ стужився... І як завершення цієї ідеї — ідею співпраці й дружби народів через національну свободу й національну незалежність, що єдине може бути гарантом справжнього миру й добросусідського співжиття тих народів у загальних інтересах”.

На думку Позичанюка, такий підхід до справи — не пуста демагогія, але пряме попадання в точку. Зрештою, “...в десять разів легше довести радянським масам, що т. зв. соціалізм в СРСР — це не що інше, як найжорстокіша форма капіталістичної експлуатації — державний

капіталізм, де навіть профспілки не можуть обстоювати інтереси трудящих перед всесильним капіталістом. І що партія і весь державний прислужницький апарат соцчиновництва... — це нова грандіозна кляса нероб і експлуататорів, складна ієрархія трутнів і кровосмоків різного калібру, словом — кляса паразитарна. І що шлях до щастя й до справжнього людського життя лежить у поваленні узурпаторського тоталітарного режиму”. Позичанюк ще й ще підкреслює, що в протирежимну боротьбу мусить бути включений російський народ або, якщо це неможливо, то щоб він “...в якнайбільшій частині був принаймні виключений ідейно в боротьбі більшовизму проти нас. Важливо, щоб російський народ був бодай пасивно по боці тих народів, які боротимуться за незалежність. Ідеал же — досягати співдії за повалення більшовизму. Не в боротьбі за українську державу, а в боротьбі за повалення більшовизму”.

Здобуття української держави — це справа насамперед самого українського народу. Бо, як каже Позичанюк, “щодо української держави, то тут ми не маємо що говорити з російським народом. Крім того хіба, що ми гарантуємо російській національній меншості на Україні всі однакові права, навіть право на рідну школу й мову, за що російський народ так само мусить гарантувати українцям на Зеленому Клині й у Казахстані такі самі права. Поза цим мобілізація уваги росіян навколо української проблеми кінчається... Об’єктивно боротьба російського народу проти сталінського режиму сприяє нам і цього з нас досить. У цьому полягає суть тактичної задачі, суть єдиного фронту з російським народом”.

Позичанюк добре розумів, що його пропозиції, які вимагали великої дози політичної зрілості й тактичної гнучкості, можуть і напевно викличуть сильну негативну реакцію в деяких підпільних колах. Зрештою, для того й була написана його стаття, бо, як він каже, “ніякі завважання й гістеричний крик “ура-патріотів” про “одвічного непримиренного північного ворога” і т. д. тут не можуть іти в рахунок. Для нас ворог мусить нині визначатися не географією, а ступенем активності проти нас, нашої ідеї й нашої тактики. Тож у це число можуть потрапити й наші “ура-патріоти”. “Північний же ворог” у боротьбі за повалення більшовизму (а значить, і за ставлення УССД) може і мусить відіграти свою ролю”. Зрештою, як каже Позичанюк, “коли б не було тих протиріч і законів, про які було вище, тоді й питання наших стосунків з російським народом стояло б в іншій площині. Тоді боротьба проти російського народу була б конечністю. Але, на наше щастя, — твердить він, — справа стоїть зовсім інакше”.

Позичанюк бачить два тактичні періоди в боротьбі за волю. Перший: організація революції в цілому СРСР і створення та зміцнення української держави. На цьому етапі треба співпрацювати з усіма протибільшовицькими російськими силами, включно з монархістами. На другому етапі, можливо, знову доведеться воювати проти тих росіян, які захочуть відновити Російську імперію. Однак він думає, що більшість російського народу не буде готова воювати задля імперії.

ОСИП ДЯКІВ [(1921—1950) — Артем, А. Осипенко, О. Гончарук, О. Горновий. Загинув 28. XI 1950 р. на Івано-Франківщині].

Осип Дяків (“Горновий”) у декількох статтях розробив докладніше проблеми, поставлені й. Позичанюком. Хоч у деяких ідейно-програ-

мових аспектах він ставить наголос трохи інакше, проте в загальних рисах продовжує аргументацію Й.Позичанюка щодо росіян та українсько-російських відносин.

У брошурі “Наше ставлення до російського народу” він каже, що “це питання поділяється на дві частини: 1) наше становище до російських народних мас і 2) наше становище до російських імперіялістів. ...У кожному з тих окремих питань наше становище — різне” Напрошується думка, що, на відміну від Позичанюка, який писав свою статтю насамперед, щоб привернути увагу підпільних кіл до проблеми стратегії і тактики в ставленні до росіян, Дяків пише власне для росіян або для тих українців, які під тиском радянської пропаганди не зовсім розуміли цілі українського визвольного руху.

Як і Позичанюк, він підкреслює факт, що український визвольний рух не має нічого спільного ані з шовінізмом, ані тим паче з імперіалізмом³. Змагання українського народу за свою державу О. Дяків пояснює беззаперечним правом кожного народу жити своїм життям, і тому відокремлення від Росії не повинне розглядатися як ворожий акт. Тим більше що навіть конституція СРСР формально це право визнає⁴. Зрештою, відділення не принесе російському народові жодної шкоди ні в економічному, ні в політичному сенсі. Україна російському народові не потрібна, вона потрібна тільки російським імперіалістам⁵. Забезпечити майбутнє нормальне життя для свого народу на його ж землі — це основна мета і обов'язок підпільних керівників⁶. Відокремлення України від Росії не означає небажання співпраці чи її неможливість. Вона корисна і потрібна обом народам — сусідам⁷.

Погоджуючись із Позичанюком, що росіян не можна звинувачувати за політику радянських керівників супроти українського народу, Дяків ставить це питання трохи гостріше⁸. “З прикрістю ми мусимо в цьому місці ствердити, — каже він, — що російський народ давав (і дає) з себе робити знаряддя політики гноблення й експлуатації України в руках своїх імперіалістичних керівників”. Однак у ситуації, коли виразно пропагується вищість одних народів або неповноцінність других, справжня співпраця неможлива⁹. Бо хіба не ясно кожному, що “висування якоїсь одної нації як найвидатнішої в світі — це расизм, який заслуговує тільки на засудження”. І тому український визвольний рух є “... проти расистської пропаганди вищости російського народу, бо вона веде до розпалювання російського шовінізму в масах і тим самим створює труднощі для справжньої співпраці між українським і російським народами. Вона бо полегшує більшовицьким імперіалістам використовувати російські працюючі маси у своїх антинародних цілях”.

Питання про використання російського народу більшовицькою партією в імперіалістичних цілях Дяків знову ставить гостріше від Позичанюка¹⁰. Частина російського народу, каже Дяків, все ж перебуває на послугах у імперіалістів. І тому “...грубою помилкою було б думати, що ця обставина ставить російський народ у цілому у вороже ставлення до кляси більшовицьких експлуататорів чи до російського імперіалізму взагалі”. Отже, “...не ототожнюючи російського народу з російськими імперіалістами, ми не сміємо випускати з уваги той факт, що кляса більшовицьких вельмож виступає проти нас ширшим фронтом. У цьому фронті найшлися, побіч більшовицьких вельмож, також сотні тисяч гайдуків і прикажчиків більшовицьких імперіалістів (переважно більшість яких становлять росіяни). та значна частина російських народних мас, збаламучена більшовицькою пропагандою. Не враховувати

цього — значить попадати в небезпечну ілюзію, яка привела б нас до недооцінки сил ворога, з яким нам треба боротися”.

Цитуючи Герцена, Дяків значно песимістичніше від Позичанюка оцінює можливості росіян протиставитися своїй імперіалістичній еліті. Він вважає, що життя в деспотизмі і за відсутності сильних демократичних традицій робить російський народ зряддям імперіалізму¹¹.

Значно далі від Позичанюка пішов Дяків у визначенні ряду категорій російських імперіалістів. Для нього це не лише партійна еліта, але й ті, які їй всяко допомагають¹². “І проти таких людей ми, очевидно, мусимо боротися, оскільки вони є російськими імперіалістами чи стоять на послугах у них”.

Російський народ, каже Дяків, мусить пам’ятати про вкоріненість імперіалізму, “... він мусить усвідомити собі, що російський імперіалізм є причиною його важкого становища протягом цілої його історії. Власне російський імперіалізм був і є причиною жахливої нужди й відсталості російських працюючих мас, бо він спрямовував і спрямовує всю народну енергію, працю та матеріальні багатства на загарбницькі війни й розкішне життя експлуататорських клас, а не на повний розвиток матеріального та духовного життя народу”.

ВСЕВОЛОД РАМЗЕНКО (Справжнє прізвище й доля автора незнані).

Всеволод Рамзенко — один з підпільних публіцистів, який з повним скептицизмом ставиться до всіх сусідів України¹³, але найбільш негативно до росіян. У написаній в 1949 році брошурі він твердить, що “з усіх ворогів української державности залишився нині ще один, найгірший і найбільш безпощадний — Росія”. Якщо український народ хоче вижити, то мусить відмежуватися у своїй власній державі від росіян. Бо лише “наша держава відв’яже нас передусім від нашого найнебезпечнішого для нас сусіда — від російського народу. Росіяни хочуть і навіть силою змушують нас, щоб ми жили з ними в одній, в їхній хаті-державі. Вони хочуть мати нас завжди у своїх руках, щоб нас якнайбільше використовувати, щоб нас скоріше доконати, викінчити, вигубити”¹⁴. Правда, каже він, тепер “навіть Москва, ота ненаситна й безчесна Москва, мусить признавати, що є на світі окремий український народ, що йому правно належить своя держава й відповідне місце серед вільних народів. Інша справа, що та сама Москва, визнаючи на словах природи і права українського народу, старається, поки має силу, знищити його...”¹⁵

Український народ не є господарем на своїй землі, пише Рамзенко. “Всім життям нашого народу — і самими людьми, і його працею, і всіма багатствами, господарить по-своєму, по-московському, Москва. Росіянин-більшовик господарить у нас так, як йому вигідно й потрібно: народ нищить та калічить, людей перемінив у невільників, а багатства згортає й вивозить”. Він, цей народ, мусить стати господарем на своїй землі, бо “лише своя держава може вилікувати душу української людини й душу цілого народу від тих чиряків і гнилі, що їх прищеплює нам ворожа, російська неволя”. “...У своїй державі український народ зможе сам і тільки сам користуватися з невичерпних багатств своєї землі, що з них дотепер користується тільки його найкютіший ворог — Москва”.

Рамзенко бачить дві головні причини, тісно пов’язані між собою, що наказують українському народові не мати з російським народом ніякої

спільної держави. Перша з них: усі керівники російської держави — захланні імперіалісти¹⁶. І друга: "...сам російський народ — це такий народ, що дуже легко, без поважнішого спротиву дозволяє своїм володарям робити з ним все, що їм забагнеться"¹⁷. Тому "...через таку поведінку російських володарів і через таку вдачу самого російського народу терплять усі його сусіди. Очевидно, на неросійських народах воно відбивається ще гірше, ніж на самім російським народі. Бо російські володарі свій народ трохи б'ють, а трохи гладять, дають йому покуштувати трохи батога, а трохи медяника. Натомість неросійські народи вони лише б'ють, безпощадно, жорстоко і стало б'ють своїм випробуванним вузловатим російським батогом". Вихід з цієї ситуації один — самостійна держава й "Геть від Москви!" Бо тільки "збудували свою державу, український народ позбудеться всіх страхів, що їх терпить він через російський народ"¹⁸.

Рамзенко вважає, що "...в Україні... має право діяти тільки українська держава..., створена тільки українським народом... і... що всі установи держави мають бути тільки українські"¹⁹. На думку Рамзенка, в українській державі проживатимуть національні меншини. "Вони мусять мати забезпечені всі ті самі права, що й українці, бо обов'язки на них лежатимуть ті самі. Але ті права забезпечить їм українська держава тільки з умовою, що вони не будуть діяти на шкоду українському народові та його державі".

ІНШІ ПУБЛІЦИСТИ

Якщо позиції в російському питанні Позичанюка й Дякова визначити як раціональні, а Рамзенка як емоціональні, то більшість публіцистів і теоретиків українського підпілля треба вмістити поміж цими двома крилами. В статтях У.Кужіля²⁰, М.В.Радовича²¹, Я. Старуха, П.Полтави²², Романа Шухевича-Чупринки бачимо поєднання цих двох елементів.

НАЦІОНАЛІСТИ ЗА КОРДОНОМ

До росіян, як і до різних аспектів соціально-політичної програми, підпілля в Україні і різні відлами ОУН на еміграції ставились по-різному. Свого часу з цього приводу велася палка дискусія. Варто прочитати хоч би статтю С.Бандери 1950 року чи Ярослава Стецька 1949 року, щоб побачити цю різницю поглядів.

Радянська пропаганда зі зрозумілих причин не тільки не відрізняла позиції підпілля в Краю і націоналістів на еміграції, але, навпаки, робила все можливе, щоб якнайбільше їх ототожнити. Тим часом погляди й інтерпретації щодо деяких аспектів програми українського визвольного руху й досі відрізняються. Об'єднує всіх тільки необхідність утвердження української державності.

ВИСНОВКИ

Українсько-російські відносини в політичній думці українського визвольного руху часу другої світової війни й після неї майже зовсім недосліджені. Але навіть з фактів, наведених у цьому короткому огляді, видно, що вони варті такого дослідження. Люди, які формулювали ці ідеї, всі до одного загинули в обороні їх. У більшості випадків вони

зродилися у важких умовах підпільної боротьби, але це ідеї світлі, прогресивні, мета яких, у кінцевому висліді, не тільки добро України, але й Росії.

ПРИМІТКИ

1. Ярослав Ясенко в статті “Всенародний рух самооборони...” серед інших народів згадує і росіян, які “поставились до нашої бротьби нейтрально або прихильно”. (Літопис УПА. — Т.2. — С.30); Василь Макар, у листі до свого брата Володимира, також говорить про участь росіян. Типовий галичанин, він каже так: “Маємо різні національності, як вірмени, узбеки, грузини, казахи, татари, а навіть москалі. І всі чортові сини прекрасно б’ються”. (Літопис УПА. — Т.2. — С.44); Ось ще один приклад: “У Млинівськом у районі відділ УПА, що складався, крім українців, з грузинів, узбеків та росіян, у бою з німцями забив понад 60 ворогів”. (Літопис УПА. — Т.2. — С.149, 169).

Про росіян також згадується як про добрих слюсарів у зброярні УПА, в таборі під назвою “Січ”, що був розташований у Свинарських лісах Володимир-Волинського повіту. Говориться про Павлушу, Міляєва й Альошу, які разом з іншими колишніми червоноармійцями відремонтували залишеного радянського танка, вмонтувавши до нього мотор з трактора. (Новицький С. У змаганнях за волю Волинської землі.// Літопис УПА. — Т.5. — С.177). Всі вони, зрештою, під проводом “Козаченка” (азербайджанця), перейшли до червоних партизанів.

Про росіян та інші національності як членів УПА згадується також у кількох звітах німецького абверу. (Abw. Leitstelle II Ost: Die OUN-UPA. // Літопис УПА. — Т.7. — С.77).

2. Пригляньмося до двох із них. Одна летючка — “Русские!” — з червня 1943 року, підписана: Главная Команда Украинской Повстанческой Армии, зредагована досить слабкою російською мовою, говорить про те, що обидві ідеології, царської й комуністичної Росії, “не видержали проби життя, бо в своїй основі були імперіялістичними й підставою поневолення других народів”. (Русские! // Літопис УПА. — Т.1. — С.189). Вихід із ситуації пропонується такий: створення самостійних держав на етнографічних територіях, бо “тільки дружнє, гармонійне співжиття самостійних держав вкоротить імперіялістичне кровопролиття і створить умовини мирного економічного прогресу. І тільки в таких умовах можливе відродження російської, національної духом держави”.

Летючка далі стверджує, що росіяни також поневолені комуністичним режимом і “кинуті більшовицьким імперіялізмом в криваву розправу, в якій гинуть мільони”. Тому “вихід не в імперіялістичній війні, але в боротьбі проти чужих і своїх імперіялістів, не в по неволенні других народів, але в створенні своєї національної держави на російській етнографічній території”. Звертаючись до росіян в Україні, летючка закликає їх увійти в порозуміння з українським народом і почати боротьбу проти гітлерівських і більшовицьких імперіялістів, “за національну російську державу”, шляхом співпраці з УПА, “організувати російські військові відділи при УПА”. Летючка закінчується гаслом “Хай живе самостійна російська національна держава”.

Друга летючка під назвою “Товарищи русские. Красноармейцы и командиры!” (листопад 1943 року) підписана “Украинские Повстанцы”. Вона коротко пояснює цілі української визвольної боротьби й заявляє, що “ми також будемо в дружніх відносинах з російським народом, якщо він, скинувши сталінське ярмо, збудує свою державу тільки на своїх етнографічних землях. Але ми ніколи не погодимось, щоби російсько-більшовицькі імперіялісти під плащиком “визволення” окупували нашу Україну, політично і національно поневолювали і грабували її”. Летючка кінчається гаслом “Да здравствует независимая Россия без сталинско-большевистского режима!” Микола Лебедь, УПА. (Летючка “Товарищи Русские, Красноармейцы и Командиры!” Видання Пресового Бюро УГВР, 1946, с.121; також Гончарук О. (Осип Дяків). Українська Повстанча Армія — носій ідей і визволення, і дружби народів. // Літопис УПА. — Т.9. — С.229).

3. “Українському визвольно-революційному рухові всяке поняття шовінізму, а тим більше імперіялізму — чуже й осоружне... Ми хочемо своє життя будувати у власній самостійній державі в тісній співпраці з усіма народами. Ми віримо, що справжній мир у світі може забезпечити тільки система вільних національних держав усіх народів на їхніх етнографічних територіях”. (Горновий О. Наше ставлення до російського народу. // Літопис УПА. — Т.9. — С.79). Це становище він підтверджує цитатою з програми ОУН, яку було прийнято на III Великому Надзвичайному Зборі ОУН, де сказано, що “ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту російсько-більшовицьких загарбників. ОУН заступає погляд, що російська держава повинна покриватися з етнографічними кордонами російського народу та в ніякому випадку не виходити поза ці межі. З російським народом, який матиме свою національну державу на своїй етнографічній території; який не виступатиме проти національно-визвольних прагнень українського народу; з російським народом, який не відстоює імперіялізму, а бореться за знищення своїх імперіялістичних клік, — з таким російським народом ми прагнемо якнайтісніше співпрацювати і сьогодні, і в майбутньому.” (Там само. — С.80).

4. “Відокремлення України від Росії не є жодним ворожим виступом проти російського народу, як це змальовує більшовицька пропаганда. По-перше, боротьба за відокремлення України від Росії — це боротьба за належне право кожному народові жити на власній землі незалежним державним життям і це право вже давно визнане всіма за кожним народом. ...Це боротьба цілком законна: конституція СРСР забезпечує за кожною т.зв. союзною республікою право на вихід зі складу СРСР”. (Там само. — С.81).

5. “Російські землі настільки багаті, а російський народ настільки працьовитий, що може сам себе забезпечити. Треба тільки, щоб земля, багатства російської землі, промисловість були в руках російського народу, а не в руках кляси більшовицьких вельмож; що б російський народ працював на себе, а не на зграю більшовицьких експлуататорів і на їхні імперіялістичні пляни”. (Там само. — С.81).

“Перебудувавшись на національній основі, російська економіка закладе тривкі підвалини для свого розвитку, зміцнить свою силу, та, основне, стане на послуги російському народові, а не більшовицьким експлуататорам”. (Там само. — С.82).

6. “Ми не можемо дивитися на те, як мільйони українського народу вмирають від голоду тільки тому, що їхній хліб загарбали кремлівські

розбійники. Ми не можемо допустити до того, щоб Україна й надалі залишалася базою сировини та ринком збуту для російської промисловости, джерелом збагачування кляси більшовицьких вельмож. І тому ми боремося за відділення України від Росії”.

“Таким чином, відокремлення України звернене не проти російського народу, а тільки проти російсько-більшовицьких імперіялістів, знищення яких є також в інтересах російського народу”. (Там само. — С.83).

7. “Змагаючись за відокремлення... ми рівночасно прагнемо якнайтіснішої співпраці в політичній, економічній і культурній галузях з російським народом, як із усіма іншими народами. Російський народ — наш безпосередній сусід, з ним у нас багато спільних інтересів, і співпраця наша може розвиватися дуже успішно, якщо вона буде будована не на імперіялістичних узаєминах, а на справжній дружбі та рівноправності”. (Там само. — С.83).

8. “Так само як в умовах царського самодержавства російський народ не мав ніякої змоги виявити свою волю, так і в умовах диктаторського тоталітарного Радянського Союзу. Тому також і вся політика радянського уряду в українському питанні не може вважатися за виявлення справжніх поглядів російських народних мас у цій справі”. (Там само. — С.84).

“...Політика російського царизму ...і політика московсько-більшовицьких імперіялістів... не були і не є політикою допомоги Україні, але політикою національного гніту та експлуатації України, політикою винищування українського народу, жорстокої розправи з його визвольними змаганнями... Проте за цю політику ми обвинувачуємо передусім царських і більшовицьких імперіялістів, а не російський народ у цілому, не російські народні маси”. (Там само. — С.84).

9. “Прагнучи співпрацювати з російським народом, ми найрішучіше виступаємо проти приписування російському народові “керівної ролі”, обов’язків “старшого брата”, що впливають нібито з якихось благородних вищих якостей цього народу (“російський народ — найвидатніша нація”, що має “ясний розум, стійкий характер і терпіння”), бо за всім цим криється російський імперіялізм і шовінізм”. “Ми того погляду, що в світі немає повноцінних і неповноцінних народів, народів, що були б найвидатніші з-поміж усіх інших. Можуть бути тільки розвинуті й відсталі народи”. (Там само. — С.85).

10. “Носієм російського імперіялізму сьогодні є більшовицька партія ВКП(б), яка тепер уже насправді оформилася в окрему експлуататорську клясу — більшовицьких вельмож... З соціалізмом і комунізмом вона нічого спільного не має. Вона використовує їх як прикриття для свого розбійницького імперіялізму та як засіб для розбудови своїх агентур по всіх країнах світу”. (Там само. — С.87).

“Щодо російського народу, то більшовицька кляса визискує його соціально так, як експлуатували його колись поміщики й капіталісти... Російський народ не бере жодної участі в керівництві державою, а про демократію хіба лише мріяти може”. (Там само. — С. 88).

11. “...Треба пам’ятати, що російський народ віками привчався і сьогодні далі привчається гнобити інші народи, що він здеморалізувався, а нині деморалізується, як ніколи досі, своїми імперіялістичними кліками...”

“Не можна легковажити також і того факту (бо й він сприяє імперіялізмові), що російський народ не жив ще на протязі своєї Історії вільним життям, що він не має смаку волі людини і громадянських

прав, що Росія, як писав Герцен, "равно не имеет ни пристрастия к равенству, ни емкости в свободе. Это так и ведет от аракчеевского императорства к императорству пугачевскому". (Там само. — С.89).

"...Коли б російський народ не жив віками в деспотизмі, коли б у нього були хоч трохи демократичні традиції державного життя, він не попадав би так легко у залежність від своїх імперіялістичних клас, він не дозволив би їм так скоро запрягати себе до їхнього імперіялістичного воза..." (Там само. — С.90).

12. "Імперіялістом чи його лакеєм стає той росіянин, який виступає проти перебудови СРСР на незалежні держави всіх народів; який відмовляє українському народові права побудувати самостійну державу; який проти відділення України від Росії; який заперечує колоніальний характер теперішньої УРСР; який як-небудь виступає проти революційно-визвольної боротьби українського народу: стріляє в українських повстанців, революціонерів, лає їх бандитами, знущається над українським населенням, тероризує його, мордує за його участь у визвольній боротьбі..., хто схвалює та як-небудь підтримує більшовицьку колоніально-експлуаторську політику в Україні; хто грабує багатства України; хто використовує працю українських працюючих мас; хто їде в Україну, щоб колонізувати її, щоб зайняти коштом українців кращі посади; хто поводитьсь в Україні по-колонізаторськи, як "старший брат"; хто ставиться до українського народу як до завойованого, підбитого..., хто заступає погляд русифікаторської політики в Україні, погоджується з теперішнім расистсько-шовіністичним курсом більшовицької політики, хто поділяє погляди про неповноцінність українського народу та намагається прищеплювати почуття неповноцінності українським народним масам". (Там само. — С.91).

13. "...Українському ж народові треба якнайбільше відділитися від своїх сусідів. Українському народові не можна входити з народами, своїми сусідами, в ніякі спілки або союзи-федерації. Бо ті народи-сусіди завжди намагаються використати такий союз або спілку на те, щоб поневолити український народ, щоб його собі підкорити". (Рамзенко Всеволод. Чому ми за УССД — наш бойовий заклик. // Літопис УПА. — Т.10. — С.118—119).

"...За кожнісеньку п'ядь своєї землі український народ накладав головами своїх найкращих синів. Тим часом тепер більшовики багато такої української землі відрізали полякам, білорусам, а найбільше собі, Росії..." (Там само. — С.119).

14. "Росіянам вдалося використати колись нашу слабість і замкнути нас, український народ, у російській державі. Тепер їм ніяк не хочеться, щоб ми відривалися. Російським імперіялістам так важко, так боляче уявити собі, що вони коли-небудь мусять перестати бути панамі над багатою Україною, що вони завзялися радше знищити український народ, ніж відмовитися від панування над Україною". І тому "...жити з російським народом в одній державі небезпечно, просто — смертельна загроза". (Там само. — С.130—131)

15. "Тільки одна-єдина російська держава, тільки єдині російські імперіялісти, більшовики, не дозволяють народам користуватися з цього природного [мати свою державу] права... Волелюбним народам треба насамперед знищити більшовицький імперіялізм, більшовизм, бо це найстрашніший ворог самостійності та незалежності народів". (Там само. — С. 124).

16. “По-перше, всі керівники, всі провідники російського народу, головню всі дотеперішні керівники російської держави — це захланні, ненажерливі імперіялісти і разом з тим жорстокі, немилосердні, криваві тирані, людомори й людодіи... Майже кожний російський володар, від Івана III до Сталіна, — це і ”кровожадний тиран”, і захланний загарбник. А як котрий цар сам не такий, то за те його міністри ще гірші. Ленін і Сталін перегнали в цьому всіх попередніх російських володарів. Вони натворили такого, що тим нема з чим показуватися. Отже, не було дотепер у російській державі ані одного володаря, ані одного уряду, що не загарбував би чужих земель, не поневолював би чужих народів, не визискував би до останнього і не гнобив би самого російського народу”. (Там само. — С.131).

17. “Вони, ці володарі, визискують його, обдирають, луплять з нього шкуру, перетворюють у рабів, нищать, убивають, поводяться з ним, як з робочою худобою. А він, той народ, мовчить, терпить, терпить, мовчить. Така вдача російського народу дозволяє його володарям зробити його зняряддям нападу на інші народи, загарбування й поневолювання інших народів та їхніх земель”. (Там само. — С.131).

18. “Скільки страху, тривоги, непевности наїдається кожний українець лише через те, що він — якраз українець. Бо більшовицько-російська держава, кожний її урядовець і поліцай на кожному кроці підозріває українця, майже кожду українську людину, навіть українського більшовика, підозріває, що це — самостійник, як не тепер, то пізніше, в майбутньому може захотіти сам визволення України та інших українців намовляти до того. Скільки ж то українців, стероризованих, скатованих більшовицькими державними бандитами до крайніх меж розпуки, проклинали свою долю за те, що пустили їх на світ не людьми, а українцями. Чи може бути в світі щось страшніше? На кожному кроці кожний українець чує вовчі, хижацькі погляди жорстокого окупантського опричника, який завжди має наготові для кожного українця своє найвище обвинувачення: ти — хахол! Ти — мазепинець, петлюривець, бандеривець! Бо той окупант постійно боїться, що українець як господар на своїй рідній землі може як не нині, то завтра прогнати його. Йому ж так не хочеться йти геть з багатой України, де ”есть что кушать, есть что пить, можно денежек нажить і девушек любить (гвалтувати)”. (Там само. — С.134—135).

19. “...Парлямент — найвище народне представництво і найвища народна влада — має складатися з українців, і то таких, що їм найбільше лежить на серці лише добро всього українського народу. Міністрами мають бути також українці й такі самі, як послали до парламенту. Армія має складатися з українців, а старшинами та генералами в ній мають бути українці. Всі суди в Україні мають складатися з українців і прокурорами мають бути українці. Всі школи в Україні мають бути українські, вчителі в них — українці, наука в них має відбуватися по-українському. Всі державні службовці (урядники, чиновники) мають бути українці. Так само має бути на залізницях, на кораблях, на пошті, в радіокомітетах, всюди, у всіх ділянках державного життя. Всі ті основи разом і кожна зокрема мають дбати лише про загальне добро всього українського народу й кожної української людини. Вони мають дбати про те, щоб українському народові жилося добре, і про те, щоб у майбутньому йому жилося краще. Лише така держава може бути українська. За ніяку іншу державу український народ добровільно не буде боротися, лише за таку”. (Там само. — С.117).

20. Кужіль У. Шляхи російського імперіялізму. // Літопис УПА. — Т.9. — С.95—122.

Праця У. Кужеля дає прозорий огляд насильного поширення російської імперії від Івана III до найновіших часів.

“Революція 1917 р. розвалила тільки царат, але не знищила ні централізму, ні імперіялізму, які, здається, споконвіку є справжній елемент психіки й державної думки кожної російської правлячої верхівки. Вже перший революційний уряд Росії був суворо централістичний і виразно приймав за свої всі давні імперіялістичні напрямні царської Росії”. (Там само. — С.116).

“...З вибухом другої світової війни 1939 р. появляється радянська Росія як чистокровна імперіялістична держава, що пов'язала всі нитки російської зовнішньої політики й на давніх наступальних базах поновила агресію, щоб завершити завдання, що їх у спадщині і залишив їм царат. Завсіди першим обов'язком наступників було виконати імперіялістичні заповіді попередників”. (Там само. — С.118).

“Росія, хоч і по більшовицькій революції, не могла і далі свідомо не хоче позбутися шляхів і методів російського імперіялізму, шляхів, що їх визначили географічне положення та вікові традиції російської імперії. Більшовицькі вельможі однаково, як колись царі, заставляють російський народ поневолювати інші народи та зростати їхнім коштом у світову потугу”. “Не інтернаціональною, робітничою, миролюбною є зовнішня політика СРСР, а російською, великодержавною, загарбницькою”. (Там само. — С. 122).

21. Радович М.В. У спільному революційно-визвольному фронті боротьби: До генези УГВР. // Вісник: Орган Президії УГВР.— Друге видання. Рік II. — 1945. — Ч.4(7). Передрук: Літопис УПА. — Т.8. — С. 61 — 95.

“Щоби, одначе, маси повірили, що якраз ідея УССД є висловом їхніх прагнень і що та держава стане забезпеченням та гарантом їхніх інтересів, — а оце довір'я мас було передумовою їхньої активної участі в боротьбі, — треба було провести деякі передумови, а це: ... показати нашу революційну ідею й вести боротьбу на тлі широкої політичної концепції, що виходила б із факту, що український народ веде боротьбу проти кліки імперіялістичних обманців та зрадників передових ідеалів великої революції з 1917 р. ...”

“СРСР... перетворився в ненаситну імперіялістичну акулу, а в час минулої війни став, побіч німецького гітлеризму, найбільш імперіялістичною, тоталітарно кермованою великодержавою та поневолювачем свободних, але слабших народів. Таким він є й досьогодні, таким буде до свого кінця, бо імперіялізм лежить у суті не тільки кожного капіталізму, як учили більшовики, але також у ще більшій мірі він дримає в крові авторитарного сталінсько-російського більшовизму”. (Там само. — С. 80).

“Тому УГВР вийшла з фактичного реального укладу внутрішньоукраїнських політичних сил на українських землях і стала реальним політичним фактором, а не емігрантською фікцією.

Сюди входить ще один момент зовнішньополітичного порядку. В краю йшла й іде боротьба і там лежить її головний тягар. Отже, в краю мусить бути й її керівництво. Закордон може тільки співдіяти й помагати. Його акції залежні від сили краю. ...Для постановня української держави треба боротися в краю й революції в цілому СРСР...

Без нашої боротьби в краю всякі акції за кордоном будуть рівні нулеві...

Коли, отже, так справи стоять, цебто, коли львиний тягар боротьби лежить на землях, верховне керівництво мусить бути на землях і то однаково з внутрішніх причин, бо не можна робити революції тут, у краю — з еміграції, як і з зовнішньополітичних.

Найбільшою небезпекою для нашої революції було б те, коли б керівництво визвольної боротьби, верховний центр, опинився в такій ситуації, що він міг би стати іграшкою в руках зовнішніх чинників. А така залежність наступає, як правило, завжди тоді, коли такий верховний центр у цілості перебуває на еміграції. Того учить нас українська історія в минулому й чужа. І тому, щоб забезпечити повну незалежність української визвольної політики від будь-яких зовнішніх чинників, УГВР організувалась на українських землях і тут перебуває. Її дії визначаються суверенною волею українського народу, а на сторожі її позиції стоїть підпорядкована їй збройна сила народу — Українська Повстанська Армія, що гарантує виконність постанов УГВР". (Там само. — С. 91 — 92).

22. П.Полтава в своїй статті "Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу" (Підпільна брошура з 1949 року). //Літопис УПА. — Т.9. — С. 15 — 75), аналізує міждержавні відносини сучасного світу й доходить до висновку, що живемо в добу емансипації народів, коли мусять розпастися імперії на національні держави поодиноких народів. Рівночасно з тим він теоретично обгрунтовує програму майбутньої української держави й питання, чому вона повинна мати демократичний і соціально-поступовий устрій. Ця стаття є ключовою для розуміння теоретичних засновків і програми українського визвольного руху.

"...Колоніальне становище України в системі більшовицького СРСР і соціальне поневолення працюючих мас українського народу більшовицькими вельможами — саме ці два моменти, і ніщо інше, є основною причиною економічної нужди українського народу сьогодні". (Там само. — С.18).

"На позиції найреакційнішого імперіялізму стали російські більшовики. Зараз, після захоплення влади, вони стали придушувати національно-визвольні рухи поневолених царською Росією народів. Зламавши спротив цих народів, знищивши їхні національні держави, більшовики приступили до одвертої реставрації царської імперії й утворили т.зв. СРСР. В СРСР усі неросійські народи терплять жорстокий політичний та культурний гніт і віддані на нечувану економічну експлуатацію". (Там само. — С. 42).

У статті "Безпосередньо за що ми ведемо бій" (Літопис УПА. — Т.10. — С. 75 — 98) Полтава пише: "Ми змагаємо до знищення більшовицької тюрми народів і працюючих мас, до визволення українського народу з-під московсько-більшовицького ярма, до перебудови СРСР на принципі незалежних, самостійних національних держав усіх підрадянських народів, за побудову в Україні безклясового суспільства. В сотках тисяч наших листівок, закликів, брошур, в наших пресових виданнях ми закликаємо до боротьби за ці цілі весь український народ, працюючі маси СРСР усіх інших національностей... Проти московсько-більшовицьких окупантів ми, ОУН і УПА, ведемо теж боротьбу збройну".

“...Ми, відкидаючи... політику капітуляції перед окупантами, мусли стати на шлях кривавої повстанської й підпільної боротьби, як на єдиноможливий шлях визвольної боротьби в умовах більшовицького режиму взагалі”. “Червоноармієць-росіянин... пише до нашої організації так (перекладаємо дослівно з російської): “Привіт братам — борцям! Борцям за щастя і свободу українського народу, за свободу й щастя мільйонів людей! Привіт справедливим месникам, що борються, погорджуючи смертю, жертвуючи життя, з заклятим ворогом усього світу — з чорною чумою комунізму, що борються з тими, які замордували мільйони наших батьків, матерів, братів, сестер, чоловіків, жінок і дітей, що своєю кров’ю наповнили ріки “радянського раю”, своїми білими кістками вимостили їхні береги, начинили собою темні ліси сибірських тайг, умираючи голодною, страшною смертю під чекістськими наганами в далекому Сибіру, в Комі, вмираючи у страшних сталевих кігтях диких звірів, жадних людського м’яса... Дорогі брати! Вам присилають тисячі людей тепле спасібі від усього серця за Вашу впертість і непохитність... Брати й сестри, які перебуваєте в лісах зі зброєю у руках проти комуністів! Зміцнюйте свої смертельні удари по ворогові з безпощадною помстою. Використовуйте кожну можливість для агітаційної роботи в тилу ворога. Хай знає народ правду! Він від Вас її жде... Ви не одні. Ви говорите в мільйонах серць негасаючим полум’ям. З Вами вони живуть і з Вами вмирають...”

У статті “Про наш плян боротьби за визволення України в теперішній обстановці” (Літопис УПА. — Т.10. — С.101—113), П.Полтава пише, що план боротьби зводиться до таких завдань: “Через підпільну організацію, а теж усіма іншими способами, вести серед усього українського народу та серед народів усього СРСР роз’яснювальну пропагандивно-політичну роботу; організувати опір українського та, в міру можливости, теж інших народів СРСР проти більшовицьких гнобителів і експлуататорів на всіх ділянках життя; проводити бойово-збройні акції, які конечні для того, щоб не дати окупантам закріпитися на наших землях так, як вони цього хотіли б, та щоб не дозволити московсько-більшовицьким злочинцям і всім їхнім наймитам уже цілком безкарно чинити їхні злочини супроти українського народу й українського визвольного руху”. (Там само. — С. 102).

“Передусім треба поставити якнайрішучіший опір політиці русифікації українського народу з боку Москви. Ця політика загрожує повним знищенням нас як окремого народу”. (Там само. — С. 106).

Канада

ВТРАТИ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Майже одразу після того, як німців було вигнано з України, її відвідав американський журналіст Едгар Сноу, щоб одержати свіжу першоджерельну інформацію про наслідки нацистської окупації, а також про заповідяне війною руйнування. Сноу опублікував статтю “Україна сплачує за своїм рахунком” у газеті “Сетердей Івнінг Пост” за 27 січня 1945 р. Зокрема, там пишеться: “Вся ця титанічна боротьба, яку деякі схильні скинути з рахунку, як якусь ”славу Росії”, була насправді — і в багатьох аспектах — насамперед боротьбою, запеклою війною України, яка їй коштувала багатьох болючих утрат. Звичайно, найбільшою втратою були людські життя. Не менш ніж десять мільйонів людей... загинуло на Україні з початку війни... Жодна інша країна Європи не зазнала такого руйнування міст, промисловості, сільськогосподарських угідь, загибелі стількох людей”.

Звіт журналіста Сноу не був якимсь польотом поетичної фантазії або спробою згустити фарби, надто драматизувати умови, які він спостеріг на Україні. Скоріше, він не зміг передати всієї трагічності становища українського народу, якому довелося битися з ворогом не на життя, а на смерть, коли на його землі зіткнулися в смертельному двобої два левіафани. Про центральне місце України під час минулої війни свідчить той факт, що вже 1941 року вся країна з населенням 41,9 мільйона була окупована німцями. Тоді ж, для порівняння, ворог зайняв десь лише 17 відсотків території Росії, з населенням 27 мільйонів.

На Україні окупаційна влада відразу почала проводити політику економічної експлуатації та нещадного гноблення населення. Робилося це згідно з планами Гітлера стосовно Східної Європи, про що він недвозначно висловився у власній ставці 16 липня 1941 р. Говорячи про Радянський Союз, Гітлер заявив, що його мета, по-перше, завдати воєнної поразки, по-друге, встановити власну владу в цій країні і, по-третє, експлуатувати її.

Еріх Кох, гітлерівський поплічник, який очолював окупаційну владу в Україні, ретельно виконував усі вказівки фюрера. У своїй інаугураційній промові у вересні 1941 року він дуже відверто сформулював власну політику в Україні: “Мене знають як оскаженого собаку. Саме завдяки цьому мене призначено рейхскомісаром України. Наше завдання полягає в тому, щоб вилучити з України все, до чого дійдуть наші руки, і в цьому ми не звертатимемо жодної уваги на почуття українців чи на їхні права власності. Від вас я чекаю якнайсуворішого ставлення до місцевого населення”.

Подібні думки щодо східноєвропейських народів генерал-губернатор Ганс Франк висловив 14 січня 1944 р.: “Після нашої перемоги в цій війні можна буде зробити м'ясний фарш з поляків, українців та всіх інших, хто досі плутається у нас під ногами”.

Але нацисти не потребували особливого заохочення з боку своїх лідерів: вони були готові якнайретельніше виконати свої обов'язки, аби забезпечити майбутнє німецької колонізації, отой самий “лебенсраум” — життєвий простір — для німецької нації. Ще 1932 року один можновладний наці казав: “Все це може лишитися порожніми мріями,

якщо ми не проводитимемо планової політики колонізації та депопулізації. Так, саме депопулізації... Треба буде передати всі родючі землі у власність німецьких поміщиків”.

Варто відзначити, що нацистська політика геноциду проводилась не як відхилення від загальнонацистських “норм” ведення війни. Скоріш, це була свідомо, цілеспрямована кампанія з боку нацистського керівництва для забезпечення німецьких колонізаторів східноєвропейськими територіями. Для цього годилися всі засоби, включаючи масове знищення населення. Конкретніше мету колоніальної політики Німеччини було викладено в “генеральному планові ”Ост” у травні 1942 р. Зокрема, радилося залишити на місці певну частину місцевого населення як рабів німецьких хазяїв, решту ж відправити далі на схід. Залишеним рабам не дозволялося володіти землею або будь-яким капіталом.

Такі дії Німеччини привели до загострення руху Опору з боку окупованих народів, який, окрім комуністичного партизанського руху, розвинувся в озброєний національний опір. Цікава деталь: Гітлер вбачав певні переваги (для свого режиму) в зростанні партизанської війни. На його думку, війна з партизанами дозволила б німцям позбутися всіх “небажаних елементів”. І це не були порожні мрії. Свідчення знаходимо у матеріалах Нюрнберзького процесу. Групенфюрер СС Еріх фон дем Бах-Зелевський, який очолював боротьбу з партизанами у Східній Європі, засвідчив, що “війна з бандитами” використовувалася з метою здійснення плану Гімmlера про зменшення слов’янського населення до 30 мільйонів.

Накази, рекомендації, меморандуми на тему експлуатації слов’янського населення надходили з різних інстанцій — головним чином з верхніх ешелонів влади Райху. Наприклад, Мартін Борман виклав свої погляди в офіційному меморандумі міністерства східних територій. Вони мали ретельно втілюватись у життя окупаційною владою. Зокрема, Борман зазначив, що “слов’яни повинні працювати на нашу користь. Коли вони нам не стануть у пригоді, вони повинні будуть вмерти. Тому немає особливої потреби в запровадженні обов’язкових щеплень або німецької служби охорони здоров’я. Нам не потрібно, щоб слов’яни активно множилися”.

Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що німці ретельно додержувались цієї політики. Вони зменшили кількість населення окупованих земель шляхом масового винищення, депортацій, штучного голоду.

Сподівання Гітлера, що боротьба з партизанами надасть німцям можливість позбутися великої кількості східноєвропейського населення, повністю виправдались на терені України, де, як і в Білорусі, була арена головних двобоїв між німцями та різними партизанськими угрупованнями. Двома такими угрупованнями були радянські партизани, що діяли за вказівками з Москви, і Українська повстанська армія (УПА) — націоналістичне військово-терористичне утворення, яке змагалося за створення незалежної української держави. Але для німців всі партизани були однакові. Тому всі, хто підозрювався у співпраці з ними, незалежно від політичної орієнтації, підлягали покаранню смертю, а їхні села руйнувалися.

Дуже показовим у контексті антипартизанської боротьби в Україні є звіт, надісланий 12 лютого 1943 р. Альфредові Розенбергу. У ньому наведена інформація на період з листопада 1942 р. до січня 1943 р. Зокрема, міністри східних окупованих територій повідомлялося про те, що за цей час було зруйновано 108 сіл у районі Житомира, страчено 2 тисячі 336 чоловік, проте нічого не сказано про кількість людей, які загинули під час проведення цих каральних акцій. Виникає питання, скільки ж усього було зруйновано поселень і скільки всього людей загинуло під час таких каральних дій? В історичних анналах знаходимо записи про трагедію чеського поселення Лідіце, проте сотні таких Лідіце

залишилися поза увагою істориків. Всі ті жінки, діти загинули, канули у вічність, ніби ніколи не були часткою людського суспільства!

Свідчення, що є у нашому розпорядженні, вказують на те, що більшість цивільного населення гинула під час двобою німців з партизанами. Наприклад, у період між серпнем та листопадом 1942 р. німці вбили або стратили 9902 партизани. За той же час окупаційною владою було знищено 14 257 осіб цивільного населення, запідозрених у допомозі партизанам. Польський дослідник Ришард Торжецький сприймає масове знищення цивільного населення як найбільшу трагедію України під час другої світової війни. За його свідченням, в Україні поряд з концтаборами, де загинули тисячі людей, було 250 місць таких масових знищень.

У багатьох випадках загибель людей списували на війну з партизанами. Г. Кунрих зазначає, що в цій боротьбі загинуло 5 909 225 осіб. Оскільки Україна стала центром партизанських дій, втрати тут були найбільшими. За даними Кунриха, в Україні загинуло чотири з половиною мільйона чоловік (у Білорусії — 1 409 225).

Деякі подробиці про сваволю німецьких окупаційних властей знаходимо в докладному звіті, надісланому Володимиром Кубійовичем до генерал-губернатора Ганса Франка. Кожна сторінка цього звіту свідчить про корумпованість системи, коли владу отримували люди, що надто швидко втрачали здоровий глузд. Тим часом до їхніх рук потрапляли важелі, за допомогою яких вони могли розпоряджатись життям тисяч, мільйонів людей. Вони не визнавали моралі, етики, були неспроможні виявити просте людське розуміння. Професор Кубійович наводить численні приклади масового бузувірства, безжалісного винищення місцевого населення. Зокрема, він пише: “29 січня 1943 р. у селі Сумин страчено 45 українців, серед них 18 дітей віком від 3 до 15 років... 2 лютого 1943 р. страчено 19 українців у селах Панків та Шаровода, серед них 8 дітей віком від одного до 13 років”.

Поряд із цивільним населенням найбільші людські втрати випали на долю військовополонених. Німецькі військові архіви свідчать, що до травня 1943 р. було взято в полон 5 405 616 осіб. Ніхто не знає, скільки з них вижило в гітлерівському полоні. Єдине, що ми знаємо — життя в німецьких таборах для військовополонених було надзвичайно тяжким. Багато в'язнів умирало від голоду та холоду, а ще більше було страчено. У звіті за грудень 1941 р. зазначається, що всього страчено 87 451 в'язень. Зважаючи на те, що тут політика німців не змінювалась, можна припустити, що принаймні до весни 1943 р. військовополонені й далі трагічно гинули і що кількість жертв сягнула мільйонів.

Ще одна категорія жертв другої світової війни — люди, яких примусово вивозили на роботу в Німеччину, а їх теж мільйони. Там вони — особливо “остарбайтери” — робітники зі Сходу — ставали жертвами безжалісної експлуатації, брутального ставлення хазяїв. За підрахунками радянських учених, близько 2,2 мільйона осіб було вивезено лише з України.

Звичайно, найбезневиннішою жертвою нацистського режиму була молодь, діти України та інших східноєвропейських країн. Тисячами їх викрадали або ловили під час облав і разом з матерями кидали в табори для військовополонених — таких, як концтабір в м. Травніки, або до спеціальних таборів для дітей та молоді, де вони повинні були вчитися працювати та жити в покорі перед “вищою расою”. З дітьми в цих таборах поводились надзвичайно суворо. Згідно з радянським джерелом, тільки в Нанівському таборі фашисти стратили близько 8 тисяч цих невинних жертв.

Радянський уряд не дуже відстав від німців у своїй брутальній сваволі. Його жертвами стали, головним чином, жителі західних українських земель, окупованих радянськими військами у вересні 1939 р.

За три періоди, майже один за одним — у грудні 1939 р., квітні 1940 р. та червні 1941 р. радянська таємна поліція — НКВД — заарештувала і без суду та слідства завантажила сотні тисяч невинних людей у товарні вагони і відправила до Сибіру. Іноді депортовано цілі родини. Офіційно цих людей називали “ворогами народу”, насправді ж вони були жертвами безжального режиму, який прагнув стероризувати населення для затвердження своєї беззаконної влади.

Більшість серед депортованих становили українці та поляки, проте там були також багаті євреї, особливо члени сіоністського руху. У листі до Ватикану від 7 листопада 1941р. митрополит Андрей Шептицький сповіщає, що всього було вислано до Сибіру, арештовано або страчено 200 тисяч українців з Львівської єпархії, а всі втрати українців на Галичині, можливо, сягали 400 тисяч.

Після нападу німців на СРСР радянський терор сягнув особливо кривавої стадії. Не маючи змоги евакуювати українських політичних в'язнів, НКВД (попередник КГБ) почав їх масово знищувати. Із звітів німецької таємної поліції дізнаємося про нищівні акції НКВД : 150 чоловік вбито у Стрії; 5000 — у Львові; 82 — у Добромилі; 520 — у Самборі; 2800 — у Луцькому; 700 — у Золочеві; 100 — у Любліні; 100—150 — у Кременці; “страшна різня” у Дубні; 600 — у Тернополі. Це — лише окремі приклади масових убивств, вчинених у таких безпрецедентних масштабах на Західній Україні.

Окремо треба сказати про бузувірства у Вінниці десь між 1936-м та 1941 роками, масштаби якого можна порівняти хіба що із знищенням польських офіцерів у Катинському лісі. Відкриття братських могил у Вінниці навесні 1943 р. засвідчило, що НКВД знищив 9432 українці обох статей, представників усіх прошарків населення. Щоб приховати цей злочин, забитих таємно поховали у межах забороненої зони. Серед загиблих було 28 поляків.

Трагічні подробиці подій у Вінниці спливали на поверхню після другої світової війни, завдяки свідченням журналістів, присутніх під час розриття могил та медичного обстеження трупів міжнародною комісією експертів. Серед свідків був Антін Драган, який висловився про побачене як про “долину скорботи і сліз, руїн і смерті”. Зенон Пеленський свої спостереження передав Комісії Конгресу США по розслідуванню комуністичної агресії. Ця комісія вислухала і свідчення трьох інших людей — жителів Вінниці, які в основному підтвердили правдивість сказаного Пеленським, а також додали власну інформацію як очевидці.

Отже, українці були жертвами кількох факторів: нацистської політики геноциду, радянського насильницького режиму, а також воєнних дій, під час яких не було ніякої пощади мирному населенню. Поки німців вигнали з України, на її території було знищено понад 700 міст та містечок, або 42 відсотки міських поселень, що постраждали від війни на всій території СРСР. У руїни перетворилися більше 28 тисяч українських сіл. Важко було підрахувати матеріальні втрати, проте радянські дослідники оцінили їх у 1,2 трильйона карбованців, а це складає близько 30 відсотків національного багатства України.

Найтяжчими для української нації під час другої світової війни були, звичайно, людські втрати.

Таблиця безпосередніх втрат населення України у війні

1. Джерело: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. — К., 1969. — Т.3.— С.150.

Втрати мирного населення: 3 898 457 (осіб)

Військовослужбовці, що загинули в боях або як військовополонені:
1 366 588

Людські втрати на Закарпатті та в Криму: 250 059

Всього: 5 515 104

2 (а). Ю.В.Арутюнян. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963. — С. 390, 392.

Втрати серед працюючого населення українських сіл: 2 500 000

(б). Академія медичних наук УРСР. Звіт комісії по розслідуванню втрат та санітарних наслідків війни. — К., 1946. — С.18, 19.

Людські втрати в українських містах: 3 500 000

Всього: 6 000 000

3. В.В.Щербицький. // Радянська Україна. — 1974. — 18 жовтня.

Всього людських втрат: 6 750 000

4. М.М.Паламарчук. Економічна географія Української РСР. — К., 1975. — С.80.

Всього втрат: понад 5 000 000 чоловік

Точні цифри втрат невідомі, тому єдине, що можна зробити, це спробувати підрахувати їх, покладаючись на неповні фактичні дані. При цьому треба мати на увазі, що йдеться про зменшення кількості населення не тільки за рахунок загиблих у війні, але й тих, кого було евакуйовано або депортовано і які так і не повернулись у рідні місця. На січень 1941 р. населення України становило 41,9 мільйона чоловік, причому 14 мільйонів були міськими жителями. Наприкінці війни, в 1945 році, загальна кількість населення зменшилась до 27,4 мільйона, а в містах проживало лише 7,6 мільйона чоловік. Тобто загальні втрати — 14,5 мільйона. Інші джерела дають менші цифри: 13 614 000 або 11 мільйонів.

Що ж до втрат за рахунок загиблих, то наводять цифри від п'яти з половиною до семи мільйонів чоловік; сюди ж входить 600 тисяч євреїв — жертв нацистської винищувальної політики.

Найвідчутніші втрати випали на долю міського населення. Історія з Києвом — це історія трагедії міста з населенням близько 900 тисяч чоловік. 1945 року в Києві залишилось тільки 186 тисяч жителів. Зменшення українського міського населення знайшло відображення в матеріалі газети “Дойче Україна цайтунг” за 2 лютого 1943 р. Ці дані подано в наступній таблиці.

Таблиця динаміки міського населення України в 1939, 1942—1943 рр.

Місто	Населення (в тисячах)	
	дані на 17 січня 1939р.	1942—1943 рр.
Київ	846	330
Одеса	604	300
Дніпропетровськ	501	152
Запоріжжя	289	120
Маріуполь	222	178
Кривий Ріг	198	125
Миколаїв	167	84
Дніпродзержинськ	148	75
Полтава	130	75
Кіровоград	100	63
Херсон	97	59
Житомир	95	42
Вінниця	93	42
Мелітополь	76	65

Зрозуміти приголомшливі масштаби трагедії України можна лише, порівнявши їх із втратами населення інших країн, які так чи інакше брали участь у другій світовій війні.

Таблиця втрат населення в різних країнах

Країна	Кількість убитих (у тисячах)			% втрат по відношенню до всього населення
	Військові	Цивільні	Всього	
Україна	2500	4500	7000	16,7
Німеччина	4500	2000	6500	9,0
Польща	123	4877	5000	19,6
Японія	2000	350	2350	3,4
Югославія	300	1400	1700	10,6
Франція	250	350	600	1,5
Італія	400	100	500	1,1
Румунія	300	200	500	3,7
Греція	100	350	450	6,2
Угорщина	136	294	430	4,6
Австрія	270	104	374	5,6
Великобританія	290	60	350	0,7
Чехо-Словаччина	46	294	340	3,0
США	300	—	300	0,2
Голландія	12	198	210	2,4
Фінляндія	84	16	100	2,7
Бельгія	13	75	88	1,1
Канада	42	—	42	0,4
Болгарія	25	10	35	0,3
Австралія	35	—	35	0,5

Як відображено в таблиці, жодна нація не втратила людей стільки, як Україна.

Наведені тут факти розповідають лише частину історії українських жертв другої світової війни. Більшість із них подано у вигляді статистичних даних. Тут немає того, що могло б передати все страхіння людських страждань, які залишили вічні сліди на тих, кому вдалося вижити.

Анатоль КАМІНСЬКИЙ

СОЦІОЛОГІЧНЕ ТЛО КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЙ В ОРГАНІЗОВАНОМУ НАЦІОНАЛІСТИЧНОМУ РУСІ

З соціологічного погляду конфліктні ситуації і розвитку в українському організованому націоналістичному русі визначалися в основному двома факторами: а) відносинами між материком і еміграцією; б) характером політичного профілю націоналістичних формацій в поодиноких фазах їхнього розвитку. Точніше, авторитарним чи просто тоталітарним характером тих чи тих формацій на різних історичних етапах. Заки перейдемо до самої конфліктної матерії, слід згадати передовсім про саму організаційно-політичну структуру організації українських націоналістів (ОУН) та її соціологічну базу, тобто повернутися до I Конгресу ОУН 1929 року, який створив цю “матірну” націоналістичну формацію. Тоді-то в ОУН увійшли три засадничі компоненти:

1. Українська військова організація (УВО), точніше, офіцери і вояки українських армій з нещодавнього визвольного періоду, що їх діяльність до того часу була терористично-політичною, з акцентом на бойово-терористичну;

2. Націоналістичні групи за кордоном, передовсім у Празі, Берліні і Відні, такі, як “Група української націоналістичної молоді”, “Лігія українських націоналістів” чи “Союз організацій українських націоналістів”;

3. Ідеологічно-націоналістичні групи й організації на західноукраїнських землях, такі, як “Група української державницької молоді”, заініційований нею “Союз української націоналістичної молоді”

і їм подібні, що включали переважно молодшу інтелігенцію і студентство селянського походження.

До речі, всі три компоненти, за своїм соціальним закоріненням, були в засаді селянськими, що й визначало селянський характер української революції на її початках, як і в пізніші періоди. Це варто мати на увазі, оскільки в протизагугу до урбаністичної революції, класичним прикладом якої може служити марксистська революція, селянська революція у своїй програмній суті є завжди менш доктринерською і менш “догматично-плиткою”, ніж урбаністична. Це — внаслідок різниці двох ментальностей — селянської й інтелігентсько-пролетарської. Остання, як правило, має нахил до крайньої ідеологізації, активної доктринізації й утопійної догматизації, тоді як у селянській ментальності і тим самим у селянській революції всяка ідеологізація і догматизація похвоші і плиткіші; тут акцент покладено не на догму і теорію, а радше на прагматичну, практичну дію — “чин”.

І тому виразні тенденції в напрямі інтегрального націоналізму, які замарковано вже на I Конгресі, були зумовлені не так самими суто ідеологічними моментами, як радше практично-політичними. Перші визвольні змагання під прапором демократії і демократичного соціалізму скінчилися поразкою, отож усупереч їм, як реакція на демократію і демократичний соціалізм з їхніми справжніми і “підшитими” слабкостями, поставлено монопартиїну, псевдо-

орденівського типу, авторитарну чи тоталітарну політичну організацію, яка, на думку її творців, була найкращим гарантом перемоги боротьби в майбутньому. Сприяв цьому також революційний, підпільний характер нової організації, який тільки підсилював авторитарний, антидемократичний програмний напрямок ОУН.

Неслушним було намагання радянської пропаганди перебільшувати тут впливи чужих авторитарних чи тоталітарних ідеологій, які були тоді панівними подекуди на Заході. Орієнтація націоналістів (та й не тільки націоналістів) на держави “осі” — головню Німеччину й Італію, була зумовлена передовсім зовнішньополітичними елементами: це ж були держави, які проголошували ревізію поверсальської системи, що розчленувала територію України і в ревізії якої ми теж були життєво зацікавлені (м’яко висловлюючись).

І все-таки авторитарний характер ОУН, яка діяла в Краю і за кордоном, сприяв витворенню двох різних психологічно-політичних структур усередині цієї формації, що й відіграли таку, а не іншу роль у наростанні, розвитку і вибухах конфліктів та розколів. На зламі 30-х і 40-х років усередині ОУН сформувалися дві психологічно протиставні одна одній сили: речники більш зрадикалізованої “зеленої революції” в Краю і більш поміркованої, “пасивної”, “кав’ярняної революції” за кордоном, які часто себе вже не розуміли і, замість до себе, говорили “попри себе”. Це протистояння, підсичуване, з одного боку, людськими слабкостями й амбіціями, а з другого — диверсійними впливами збоку, загострювало розбіжності і непогодження щодо деяких актуальних питань практичної політики і стратегії боротьби, які за умов тоталітарної організації перетворювалися на непримиримі “принципи і засади”. У нормальній демократичній формації можна в таких випадках, за

старою англійською засадою, “погодитись, що ми не погоджуємось” і або шукати спільної розв’язки, або розійтись. За умов тоталітарної формації, коли власний політичний противник автоматично стає гіршим від найлютішого ворога — чужинця, того роду конфронтації і конфлікти набирають крайніх форм нетолеранції і гострого нецивілізованого взаємопоборювання.

Коротко: не якісь глибші ідейно-програмові елементи, але власне розбіжності між Краєм і еміграцією в сенсі витворення двох різних психополітичних структур і тоталітарний характер ОУН, який згори виключав толеранцію відмінної думки і всякий плюралізм та фракційність, привели остаточно до повного розколу ОУН в 1939/40 рр. І тому нічого дивного, що, серед різних форм взаємопоборювання, так багато часу і зусиль зуживано на такі “принципові” справи, як уклад барв у національному прапорі (жовтосиній у мельниківців, синьо-жовтий у бандерівців), тризуб — з мечем чи без меча, вождь чи провідник і т.п. Знаменно, що якраз ці “символічні” речі були в першу чергу інструментами й аргументами для взаємовідрізнення себе, а не глибші ідейно-програмові дебати і полеміки, що їх, зрештою, замінили були взаємні обвинувачення в приналежності до чужої агентури, виложені у всяких “чорних” і “білих книгах” обох ОУН.

Щойно в конфліктах 40-х і пізніших років у діаспорі ввійшов у гру ще третій фактор, що ним стали ідейно-програмові різниці. Але знову ж своїм корінням вони сягали отого засадничого елемента, яким були відносини між материком і еміграцією. У чому справа?

У 1941 році т. зв. Похідні групи ОУН рушили на центральні і східні землі України, де вони дуже швидко переконалися, що з дотеперішньою програмою інтегрального націоналізму далеко там не зайде. Були випадки, коли навіть

провідні люди з Похідних груп починали сумніватись у можливості знайти будь-який позитивний відгук на програмові положення націоналізму. На порядку дня стало питання перегляду і ревізії дотеперішньої програми, що було предметом обговорення і впровадження перших змін програмового характеру у на Конференціях ОУН у лютому 1942 р. і в квітні 1943 р. та що остаточно завершилося їхнім доповненням і прийняттям на III надзвичайному Великому Зборі Українських націоналістів у серпні 1943 р. Ці зміни пішли в напрямі від монархатичного, тоталітарного інтегрального націоналізму до демократичного націоналізму чи націоналістичного демократизму. За цих кілька років ОУН перейшла глибокий “діалектичний” процес від монопартійної організації до нової політичної формації з виразною демократичною програмою, яка поєднувала у собі елементи політичної і соціально-економічної демократії.

У результаті ОУН, яка постала на фоні заперечення і осуду демократичних елементів у визвольних змаганнях 1917—20-х рр., повернула програмово до демократизму і до плюралізму в світоглядних і уструпово-політичних та суспільно-економічних питаннях. Ба більше, ОУН, а з нею і весь революційний рух, який охоплював щораз ширші народні маси, став уже тоді на новій платформі модерного і вдалого поєднання основних елементів національної демократії. Це відбулося відповідно також і на самих внутрішніх структурах ОУН, де, наприклад, замість одноособового провідника впроваджено колегіальне керівництво в складі трьох осіб — Р. Шухевича, З. Магли (його після арешту гестапо заступив Ю. Маївський) і Р. Волошина.

Нова програма і практична політична постановка, яка із неї випливала, відповідала передовсім новій фазі визвольної боротьби, в якій зростала роль її збройного рамена — Української повстанської

армії (УПА), — яка вже в тому часі перетворилась була із “партійної армії” у всенародну. Дальшим логічним кроком було створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР) у липні 1944 р. як революційного парламенту і Генерального Секретаріату як езекутивного революційного керівництва, що стояло над ОУН і УПА.

У цьому ж часі УГВР вислала за кордон своє представництво для зовнішньополітичної діяльності.

На зламі 1944/45 рр. на теренах тодішнього німецького Райху відбулася зустріч тих кіл ОУН і УГВР, які прийшли з України, із колами ОУН, які від 1941 року сиділи в німецьких концтаборах і тюрмах (С. Бандера, Я. Стецько, С. Ленкавський та інші). Знову ж була це зустріч двох різних психологічно-політичних структур. З одного боку, були люди, які перейшли програмову еволюцію, чи пак революцію, в активній боротьбі проти обох окупантів — нацистського і більшовицького, пройшли виразну програмову еволюцію від інтегрального націоналізму до націоналістичного демократизму. З другого боку, були люди, які пішли з інтегральним націоналізмом до німецьких концтаборів та тюрем і на цих програмових позиціях там залишилися. У висліді при їхній зустрічі настав не тільки зудар двох психополітичних структур, а й двох відмінних програмових позицій.

Якщо крайові кола закидали закордонним частинам, що вони відійшли від програмових позицій ОУН в Україні, а передовсім від постанов III надзвичайного Великого Збору із серпня 1943 р., то ті, хто вийшов з німецьких в'язниць і обстоював далі інтегральний націоналізм, закидали крайовикам відхід від націоналізму до лівизни, демолібералізму і соціфлізлу. Після закінчення революційної боротьби 50-х рр. у додаток до програмових розбіжностей прийшли ще й різні підходи до визначення дальших

форм і методів боротьби на Землях. ОУН(б) весь час обстоювала доцільність і необхідність класичної насильної революції як єдиного засобу і заходу визволення. Кола ОУН за кордоном (ОУН(з) і середовища УГВР шукали на цей час інших шляхів боротьби і серед них ставили також на еволюційну боротьбу, тобто мирну революцію, яка мала або привести до революційних перемін, або створити передумови для насильної революції. Ці кола вказували, зокрема, на недоцільність і неможливість творення масової підпільної революційної організації за тодішніх умов радянського тоталітарного режиму, підтвердженням чого, зрештою, були провокації й інфільтрації советської безпеки, що серед них окремо слід згадати аферу лікаря Панчишина зі Львова.

У цих відмінних стратегічних позиціях корінилися також два різні підходи до радянської дійсності і становища народу взагалі: якщо ОУН(б) розраховувала виключно на насильну революцію і підпілля, а інші невластні, “неорганізаційні” зв'язки з людьми в Україні трактувала як “контакти з ворогом”, то ОУН(з) і середовище УГВР ставили саме на українську людину і кожночасне мирне закріплення її позиції в існуючій дійсності. Коротко: якщо перші відкидали можливість всякої еволюції і еволюційної боротьби, то другі якраз враховували її як вагомий фактор у своїх стратегічних калькуляціях. Притому тут ішлося не про “революцію згори” того типу, що її у свій час проповідували Бакунін або Герцен, сугеруючи її здійснення Олександрові II чи іншим царям, подібно до того, як у наші часи пропонував Сахаров кремлівським можновладцям, — а про акумуляцію еволюційних сил знизу, які б спромоглися зумовити “мирну революцію” як сумарну віднагромадження еволюційних антирежимних сил у масах і тиску знизу

та розкладу владного силового апарату “на горі”.

Це заперечення еволюційних можливостей з боку ОУН(б) йшло так далеко, що вже навіть у період перебудови, в 1989 р., у Бюлетені Проводу ОУН писалось: “З ініціативи та під контролею окупаційних органів постали новотвори: Народний Рух України за перебудову, тов. Пам'ять, Тов. рідної мови ім. Т.Шевченка. Керівниками “перебудованих” формацій є довірені вислужники окупантів, які перед українським суспільством представляють себе добрими і щирими українцями...”

До речі, якщо йдеться про генеральне наставлення відповідних політичних формацій до українського політикуму на Землях, то тут маємо також дві різні позиції. ОУН(б), а також ОУН(м) заступають і здійснюють концепцію перенесення своїх організаційних структур з еміграції в Україну, в той час, коли ОУН(з) і середовище УГВР трактують таку постановку як недоцільну і шкідливу та вважають, що еміграційні формації повинні тільки співпрацювати з крайовими середовищами і партіями та їм допомагати. Зокрема, шкідливим і небезпечним вони вважають перенесення, разом з організаційними структурами, застарілого ідеологічного багажу інтегрального націоналізму, а головню всіх конфліктних матерій із-за кордону в Край.

Перенесення організаційних структур ОУН(б) в Україну супроводилося створенням тут з ініціативи і з допомогою діаспори власних причілків і відповідників, які стояли на становищі повного заперечення “легалістичної” боротьби, що й знайшло було свої вияви у бойкоті виборів, протиставленню Національного Конгресу Верховній Раді тощо. ОУН(б) йшла виразно на розбудову правого екстремного крила, який протиставив себе демократичному центристському блокові в Україні.

На початку 1992 р., точніше на Конференції українських націоналістів 28—29 березня в Києві, ОУН(б) зробила поворот на 180 градусів, заповівши, що після Конгресу восени цього ж року вона має намір активно і легально включитися у політичне життя на Землях, беручи на озброєння ті самі основні постулати, що їх висував опозиційний демократичний блок. А саме: “вимога виходу України з т. зв. співдружності незалежних держав...; вимога відставки теперішнього уряду України, очолюваного В. Фокіним; проголошення Президентом України Л.Кравчуком вільних, демократичних виборів до Верховної Ради...; вимога зупинити перевезення ядерної зброї із території України до її історичного ворога — Росії; вимога до теперішнього уряду України чимшвидшого введення гривні...”. Нагадаємо, що ще в 1991 році УНА та інші “відповідники” ОУН(б) зре-зигнували були із концепції Національного конгресу як протиставника до Верховної Ради.

Чи прийняття вищеподаних практично-політичних постулатів демократичного блоку означає водночас відхід від інтегрального націоналізму? Ледве, якщо зважити, що двічі в промові Голови Проводу ОУН(б) на конференції прозвучало, що “не відповідає правді, що демоліберальний устрій є останнім словом історії і що тільки він може забезпечити права одиниці — людини...”

Іншими словами, це означало б, що програмово праве, націоналістичне крило залишається однозначним й інтегральним, навіть коли й говориться про те, що дехто в ньому хоче відсепарувати себе від груп Д.Корчинського і О.Вітовича. Залишається, однак, питання про дії ОУН(б) в діаспорі, якщо її Провід мав би залишатися й надалі за кордоном. Потенційно це загрожувало б витворенням знову двох різних психо-політичних структур, оскільки за Краєм є безсумнівне право мати тут свій провід як довго існують можливості свободної політичної дії. Справа в тому, що після проголошення незалежності України імперативний постулат діяльності партій в діаспорі — здобуття незалежності — відпадає, а за все інше, тобто за програми і владу, можна змагатися тільки в Україні. Було б інакше, якби в Україні не було можливості для вільної політичної діяльності, тобто якби там був тоталітарний, диктаторський — лівий чи правий — режим. Тоді могли б у діаспорі діяти демократичні партії, які мали б моральне і політичне право боротися проти тоталітарної диктатури будь-якого кольору. На щастя, завдяки “мирній революції” ситуація змінилася на сьогодні такою мірою, що навіть найбільш крайні групи різних напрямків мають можливості вільно діяти.

Але якщо можливість вільної політичної дії елімінує чи може елімінувати з політичного укладу цей фактор відносин між материком і закордоном, який сприяв конфліктним процесам усередині поодиноких формацій, то для усунення другого негативного фактора — авторитарно тоталітарної структури, є необхідним дійсний і повний перехід на справді демократичні позиції.

США

Михайло МІЩЕНКО

ПАСІОНАРНІСТЬ УКРАЇНИ

Існує немало теорій, покликаних розкрити закономірності розвитку людського суспільства. Ми, через відомі обставини, звикли користуватися лише однією з них — марксистською, згідно з якою еволюція суспільства зумовлена розвитком продуктивних сил та виробничих відносин. Але, як слушно зауважує автор концепції етногенезу Л. М. Гумільов, “залишається незрозумілим ..., поперше, звідки взялися так звані “відсталі” народи? і чому б їм також не розвиватися? По-друге, чому поряд з успіхами техніки та науки фіксується велика кількість втрат культурних цінностей? І, нарешті, по-третє, з якої причини етноси — творці багатьох давніх культур — безслідно зникли з етнографічної карти світу, а ті, що нині конструюють складні машини... виникли зовсім недавно”¹. Тобто, використовуючи лише теорію історичного матеріалізму, неможливо ні пояснити, ні, тим більше, прогнозувати розвиток етносів, а отже, і країн, які вони населяють.

Ми спробуємо подивитись на історію України і Росії з погляду концепції етногенезу Л. М. Гумільова. Згідно з нею обличчя етносу визначає енергія розвитку, яка нерівномірно розподілена між етносами у просторі й часі і названа автором “пасіонарністю”. Це — “домінанта, непереборне внутрішнє прагнення (усвідомлене чи, частіше, неусвідомлене) до діяльності, направленої на досяг-

нення якої-небудь мети (часто ілюзорної)”².

Оскільки пасіонарність кожної нації має свої відмінності, то вони повинні зумовлюватися саме різницею в пасіонарних ідеях, пасіонарних домінантах, що стимулюють, спрямовують розвиток етносу. Ці ідеї існують у глибинній, прихованій формі і рідко коли адекватно сприймаються, а поширені серед етносу ідеології, що змінюють одна одну, є лише відображенням, часто спотвореним, пасіонарної домінанти.

На мою думку, пасіонарною ідеєю українського етносу є ідея абсолютної незалежності як окремої особи, так і народу в цілому. Формується пасіонарна ідея протягом століть, аж поки нагромадить потенціал, здатний здійснити “пасіонарний поштовх” = “енергетичний імпульс, що виконує роботу..., завдяки якій система має внутрішній розвиток і здатність чинити опір оточенню”³. Після пасіонарного поштовху — початку формування етносу повинно минути, за Л.М.Гумільовим, сім його фаз: піднесення (приховане та явне), акматична фаза, надлому, інерційна фаза, обскурація, регенерація, релікт. Розвиток етносу від підйому до обскурації займає, як правило, 1200 років, хоча відомі випадки, коли він протікав значно швидше, а можливий і більш “розтягнутий” у часі розвиток.

Пасіонарний поштовх українського етносу (як і російського, та білоруського) можна датувати XIII

— XIV століттями. На той час уже була вичерпана пасіонарність єдиного слов'янського етносу, поштовх якої Л. М. Гумільов датує першим сторіччям нашої ери. Якщо пасіонарною домінантою українців став абсолют свободи, то у росіян — ідея державності і збереження (розширення) російської землі як тіла держави. На відміну від пасіонарної ідеї українців, російському етносу вдалося реалізувати свою пасіонарність практично повністю. До XVIII століття тривала фаза піднесення, коли Московське князівство об'єднувало російські землі і приєднувало неросійські. Відбувалась централізація управління, влада зосереджувалась у руках великого князя, згодом — царя. Попри жорстокість, якою супроводжувався цей процес, більшість дореволюційних російських істориків і офіційна радянська історична наука розцінювали його як прогресивне явище.

Таким чином, якщо пасіонарний поштовх датується XIII — XIV століттями, то одне-два століття припадають на фазу прихованого піднесення, коли домінанту пасіонарності етносу ще дуже важко виявити. У XV столітті формується концепція Третього Риму: “перші два — Рим і Константинополь, загарбані язичниками, ми — Третій Рим, а четвертому не бути”. XVI — початок XVIII століття — фаза явного піднесення, яка завершується правлінням Петра Першого.

Згідно з Л. М. Гумільовим, фаза піднесення закінчується тоді, коли пасіонарії (люди, у яких імпульс пасіонарності переважає імпульс біологічного інстинкту самозбереження) ламають попередній імператив поведінки, перестають працювати на загальну справу і починають боротися кожен “сам за себе”. Найяскравіше це виявилось у Росії в серії дворцевих переворотів, які тривали три чверті століття. XIX століття — фаза надлому (надлом —

спад пасіонарної напруги). Але, як правило, період надлому супроводжується піднесенням культури та науки, бо пасіонарні особи самовиявляються не в галузях, пов'язаних з ризиком, а в мистецтві, технічних винаходах тощо. Піднесення російської культури припадає саме на XIX століття, але водночас у російській літературі переважають настрої безвиході, самотності, неможливості реалізувати себе, образ “зайвої людини” знаходимо чи не в кожного видатного російського письменника, одне слово, література відображає саме стан надлому. Причому ці настрої посилюються від Пушкіна, де ще переважає романтична закоханість у життя, до Чехова, Буніна, Андрєєва, Купріна. Водночас це був період піднесення російської економіки, рівень життя був не набагато нижчим від західноєвропейського. Цей стан міг тривати без особливих потрясінь для Росії (вони могли бути лише на загарбаних нею територіях), та почалася перша світова війна, яка зруйнувала відносно усталений плин життя. Нею скористалися пасіонарії — революціонери, найактивніші серед них — більшовики, які створили на базі ідеології Третього Риму, що вже зазнала кризи, та нової марксистської ідеології радянську пасіонарність і її носія — радянський народ. Радянська пасіонарність пережила за сімдесят років практично всі фази розвитку: підйому (20-і роки), акматичну (30-і — 40-і роки), надлому (50-і — 60-і роки), інерції (70-і), обскурації, занепаду (80-і). Радянська пасіонарність зруйнувала нормальний розвиток російського етносу, який тепер перебуває у ситуації нелегкого вибору подальшого шляху.

Становлення пасіонарної домінанти українства почалося ще в рамках давньоруської народності, коли в задністровських степах з'явилися ватаги “берладників” — попередників козаків. Саме козацтво бу-

ло тим ядром, довкола якого формувалася “українська ідея”. Спільноти, об’єднані однією історичною долею, з однохарактерним побутом і сімейними зв’язками, що зберігаються протягом кількох поколінь, Л.М.Гумільов називає конвіксіями. На основі конвіксій формуються субетноси та етноси. Такою конвіксією було і українське козацтво.

Ідея необмеженої свободи була також одним із чинників, які заважали українцям створити власну державу. Цю особливість українського менталітету, мабуть, можна назвати “болохівським синдромом”. М. С. Грушевський у роботі “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя” згадує Болохівську землю (Східне Поділля), вожді якої, виражаючи прагнення сільських общин, були палкими поборниками незалежності селянських громад від влади князя, що привело їх у 40 — 50 роках XIII століття до союзу з татарами. М. С. Грушевський пише: “Підпорядкування болохівців татарам не було заходом лише княжої (маються на увазі болохівські князі. — М. М.) політики, але справою усього населення, воно було пов’язане з усією попередньою політикою Болохівської землі: визнавши над собою владу татар, що не загрожувала ніякими перемінами їхньому улюбленому суспільному устрою, болохівці тим сподівалися порятувати свою общинну автономію, придбати захисників проти посягань Данила (Галицького. — М.М.)”. Тобто “болохівський синдром” — це прагнення забезпечити свої соціальні права за рахунок національно-державної єдності.

Українська пасіонарність формується у XIII — XV століттях, коли остаточно руйнується князівська влада. Вона не так була повалена литовцями, які допомагали руським князям у боротьбі з татарами, як, вичерпавши себе, втратила підтримку українського населення, і литовці заповнили цей вакуум влади

своїми намісниками. У цей період сформувалася українська ідея і її носій — вільне козацтво, XVI — XVII століття — фаза піднесення, виходу козацтва на політичну арену, безперервних козацько-селянських повстань, нарешті, визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Те, що Україна здобула лише “половинчасту” незалежність, багато хто пояснює історичною випадковістю (поразка під Берестечком, загибель Тимоша Хмельницького тощо). Мені ж причина незавершеності “української революції” вбачається у тому, що вона не змогла сформувати своєї ідеології, чіткої концепції, адекватної українській пасіонарності.

Збереження національної незалежності вимагає від представників етносу певної згуртованості, “дисциплінованості”, підпорядкування керівникам — князям, гетьманам, сотникам, чиновникам. Індивідуальна ж свобода серед українців цінується так високо, що допускає верховенство одного українця над іншими лише в разі крайньої необхідності. Тому будь-які спроби можновладців зробити свою владу безмежною, згідно з принципом “що хочу, те й роблю”; спричиняли опір українського суспільства, недовіру до влади, яка, втративши підтримку народу, ставала нежиттєздатною. Ігнорування “болохівського синдрому” будівничими української держави було головною причиною невдачі цього будівництва. Заяви на зразок “демократія — дірка від бублика, а от державність — це сам бублик” не відповідають українському менталітету, для якого воля і демократія завжди стояли на першому місці, а держава потрібна лише у тому випадку, якщо вона забезпечує свободу і демократію, а не перетворюється в самодостатню силу.

За часів Хмельниччини кожна з верств населення — учасниць визвольної боротьби: українська

шляхта, козацька старшина, духовенство, козацтво, селянство — мала своє уявлення про суспільний лад української держави. Шляхта і частина старшини прагнули створити державу, устрій якої мало чим відрізнявся б від “типової” феодальної держави того часу. Богдан Хмельницький перед смертю наполягав, щоб наступним гетьманом був його син Юрій, що практично вело до перетворення гетьманства на монархію. Іван Виговський зумів розгромити стотисячне російське військо під Конотопом, але не зміг справитися з невдоволенням українського селянства, яке запідозрило гетьмана у намаганні закріпачити його.

Селянство і козацтво орієнтувалися на поєднання буржуазних та общинних порядків, що характерно для ранніх стадій буржуазного суспільства. Але адекватна цьому прагненню народних мас ідеологія так і не була вироблена, через що демократична тенденція тоді проявлялася, як правило, у стихійних повстаннях.

Гетьманська влада, підтримуючи феодалізацію української держави, втрачала привабливість в очах народу, що робило його байдужим спостерігачем, а інколи й учасником Руїни. Офіційна ідеологія часів Хмельниччини базувалася на православ'ї, що не відповідало українській пасіонарності, не давало програми дій, а зрештою, сприяло об'єднанню з “єдиновірною” Московською державою. До того ж православна церква не сприймалася народним загалом як знамено визвольної боротьби. Про це свідчать, насамперед, універсали Богдана Хмельницького, в яких неодноразово згадується про напади козаків та селян над православними священниками: “Киевський православний пастир наш ускаржил ми ся ... іж нікоторие з товариства нашего, козаков Войска его кролевской милости Запорожского, сміют і важатся непристойне, над гордость свою, не тилко в справи

духовние церковние священническия втручати, але і самих тих священников, духовних отцов своїх, не тилко зневажати, але і здоров'я їх позбавляти..., ж на розних містцах до кілкунасту особ мало о смерть б'ючи...”⁵

В Україні ми маємо “нереалізовану пасіонарність”, яка так і не досягла акматичної фази. Період, що настав після Руїни, можна назвати “пасіонарною летаргією”, а Україну цього часу — “пасіонарною провінцією” Росії, яка поставляла ресурси (людські та матеріальні) для реалізації російської, а згодом радянської пасіонарності. Але відмінність летаргічного сну від смерті у тому, що коли-небудь повинно настати пробудження, і воно приходило завжди, коли пасіонарність панівних етносів держав, до яких входили українці, зазнавала кризи. Так було в Австрії у 40-х роках XIX століття, у Австро-Угорщині та Росії у 1918—1920 роках, у Польщі в 30-х роках нашого століття, нарешті, в Радянському Союзі 80-х років. Але попередні спроби “пасіонарного відродження” України закінчувались поразкою, бо чітка його концепція так і не була сформульована. Особливо мало уваги надавалось соціальній політиці. Орієнтація була, з одного боку, на історичне минуле, а з другого — на копіювання державного будівництва інших країн. Непослідовність соціальної політики Української Народної Республіки призвела до слабкості опору українського народу більшовизму. Водночас в Україні розгорнулася ніким не контрольована стихія “зелених” та анархістських рухів, які теж були досить яскравим виявом української пасіонарності. Україна — єдина в світі країна, де анархісти на значній території змогли прийти до влади (хоча словосполучення “анархісти при владі” і сприймається як нонсенс).

Узагалі невдачі української пасіонарності пояснюються тим, що вона більше виявлялася як стихія, не маючи організації. Нині маємо

побудовану на радянських принципах Українську державу, але відсутня концепція розвитку України. І в цьому я бачу головну небезпеку для її незалежності. Врешті-решт, незалежність — це не мета, а лише засіб бути самим собою. А для цього треба добре усвідомлювати, хто ми є і чого прагнемо. Важливим є вироблення

здатності гармонічно поєнувати організованість і стихійність, концептуальність і прагнення постійно вдосконалюватись. Держава повинна прислухатися до прагнень різних соціальних верств і національних меншин, а не “задавлювати” стихію суспільного життя, бо інакше може виникнути рецидив “болохівського синдрому”.

¹Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. — Л., 1990. — С. 33.

²Там само.

³Там само. — С. 34.

⁴Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — С. 451—452.

⁵Богдан Хмельницький. Універсал полковникам миргородському і прилуцькому, 23 лютого 1649 року. // Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 108.

Андреас КАППЕЛЕР

СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Соціальні та політичні передумови

У 1897 році в Російській імперії проживало 22,4 млн. українців, — на той час це була найчисельніша етнічна група в тодішній Європі, яка не мала своєї держави¹. Крім того, в Австро-Угорщині проживало ще 3,8 млн. українців, але ця обставина не є предметом нашого дослідження. Понад 3/4 (17 млн.) українців Росії жили в Україні, тобто у дев'яти губерніях південно-західної частини імперії, де склали переважну більшість населення (73%). Україна поділяється на три регіони з різною історичною долею: Правобережна, Південна, Лівобережна.

Не дивлячись на те, що українці кількісно переважали всі інші національності, у суспільному житті, економіці, політиці й культурі України вони не домінували. Українцям були притаманні типові ознаки “малого народу”², що підтверджує етнічна структура міського населення України, — 1897 р.: 34% — росіяни, 30% — українці, 27% — євреї. У найбільш урбанізованій Південній Україні, у таких великих містах, як Одеса, Київ, Харків та Катеринослав, демографічна частка українців була ще меншою. Лише у деяких порівняно невеликих містах Лівобережної України українське населення переважало. Українців позначає і доволі невисокий рівень урбанізації — 5,5%, тоді як 38% росіян і майже 44% євреїв України проживали

у містах. В останні десятиліття царської імперії Україна швидко урбанізувалася, проте частка українців серед міського населення зменшувалася: 32% (1874 р.), 22,2% (1897 р.), 16,4% (1917 р.)³.

За соціальними та фаховими даними перепису 1897 року можна простежити характер розподілу праці між найбільшими етнічними групами України. Основним заняттям українців було сільське господарство, де вони становили 85% всіх зайнятих. В окремих губерніях (Полтава, Поділля) українці-селяни взагалі становлять майже 100%. Майже у всіх інших галузях фахової діяльності, в інших соціальних верствах українці становили меншість.

Отож, узагальнюючи, можна сказати, що соціально-етнічна структура населення України кінця XIX століття характеризувалася таким чином: російська еліта — у місті і на селі; середні й нижні міські верстви — євреї та росіяни; нижчі сільські верстви — переважно українці. При цьому зберігалися відчутні регіональні відмінності: на Лівобережній Україні дворянство, середні й нижчі міські верстви, зокрема, зайняті на державній службі, були представлені здебільшого українцями. На Правобережній Україні вищі верстви поповнюють росіяни та поляки, а на Півдні — ще й колоністи.

Міжетнічний поділ праці вказує на те, що бурхливий соціально-економічний розвиток України

кінця XIX — початку XX ст. певною мірою відбувався без участі українства. Скажімо, Південна Україна стала важливим центром важкого машинобудування імперії, але серед підприємців і кваліфікованих промислових робітників українців було дуже мало. Трохи більшою була їхня частка у цукровій промисловості на Правобережній Україні.

Урбанізація, індустріалізація, розвиток торгівлі й транспорту, що мали місце на Україні в останні три десятиліття до 1914 року, лише обмеженим чином впливали на українців. Соціальна мобільність та інтенсивна соціальна комунікація, яка, за К. Дойчем, є вирішальною передумовою національних рухів, лише побіжно торкнулися українців Російської імперії. Це чітко засвідчує соціальна структура українців, зафіксована у переписі 1897 року: понад 90% українців належали до селянських верств; 87% українців, працюючи в сільському господарстві, отримували платню на рівні малоземельних і неписьменних.

На селі були невеличкі торгові і ремісничі групи, православні священики й дуже незначний прошарок україномовного дворянства. Із 5% українців, які проживали у містах, багато належали до селянських верств, залишаючись прив'язаними до землі. Інші українські жителі міст — дрібні комерсанти, ремісники, наймити й робітники — як і невеликі групи дворянства та інтелігенції — мешкали переважно в російському середовищі. Соціальна структура українців Лівобережної України (наприклад, Полтавської губернії) відчутно відрізнялася від тієї, про яку йшлося вище — тут була набагато “повноцінніша” соціальна структура. Загалом же українці до 1914 року залишалися селянським народом, їхня соціальна структура доби того-

часної індустріалізації суттєво не змінилася.

Стримана соціальна мобілізація українців Російської імперії визначалася політичними умовами, панівною автократичною системою і специфічною політикою уряду щодо українців. Автократія, яка теоретично перейняла модель необмеженої монопольної влади панівних верств, до 1905 року не допускала жодної інституалізованої політичної участі суспільства в управлінні державою. Не було парламенту, конституції, жодної легальної партії, жодної гарантії демократичних прав і свобод, вільної преси. Автономні суспільні сили та організації, які діяли поза бюрократичним контролем, придушувалися або ж контролювалися через поліцію і цензуру.

Російська політика щодо українців ще з 1860-х років відзначалася особливо репресивним характером. Це зумовлювалося важливим економічним та стратегічним значенням України і її етнічною ситуацією (з високою часткою росіян). Український національний рух вважався особливо небезпечним ще й тому, що уряд пов'язував його з польським питанням і конфронтацією Росії з Австрією, якій закидалося, що за допомогою “русинів” Галичини вона підбурює українців Росії. Нарешті, близькість православних українців з росіянами за мовою, культурою та історичними традиціями давала змогу урядові й російському суспільству не визнавати українців окремим народом, а розглядати їх як частину росіян.

Розвиток українського національного руху в Російській імперії

Як і в багатьох народів Європи, в українців Росії наприкінці XVIII ст. з'явився інтерес до своєї мови, письменства, фольклору та історії. Ініціаторами цієї (за Грохом) фази А національного руху були окремі

дворяни Лівобережної України та Києва. Типові літературний, науковий та регіональний аспекти руху, що в ньому поряд з українцями брали участь також росіяни і поляки. Ця фаза А досягла своєї вершини в історичних працях про козацькі часи ("Історія русів") та в ранній ліриці колишнього кріпака Шевченка, які заклали основу історичної та національної свідомості, що чітко відмежувала українців від поляків та росіян. Культурно-наукове змагання за минуле і сучасне українського народу залишалося до першої світової війни вагомим складовою українського національного руху.

У 1840-х роках починається перехід до фази Б — до активної національної агітації з боку групи патріотів, які переслідували не лише антикварні, а й політичні інтереси і прагнули поширювати національну свідомість уже серед широких верств народу. Хоча Братство Святого Кирила та Мефодія було лише невеличким гуртком з ідеалістичними цілями, все ж таки воно вже мало елементи національно-політичної програми. У 1847 році таємна організація була викрита таємною поліцією, і її члени та симпатички (серед них і Шевченко) були заарештовані й заслані.

Новий поштовх до переходу до фази Б став можливим у порівняно ліберальні роки звільнення селян від кріпацтва. Він ішов від окремих видатних літераторів та істориків із Санкт-Петербурга. З іншого боку, у тодішньому вельми сполонізованому Київському університеті почали формуватися перші національно-українські угруповання ("громади") з метою просвітництва українських селян. Навіть ця поміркована діяльність викликала недовіря уряду, а польське січневе повстання зумовило жорстку офіційну реакцію щодо ембріонального "українофільського" руху, який без жодних на те підстав

був оголошений "польською інтригою". У червні 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв видав циркуляр, за яким не визнавалося саме існування української мови й заборонялися відповідні видання — за винятком белетристики на цій "неіснуючій мові". Це був надзвичайно жорсткий захід у загалом ліберальній національній політиці 1860-х років.

Пом'якшення цих заходів у першій половині 70-х років дало поштовх третьому злету. Поновили діяльність "громади", зокрема в Києві у Південно-Західному відділенні імператорського географічного товариства згрупувалися інтелектуали, що в першу чергу за мету ставили культурні (В. Антонович), не забуваючи й про соціально-політичні цілі (М. Драгоманов). Так звана Молода громада шукала контактів з популістським рухом російських народників. Влада знову ж відреагувала швидко й репресивно. У так званому Емському указі (1876 р.) Олександр II підтвердив заборону літератури українською мовою, поширивши її на п'єси та пісні. Ці заходи та політична реакція після 1881 року відкинула український національний рух до фази стагнації.

У 80-х роках його центр зміщується в австрійську Галичину, де політичні умови для національного розвитку були більш сприятливими. Україномовні школи і театри, велика кількість національних організацій, а також періодики, а зтім після 1890 року національно орієнтовані українські партії перетворили Галичину і передусім Львів на П'ємонт українського національного руху. Українці Росії повністю перейшли до фази Б лише в 1890-і, після українців Австрії, тобто тоді, коли Україна була охоплена індустріалізацією і робітничим рухом. На зламі XIX — XX ст. були

створені перші нелегальні національні політичні партії. Найважливішою серед них була Революційна українська партія (РУП) з її національно-революційними та соціалістичними устремліннями (з 1905 року Українська демократично-радикальна партія — УДРП). Націоналістична Українська народна партія та Українська соціал-революційна партія не були впливовими.

З революцією 1905 року прийшла “весна народів”, яка водночас була буржуазно-демократичною, аграрною, пролетарською та національною. Заборони 1863-го та 1876 років були відкинуті, і вперше могли друкуватися численні україномовні періодичні видання і книги. Партії були легалізовані, виникали нові національні організації — за зразком галицьких товариств “Просвіта” з понад 100 філіями, багато студентських організацій, наукові товариства, Українська селянська спілка та товариства. До першого російського парламенту, Першої та Другої думи, було обрано відповідно 63 та 46 українців, згуртованих там в українській Громаді. Та вже у 1907 році знову розпочалася політична реакція, багато українських організацій знову перейшли на нелегальне становище, багато публікацій було заборонено і, зрештою, зупинено сам злет руху.

Такі політичні зміни цього разу, однак, уже не змогли повернути український національний рух до фази А. Але його розвиток було загальмовано, зупинено його просування до фази Б, тобто масового руху. Можна сказати, що все ж таки була створена основа до масового переходу українського руху — з поширеними по всій території організаціями, з участю широких мас. Такий перехід став можливим 1917 року. Український національний рух у Галичині ще до 1914 року перейшов до фази

Б. У подальшому дослідженні формування національної еліти я зосереджую увагу на фазі Б у 1900 — 1914 роках — з ретроспективою попередніх періодів, зокрема перерваних початків національної агітації та організації.

Структура українського руху

Що ж за соціальні групи з’явилися як нова, національно свідомо еліта? Українці Росії, на відміну від багатьох інших національних меншостей Європи, мали своє дворянство, хоча в порівнянні з російським та польським воно було не таким імпозантним. Упродовж століть це українське дворянство було надто сполонізоване, а затим ще й зрусифіковане. І все ж багато дворян зберігали місцеву патріотично виокремлену свідомість, що перетворювало їх на носіїв фази А національного руху. Наприкінці ХІХ ст. вони ще не повністю стали “росіянами” чи “поляками”. Для них була характерна подвійна лояльність та ідентичність. Тільки цим можна пояснити той факт, що за переписом населення 1897 року не менше ніж 56 808 спадкоємних дворян України (разом із сім’ями) визнали рідною мову українську³. При цьому йдеться не лише про дворян у власному значенні цього поняття (тобто про вищі верстви землевласників), але й про тих, хто вийшов із дворянських верств і був зайнятий в інших, переважно у міських фахових галузях. Отож це був потенціал до формування нової національної еліти. Соціальні інтереси українського дворянства пов’язували його з автотратією, і якщо воно включалося в національний рух, то й ризикувало втратити свої привілеї.

Про господарські середні верстви міста і села як про національні еліти українців не могло бути й мови. Хіба що можна було б

назвати невелику групу українських ремісників і торговців у містах Лівобережної України, власне, тих, хто вже протистояв євреям та росіянам і хто міг би брати активну участь у національному русі. Українське селянство у соціальному плані було мало диференційоване, великі групи впливових селян-землевласників були відсутні.

Узагалі, в практично соціально не мобільних, у більшості випадків неписьменних українських селян — принаймні на Лівобережній Україні — можна було спостерігати лише ембріональну національну свідомість. На передньому плані у них було не національне, а аграрне питання. Вони хотіли більше землі, про що вони наголошували в часи спроби аграрної революції (1902 — 1906 рр.). Однак оскільки більшість землевласників не були українці (росіяни та поляки), то зберігалася можливість пов'язати домінуючий соціальний інтерес селян з національним.

Відомо, що духовенство у багатьох національних рухах, зокрема в Галичині, відіграло провідну роль. Хоча близько половини священників України, — як правило, бідних, — у 1897 році рідною мовою вказало російську, а все ж 50 000 україномовних священників (із сім'ями) становило вагомий потенціал. До того ж вони жили в селах у тісному контакті із селянами і працювали вчителями у церковноприходських школах. У російській імперії було відсутнє конфесіональне протиставлення держави і панівної нації, що позначилося і на національній ангажованості духовенства. Духовенство було міцно пов'язане із щонайлояльнішою до держави православною церквою.

Залишається світська інтелігенція, значення якої в національних рухах, за Х. Сетоном-Уотсоном, “обернено пропорційне до актуального рівня економічного розвитку суспільства” і політичної

свободи⁶. Це стосується і українців. Проте цей потенціал освічених людей був справді обмеженим. У 1897 році було зареєстровано 47 000 українців із середньою чи вищою освітою, з них понад половину — на Лівобережній Україні. До цього числа включалися й освічені священники, і все ж таки ця цифра не досягла навіть і 0,3% українського населення. У росіян — 143 000, або ж 5% російського населення України. Колективна біографія 209 активістів українського національного руху, яку я склав у рамках проекту Європейської наукової фундації⁷, підтвердила тезу Сетона-Уотсона про домінування інтелігенції: більш як 3/4 активістів навчалися у вишах, хоча їхня частка на відрізок від першого етапу (1860—64 рр.) до етапу третього (1900 — 1914 рр.) зменшилася. Число осіб з вищою освітою серед 116 провідних членів національно-революційної РУП у 1904 — 1905 рр., про що свідчить дослідження Божука, складало 65%⁸. Більшість інших активістів відвідували принаймні середні учбові заклади. Надзвичайно висока частка інтелектуалів на тлі дуже низького освітнього рівня всього іншого населення — характерна ознака (на протигагу російському революційному рухові⁹) соціальної структури українського національного руху. Це була світська інтелігенція, яка розглядала себе такою, що стоїть над класами і є на чолі національного руху¹⁰.

До яких фахів належали активісти українського національного руху? По-перше, більшість із них були колишніми студентами, на першому етапі руху домінувала молодь, і в РУПі (1904—1905 рр.) переважали ті, хто навчався у вищих та середніх навчальних закладах. Частка студентів була на всіх трьох етапах високою. Ще важливішими, аніж нестабільні соціальні групи студентів, були

типові групи інтелігенції — викладачі вищих і середніх навчальних закладів, фахівці засобів інформації (редактори, журналісти і т. п.) та представники вільних занять, у першу чергу лікарі й службовці правоохоронних органів. Вони становили майже половину активістів національного руху. На третьому етапі відчутно збільшилася частка працівників преси і вільних занять. Із цих кіл вийшли керівники національних організацій, ідеологи та політики руху.

До “вищих” кіл інтелігенції приєдналася “нижча”, часто-густо сільська інтелігенція, яка поширювала національне надбання думки серед селян. Мова йде переважно про середніх та дрібних службовців (передусім у рамках земств) та вчителів початкових шкіл. Частка цих груп збільшувалася, а після 1900 року досягла четвертої частини. Земські вчителі та службовці перебували на громадській службі, отож часто й діяли мовчазно. Крім цього, діяльність на селі менше була пов’язана із джерелами руху, аніж у середовищі міської інтелігенції.

Обидві фахові групи інтелігенції разом із студентами становили близько 90% (на третьому етапі — 85%) активістів та понад 95% провідних діячів українського національного руху. Вони, власне, стали основою нової національної еліти. Із останніх 10% — четверта частина припадає на селян та робітників, які і на третьому етапі відігравали маргінальну роль — передусім як депутати Першої та Другої дум. Середні господарчі верстви (торговці, ремісники) на всіх етапах не були представлені жодним активістом.

Отже, на поставлене вище питання про те, чи могло дворянство або ж духовенство скласти нову національну еліту, постає очевидна відповідь. Православні священики у національному русі склали маргінальний прошарок.

Тим самим виключалася найбільша соціальна група, що перебувала у постійному контакті з неписьменним селянством і розмовляла українською мовою — як носій національної інформації.

Дворянські вищі верстви землевласників, службовці та офіцери становили у національному русі лише невелику групу. У більшості випадків вони діяли як меценати (скажімо, як виходець із селян-кріпаків цукровий фабрикант Симиренко). Переважна більшість дворянства, якщо вони навіть визнавали рідною мовою українську, не була готовою проміняти лояльність до держави, до російської чи польської системи цінностей на користь заангажованості українською справою. Один із невеликої кількості відомих активістів із кіл дворянства Є.Чикаленко таким чином прокоментував позицію своїх колег із тих верств: “Ніякого дива, що наше дворянство практично не дало українських патріотів, оскільки на цьому терені не можна заслужити милості царя”¹¹.

Про те, що дворянство й духовенство все ж таки відіграло певну роль в українському національному русі, можна зробити висновок із даних, на жаль, лише фрагментарних — про станове походження активістів. Більшість походила із дворянських верств, причому їхня частка (як і в російському революційному русі) постійно зменшувалася. Якщо навіть батьки вже давно і не були власниками майна, а здебільшого інтелігенцією на державній службі чи у земстві, то все ж належність до дворянського прошарку становила краці передумови для навчання у вишах. Українське дворянство не перебрало керівництва національним рухом, як польське чи то угорське (та передусім, як у козаків, старшина гетьманату), проте дворянське походження виконувало на

Лівобережній Україні завдання по збереженню традицій української самостійності. Дворянство ж прагнуло внести поживлення у фазу А першої половини століття, а згодом теж залучало до національного руху інтелігента-дворянина¹².

Опосередковано на національний рух впливали також діти священиків, які мали більш високу освіту, аніж їхні батьки. З цього приводу є навіть твердження Чикаленка (щоправда, перебільшене): “Серед активістів національного відродження було найбільше синів попів, єдина інтелектуальна верства, яка з юності найближча до народу, знає його життя і його мову”¹³. Мої дослідження виявили, що $\frac{1}{5}$ активістів національного руху склали священики. Частина ж тих, хто вийшов із селянства і піднявся до національної еліти, почала зростати (Шевченко як виняток) лише після 1900 року і досягла чверті. Це свідчить про те, що відбувалася поступова демократизація національної еліти: вихідці із села на важливому третьому етапі вже становили майже половину активістів¹⁴. Це означало, що українські селяни, єдина велика соціальна група, що її первинні інтереси були в гострих протиріччях з (російською) державою і з (російськими або ж польськими) панівними верствами, поступово втягувалися в український національний рух.

Оцінка місця народження 207 активістів однозначно вказує на перевагу Лівобережної України (власне, Полтавська, Чернігівська та Київська губернії). Із міст і сіл цих трьох провінцій, де на 1897 рік проживало близько 40% українського населення України, вийшло $\frac{2}{3}$ активістів і 35% керівників національного руху¹⁵. Ідеться про регіон найвищої концентрації українського населення (за винятком міста Києва), проте лише в Полтавській губернії і значною мірою в Чернігівській для

українців була характерна повноцінна соціальна структура з порівняно високою часткою дворянства, міського населення й інтелігенції. Крім того, на території обох губерній до другої половини XVIII ст. знаходився автономний козацький гетьманат. Старий центр української культури — Київський університет, який з 1840-х років, завдяки центральному розташуванню та національним імпульсам, що виходили звідси, сприяв перетворенню Києва на центр національного руху. Ця обставина могла бути коментарем до високої частки активістів, які вийшли з Київської губернії (у порівнянні з іншими регіонами Правобережної України — лише 14%, з “індустріалізованої”, з комерційним сільським господарством Південної України, де особливо сильною була конкуренція з боку російського соціалістичного руху, — лише 13%). Лише зрідка зустрічаються факти народження активістів поза Україною (і жодного з 207 активістів із австрійської Галичини).

З 1840-х років до 1914 року Київ був визнаним центром українського національного руху в Росії, хоча українці становили тут лише 22% населення (1897 р.), $\frac{3}{5}$ котрих належали до селянського прошарку. 5% українців Києва мали у 1897 році середню і вищу освіту. Серед 2734 чоловіків і жінок, які у порівнянні з 20 000 росіян з таким рівнем освіти становили у місті очевидну меншість, було багато представників нової національної еліти. Вони систематично зустрічались в українських клубах й очолювали національні організації та періодичні видання. Серед провінційних міст виділяються лівобережні центри — Полтава та Чернігів, де на всіх етапах були групи національно свідомої і активної еліти. Поряд із Києвом центром національного руху з надрегіональним забарвлен-

ням були столиця Санкт-Петербург, почасти Харків, а на третій фазі також Львів, де зустрічалися наддніпрянські активісти з українцями Галичини, де з'являлися заборонені російською цензурою друковані праці. Український рух зосереджується великою мірою в місті, в той час як сільське населення, що становило 95% українців, практично не брало в нього участі.

Невелика національно свідомо й активна еліта, що сформувалася на Україні, створила організації й канали інформації, щоб поширювати свій вплив на маси. При цьому, починаючи з 1890-х років, вона почасти спирається на приклад українців Галичини, де національний рух розвивався у більш сприятливих політичних умовах. Це відповідало домінуванню інтелігенції серед активістів руху, які в першу чергу клопоталися питаннями мови, культури, історії і народної освіти. Однак тут були відсутні організації, що мали економічну мету (за винятком товариств) або ж близькі до народу спілки, які займалися організацією дозвілля. На початку ХХ ст. українські політичні партії відіграли велику роль у формуванні еліти й поширенні національних ідей. Український парламентський клуб у Першій і Другій думах, однак, залишився лише епізодом. Більшість національних організацій були невеликими гуртками інтелігенції і студентів. Лише у 1906—1907 рр. товариства “Прогресу” та УСДРП нараховували близько 1000 членів, поширюючи свою діяльність на всю Україну. Вперше в історії руху вдалося залучити до нього українських селян, та їхня частка у порівнянні з усіма 25 млн. українців Росії була надто невелика.

У період до 1905 року, який позначений репресіями, основними поширювачами національної ідеї були художня література, передусім твори Шевченка, а також теат-

ральні групи. Лібералізація в результаті революції уможливила видання низки газет і журналів, які стали важливим каналом національного спілкування. У 1913 році виходило 19 україномовних періодичних видань з накладом, який не перевищував 1000 примірників. Це був скромний початок, якщо порівняти 226 російських періодичних видань, які виходили на Україні, або 66 україномовних видань Галичини, або ж 234 польські видання, які виходили в Росії¹⁶. Видавці єдиної щоденної української газети “Рада”, яка постійно виходила досить довгий час (1906 — 1914 рр.), постійно говорили про масу їхніх проблем (зокрема непевне фінансування, непевну кількість передплатників, постійні конфлікти з владою, цензурою і поліцією, відсутність фахових сил, сильна конкуренція російської преси)¹⁷.

До 1917 року національна еліта не досягла мети — мобілізувати масу українських селян на бік української справи й створити масовий національний рух. Національно мобілізовані групи складали лише невеличкий сегмент усіх соціальних верств, невеликим він був і серед інтелігенції. На противагу національному рухові в австрійській Галичині, де визначну роль відіграли священники, вчителі та артисти, в українському русі Росії була відсутня велика соціальна група, котра могла бути проміжною ланкою між невеликим прошарком міської інтелігенції та селянськими масами. Репресивна політика російського уряду щодо України й асиміляторський вплив російського суспільства і його культури були важливими додатковими чинниками, що послаблювали український рух у Росії. Разом із тим невеликому прошарку української інтелігенції на початку ХХ ст. вдавалося — у складних політичних і соціальних умовах — стимулювати національний рух і створити,

хай і в загальному вигляді, інфраструктуру для розвитку національної культури і суспільства. Без їхньої діяльності був би неможливим швидкий злет українського національного руху в 1917—1920 роках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. У цьому контексті посилаюся на цілий розділ перепису населення 1897 року: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. — Санкт-Петербург, 1903 — 1905.— Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. Порівняйте також: Н. Bauer, A. Kappeier, B.Roth (Hq.). Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszahlung von 1897. Bd. 1 — 2. — Stuttgart, 1991.: Окремі дані див. також: В. Krawchenko, op. cit.; S.I.Bruk, V.M.Kabuzan, Chislennost i rasselenie ukreinskogo etnosa v XVIII — nachale XX v. // Sovetskaia Etnografiia. — 1981. — 5.— S. 15 — 31.
2. Miroslav Hroch. Social Preconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations. — Cambridge, 1985. — S. 8 — 9.
3. Vgl. P. Herlihy. Ukrainian cities in the nineteenth century, in I. L.Rudnytsky, ed. Rethinking Ukrainian History. — Edmonton, 1981. — S. 135 —155; Биск. К вопросу о социальном составе населения Киева (по данным переписи 1917 года). — Киев, 1920.—С. 3.
4. K.W. Deutsch. Nationalism and social communication. An inquiry into the foundations of nationality. — Cambridge, Mass. 2nd. edn., 1966.
5. Порівняйте також з матеріалами, які цитуються у посиланні 1.
6. Hugh Seton Watson. "Intelligentsia" and Nationalism in Osteuropa, 1848 — 1918, Historische Zeitschrift 195. — 1962. — S. 331 — 345.
7. Дослідження здійснювалося в рамках європейської наукової фундації.
8. Boshyk G. Y. The rise of Ukrainian political Parties in Russia, 1900 — 1907. — P. 415 — 425.
9. Zur Charakteristik russischer Terroristen (1878 — 1887), Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas 27 (1979). — S. 520—547. 55% Absolventen von Hochschulen, 74% mit mittlerer oder hoherer Bildung (S. 537 — 541).
10. Киевская старина 24, 88, 1905. — Март, II. — С. 253; Дорошенко Д. Україна в 1906 році, Україна I, 1907. — С. 1 — 29.
11. Чикаленко Є. Щоденник (1907 — 1917). — Львів, 1931. — С. 70.
12. Zenin E. Kohut. Problems in studying the post-Khmelnytsky Ukrainian elite (1650s to 1830s) in: Rudnytsky ed., Rethinking, op. cit. — S. 103 — 119, bes. 114 — 115.
13. Чикаленко Є. Щоденник. — С. 70; Також: Слюгади (1861 — 1907). — Нью-Йорк, 1955. — С. 348.
14. Boshyk G. Y., op. cit. — S. 282, 423 — 424; Антонін Духінський. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901 — 1905 років. За сто літ 2 (1928). — С. 283 — 320.
15. Boshyk G. Y. Там само. — P. 424.
16. Ukraine. Op cit., V.2. — P. 488; Бібліографія української преси 1816 — 1916. — Харків; Київ, 1930; Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна I. — 1907. — С. 48 — 65.
17. Чикаленко Є. Щоденник.

м. Кельн (Німеччина)

Джордж Г. ГРАБОВИЧ

ПЛОДИ КОЛОНІАЛІЗМУ ТА ПАСТКИ ПОСТКОЛОНІАЛІЗМУ

Основним питанням сьогоднішнього дня, яке становить суть усіх дискусій — політичних, економічних, гуманітарних — про Україну і в Україні, є, звичайно, незалежність. Ця незалежність, вимріяна українцями протягом століть і здобута, здавалося б, неймовірно швидким, ефективним і, дякувати Богові, поки що безкровним способом, лежить в основі глибоких та всеосяжних зрушень у стереотипах мислення як в Україні, так і поза її межами. Такі зрушення в уявленнях та сподіваннях, ясна річ, не відбуваються раптово; їм судилося, очевидно, ще довго тривати, але не менш очевидно, що вони вже стали всезагальними та суттєвими. Незалежність у парі з державністю назавжди залишаться віхою в українській історії, докорінно змінюючи наше розуміння минулого, сучасного і майбутнього. Це явище має два аспекти. Перший, на якому ми зосередимо тут увагу, це, власне, концептуальні зміни, що роблять можливою й необхідною переоцінку української історії та суспільства і нашого їх сприймання. Стисло кажучи, якщо незалежність — це перехід від бездержавного чи псевдодержавного стану до справжньої державності, перехід від колоніального чи навіть провінційного статусу до повнокровного національного існування, то потрібен так само ґрунтовний перегляд суті й засад здобутої незалежності, з'ясування ментальності та структури суспільства.

Другий аспект проблеми — це

реальність і практика. Незалежність сповіщає про появу нової країни там, де раніше був тільки регіон, територія під назвою "Україна", яка розглядалася багатьма представниками Заходу лише як номінальна і несуттєва — з огляду на практичні та політичні цілі — частина унітарного Радянського Союзу. Поява цієї нової країни — України — створює цілком нову політичну й економічну ситуацію. Ми всі бачили, з якою настороженістю, а подеколи й неприхильністю зустріли цю незалежність на Заході: мабуть, тому, що вона збіглася з розпадом Радянського Союзу, на необхідність існування й стабільність якого під мудрим проводом реформіста Горбачова так покладав свої надії Захід. Усвідомлення того, що Радянський Союз — це імперія, і навіть сама ця формула поширилася на Заході лише тоді, коли кінець Союзу став очевидним навіть для палких його прихильників. Реакція Заходу, причини явного схиляння останнього до старої системи, політичні, культурологічні та психологічні аспекти цього стану речей є питаннями поважної ваги, однак їх розгляд ми змушені відкласти до іншого разу. Я хотів би тут лише відзначити той сам собою зрозумілий факт, що політичні й економічні реалії України та інших країн, які з'явилися після розпаду СРСР, а також те, що Канада, Сполучені Штати й Австралія встановлюють з ними нормальні відносини, піднімає наше трактування проблеми на

новий, значно серйозніший рівень. Україна — це вже не тільки тема для емігрантських дебатів та наукових аналізів, для більш чи менш абстрактних політичних сценаріїв, це ще й багатогранна реальність і конкретна політика. Безумовно, питання що розглядатимуться тут, не є ані випадковими, ані абстрактними, вони мають неабияку актуальність і значимість.

Це, зокрема, стосується поняття колоніалізму. Багато хто у Сполучених Штатах, включаючи й тих, хто досліджує українську проблематику, охочіше застосовує цей термін до старих заморських імперій та т. зв. “третього світу”, аніж до колишнього СРСР. Виходять при цьому із двох загальноприйнятих донедавна істин. Перша — це уявлення про Радянський Союз як про унітарну державу, більш менш таку саму, як інші, тільки більшу і, як дехто підкреслював, тоталітарну. Розвінчування цієї ідеї почалося не з крилатої фрази Рональда Рейгана про “імперію зла” (сприймалась вона головним чином як риторичний вислів), розвінчування почалося у самому Радянському Союзі — спочатку завдяки дисидентам-демократам, таким, як Андрій Сахаров, потім — завдяки різним національним (чи, як називає їх Захід, націоналістичним) рухам, що зробили таке розвінчування своєю головною справою. Саме завдяки їм мільйони литовців, українців, казахів почали цілком однозначно сприймати Москву передусім як столицю колоніальної імперії.

Другий поширений на Заході стереотип — це погляд на Росію як на своєрідне, а, проте, загалом природне політичне й географічне явище. (Це нагадає поширений у росіян вислів, що, мовляв, Росія така велика і своєрідна, що її не можна зрозуміти: у неї можна тільки вірити — “... в Россию можно только верить”, як сказав

Тютчев, — лише тепер це фатальне інтелектуальне засліплення можна піддати правдивому аналізу).

Крім того, не було ясності у расовому питанні: якщо експансія Росії у Центральну Азію, на Схід та на Північ, безперечно, підпорядковувала расово відмінні народи та технологічно менш розвинені суспільства, то експансія на Захід, Південь і Кавказ зачіпала расові й цивілізаційні моменти значно менше, проте відсутність чи, власне, невиразність расової проблематики в історії Російської імперії, а згодом СРСР, не заперечує загальної формули колоніального режиму. Навпаки, все це лише розширює наше розуміння його характеру.

Саме у цьому, я б сказав, полягає особлива роль, яку історія визначила Україні. Віками борючись за незалежність і ніяк не можучи її досягнути, залишаючись упродовж століть нацією без державності, тобто певною аномалією в Європі, де навіть народи з населенням менше мільйона давно здобули державність, представляючи собою лише невизначену територію із символічним членством в ООН, яке донедавна фактично не давало їй навіть права голосу, — Україна може послужити безпрецедентним і захоплюючим прикладом вибивання нації на дорогу державного будівництва. Зокрема, вона може поділитися значним практичним досвідом, вказати на історичні й культурологічні проблеми суспільного життя, які розширюють наше розуміння універсальної проблеми переходу від колоніального до постколоніального суспільства.

Як уже зазначалося, у цій статті ми не торкатимемося повного спектра проблем, а зосередимося головним чином на культурі, зокрема на літературі, яка не лише задовольняє естетичні вимоги часу,

а й є історичною формою національного самовираження.

Насамперед мусимо бодай стисло означити історичні параметри поняття колоніалізму. Будучи поняттям історичним, воно виходить водночас далеко за часові межі — у сфери культури та психології, які, як відомо, не вимірюються історичними чи часовими векторами. В Україні період колоніального існування, про який іде мова, охоплює повністю вісімнадцяте і дев'ятнадцяте століття та весь радянський період, тобто більшу частину двадцятого століття, за винятком короткого часу (зокрема 20-х років). Отже, можна сказати, що Україна існувала як колонія протягом усієї нової історії. Цю думку необхідно поширити й уточнити. Ранній період нової історії, що охопив українське відродження кінця XVI — першої половини XVII ст., аж до революції Хмельницького, збігаючись із періодом політичної і культурної залежності від Польсько-Литовської унії, можна також схарактеризувати як колоніальний або квазіколоніальний. Ще однією характерною рисою історії України є те, що протягом останніх трьох століть Україна не існувала як унітарна держава, об'єднана єдиною політично-культурною системою. Українська земля була поділена між Росією й Польщею, згодом Австро-Угорщиною, а тоді знову — між Радянським Союзом і Польщею, аж поки після другої світової війни вся територія України стала частиною СРСР. Втім, українське культурно-політичне життя досить інтенсивно розгорталось також на Заході, в еміграції. Цей віковичний, хоч завжди різний поліцентризм, на мою думку, був могутнім засобом захисту від колоніального існування у чистому вигляді. Він безперервно вносив корективи в політику і культуру

ситуацію в цілому. Проте він мав змогу лише модулювати, а не змінювати суть історичного існування.

Колоніальний стан України ускладнювався ще й процесом провінціалізації. Українська культура XVII та XVIII століть розвивалася здебільшого як культура напівавтономної, тобто васальної країни, оскільки гетьманська Україна була перетворена у дрімучу провінцію Росії. Процес провінціалізації, що означав втрату самобутності, звуження колу зору, деформацію процесів інтелектуальної та художньої творчості тощо, супроводжувався утвердженням колоніального режиму з його найтипівішими рисами — економічною експлуатацією, ліквідацією структур самоврядування, деформуванням та нищенням місцевих культурних інституцій. По суті, Україна була водночас і провінцією, і колонією, і завойованою країною. Власне, наскільки багатогранною була суть російського, а потім радянського імперіалізму, настільки ж багатограним і навіть неоднозначним було існування України як колонії.

Здається, найбільш виразною і поширеною (хоч, може, й найсуттєвішою) рисою та наслідком колоніального досвіду України є глибоко закорінене почуття залежності і вторинності. Останнім часом ця проблема гостро обговорюється політиками й журналістами, що вже саме собою свідчить про досить високий рівень самокритичності. У першій половині, точніше у перших двох третинах XIX століття згадана риса проявлялася в тому, що українська література того періоду, зображуючи довколишнє громадське і духовне життя, зокрема й те, що було специфічно українським, трактувала його здебільшого як доповнення чи дублювання російського імперського контексту, тобто функціонувала й сама як додаток до імперської російської літератури.

Варто приглянутися до початку й кінця цього періоду. У творі, що започаткував сучасну українську літературу народною мовою, — “Енеїди” Котляревського — сам текст трактується як щось таке, що доповнює літературу центру (про що свідчить, зрештою, й титульна сторінка та прикладений словник). Але вже й тоді імперський центр, його мова, цінності і норми вважалися чужими, не своїми. У кінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. Пантелеймон Куліш, який більше, ніж будь-хто з українських письменників того періоду, спричинився до розширення тематичного і жанрового масштабу української літератури, все ще вважав себе російським письменником (в імперському, а не етнічному розумінні), коли пояснював у передмові до “Чорної ради”, чому він вирішив написати цей історичний роман українською мовою. Посередині між цими літературними особистостями стоїть Шевченко, на поезію якого опирається весь наступний розвиток української національної свідомості й антиколоніальний політичний та культурний рух, а проте проза якого пишеться по-російському, а його повсякденна роль, роль звичайної людської істоти — на відміну від ролі пророка, — формується й коріниться усе-таки в існуючому імперському ладі. Ба навіть не могло бути інакше: щоб стати пророком і провісником свободи, Шевченко мусив бути частиною двоїстого, колоніально-імперського українсько-російського світу. Взагалі основна маса української літератури того часу — двомовна, українсько-російська. Майже всі українські письменники на Наддніпрянщині пишуть стільки ж, і навіть більше по-російському, ніж по-українському. В Галичині під Австро-Угорщиною виникає аналогічна, хоч, може, більш витончена українсько-польська чи українсько-німецька двомовність. Але мовна форма — це тільки поверхове явище,

під ним лежить загальніший і справді всепроникний смисл двоїстої лояльності і двоїстої дійсності усього дев’ятнадцятого століття. Найкращим прикладом притягальної сили колоніального центру і специфічного почуття залежності є той факт, що найпрогресивніший і найвоювничіший український політичний мислитель того часу Михайло Драгоманов політичне майбутнє України бачив у федерації з Росією; *mutatis mutandis* Іван Франко, поки остаточно не розчарувався в соціалізмі, бачив політичні реформи в Україні лише в контексті соціалістичного об’єднання. Характерним є й те, що перші українські політичні партії із власне українською політичною програмою виникають лише на переломі XX століття. У цьому контексті проблема залежності літератури чи її неповноцінності виглядає явно вторинною.

Другою важливою рисою й наслідком колоніального існування України, рисою набагато суттєвішою й унікальнішою, є порушення рівноваги у самому культурному процесі, у його функціонуванні й динаміці. Найважливішим виявом цього є поява і розквіт під кінець XIX ст. особливої форми культурного синкретизму. Він виявляється по-різному, найбільш безпосередньо у змішуванні жанрів, і не так у літературі, як у громадській діяльності. Вже до XIX ст. українське суспільство виробило цілу низку стратегій захисту від колоніальної політики в ділянці культури і від тих суспільних інститутів, які втілювали її в життя. З одного боку, література — в ширшому розумінні — взяла на себе роль опозиції, висловлюючи незгоду, зокрема соціальний протест; з другого боку, виникла недовіра до суспільних інститутів як таких, що мало далекосяжні шкідливі наслідки. Більш непомітно проходив процес злиття ролей письменника і громадського діяча,

художника і політичного лідера. Література як основний носій і зразок цієї стратегії значно зашкодила сама собі, прив'язавши свій творчий потенціал до громадянських функцій. Намагання модерністів звільнити літературу від надмірного функціонального перевантаження затягнулися надовго й не мали, зрештою, успіху. На відміну від польського чи російського модернізму, український модернізм так і не набув чіткої форми і не сформулював справді виразної програми.

Синкретизм соціально-культурологічних функцій супроводжувався гегемонією народницьких ідей. Із середини XIX до XX ст. народництво було і джерелом, і пробним каменем діяльності в галузі мистецтва, культури, політики. Здійснюючи спочатку (чого уникнути, мабуть, не можна було) функцію заступника й оборонця від офіційних репресій і загального приниження з боку пануючої імперської культури, народництво, яке інколи набирало нативістичних рис, перетворилося в засіб нав'язування українській культурі та громадській діяльності застиглої недиференційованості. Характерно, що опозиція модернізмові виникла із злиття громадянсько-реалістичних та народницьких принципів. Найгіршим було те, що всяке відхилення від реалістичних канонів і народницьких принципів розглядалося як неукраїнська, навіть антиукраїнська акція. Це, звісна річ, заважало культурному, мистецькому та й, безумовно, політичному розвитку. Менш очевидним є те, що такий погляд побутує і навіть домінує донині.

Його продуктом є загальний синдром традиціоналізму, оборонної позиції та консерватизму в культурі — оборонної позиції культури й суспільства під смертельною загро-

зою. Позиція ця загалом зрозуміла: мало який народ зазнавав такого брутального гноблення й упослідження упродовж усієї своєї історії. Особливо важким для України виявилось XX століття — шістдесятилітній симбіоз колоніалізму з тоталітаризмом. Історія та повний соціокультурний аналіз цього похмурого і нелюдського явища — обширна тема, яка ще чекає свого дослідника. Зазначимо лише, що до виразок радянського способу життя, крім таких найбільш очевидних, як геноцид і тотальне винищення культури, мистецтва, економіки, належать і такі явища:

1) руйнування громадянського суспільства й навіть самого уявлення про нього;

2) активне зведення — через ідеологію і механізм партійного апарату — мафіозних структур практично в усі інститути держави й суспільства;

3) внаслідок двох попередніх процесів, а також послідовної боротьби проти релігії чи будь-якої іншої духовної системи (крім радянських ідеологічних ерзаців) руйнування ідеї індивідуальної та духовної свободи. Сфера індивідуального проголошується злочинною або патологічною.

Щодо неросійських народів згадані явища доповнювалися ще й такими:

4) майже повною ізоляцією від зовнішнього світу, постійним переконуванням про меншу вартість їхньої культури порівняно з панівною російською;

5) формуванням в аборигенів відчуття самозневаги і самонавісти, особливо серед чоловічого населення — як наслідок політичної недолугості й нестерпного сорому за угодовство й колабораціонізм.

Незалежність, здавалося б, мала усе це змінити. Але насправді,

оскільки незалежність прийшла в Україну без революційного перевороту, чимало структур та інститутів, зокрема кадри, що існували як витвір і злочинне знаряддя колишньої колоніальної системи та її методів, залишаються на своєму місці. Більше того, колоніалізм — це не лише соціальні структури, інститути й кадри, це також, — може, навіть передусім — певний спосіб мислення. Що ж до постколоніалізму, то це надзвичайно мінливе поняття. Він може формально означати кінець колоніалізму, тобто його можна просто розуміти як незалежність, безвідносно до нового соціального й культурного змісту. А може розумітися і як процес подолання колоніальної спадщини, і навіть як певна стратегія оновлення. Тут ми використовуємо цей термін головним чином у першому та другому значенні. Курс на реформи й оновлення має здійснюватись як певна громадянська та національна політика, як поворот до нових суспільних взаємин.

Перед коротким аналізом пасток постколоніалізму варто зупинитися на процесах і явищах, у яких вони так чи інакше закладені. Передусім це той політичний курс, який уже поступово реалізується, — курс на мінімальні зміни і дрейф за течією, поєднаний з політикою угод та позиційним маневруванням. Небажаною, та й не дуже ймовірною альтернативою можуть бути радикальні зрушення, ймовірно, вправо, і разом з ними — авторитарні порядки. Хоч можливість румунського варіанту не виключена, проте зараз ніщо не вказує на розвиток подій у такому напрямку.

Можна також з культурологічного погляду поміркувати надкардинальними проблемами, що визначатимуться в інтелектуальній сфері та в соціальних, культурних і політичних дискусіях в Україні. Однією з найголовніших, гадаю, буде проблема визначення, відтворен-

ня чи, радше, сформулювання суті української ідентичності, а разом і способів та моделей її реалізації й вираження (наприклад, загальноєвропейська демократично-космополітична, традиційна східноєвропейська шовіністична чи слов'янофільська обскурантистська, — або якась їх комбінація). На мій погляд, це ті можливі варіанти, які існують у вигляді емпіричних та концептуальних принципів і які можуть наповнитися реальним історичним та соціальним змістом. Але пастки, які мусимо тут розглянути, більш конкретні, про них уже говорилося, але посправжньому уникнути їх українському суспільству поки що не вдається.

Перша з них — це тенденція до заміни і компенсації. У словнику сучасних українських дискусій це означає заміну плюсів на мінуси й навпаки. Той, хто був принижений, тепер буде обожнюватися. Цінності комуністичного минулого заміняться віруваннями й ідолами минулого докомуністичного. Ця тенденція, зрештою, не унікальна, вона побутує практично в усіх посткомуністичних суспільствах і є, може, навіть неминучою. Однак вона має деякі яскраві риси (не специфічно українські), що викликають стурбованість. Це, зокрема, схильність компенсувати колишній стан приниження шляхом некритичного наголошування на національних коренях та національному минулому. З огляду на те, що ці корені й це минуле так довго нехтувались і зневажались, цю тенденцію можна цілком зрозуміти, але чимало пов'язаних з нею явищ викликають серйозне занепокоєння. Найтривожніше, що наука, яка мала б бути опорою й захистом від процесу безконтрольного вільного падіння, зокрема гуманітарна, сама опанована цим видом компенсації і, таким чином, значною мірою зведена до ролі псевдоаналізу.

Відгалуженням цього явища компенсації та заміни й однією з найнебезпечніших пасток є поява й швидке розширення сфери священно-

го, табуйованого, що можна вважати новим видом нативізму або антисекуляризму. Предмети, пов'язані з українською історією та культурою, історичні події та персонажі дедалі частіше наділяються ореолом святості, недоторканості та недосяжності для критики. Такі тенденції існували й раніше — найбільш помітні вони в культурі Шевченка, — але зараз, враховуючи природну в своїй основі потребу суспільства мати власних героїв і власні символи, а головне — потребу самоствердження, згадані тенденції набули загрозливого розміру: повна дискредитація всього українського за радянської влади переходить сьогодні у його некритичний апофеоз. І, що прикро, цього не стримують, а, навпаки, роздмухують і заохочують ті, хто представляє науку й критичну думку. Здається деколи (надто у квазістудіях про далеке минуле), що не існує ніякого стриму, ніякої перешкоди, що жодні міркування, наприклад, про етногенез українського народу не виглядають занадто неймовірними. Найбільш несамовиті припущення і фантазії, якщо вони тільки сповнюють українців гордістю, сприймаються з побожною увагою. І хоч українським ученим-гуманітаріям не можна поки що дорікнути за такі фантазії, все ж, замість того, щоб назвати речі своїми іменами, вони в основному демонстративно відмовчуються.

З попереднім явищем безпосередньо пов'язана третя велика пастка — стрімке поширення сфери ірраціонального: зростання інтересу до окультизму, надприродних явищ, пророцтв. Усе це загалом характерне для суспільств у стресовому

стані, надто коли тривалий час скочувалась духовна сфера. Ми не маємо чіткого уявлення ані про внутрішню динаміку цього явища, ані про те, як воно здатне відбитися на суспільній діяльності, — все це теж викликає занепокоєння.

Згадані явища і тенденції, безумовно, сприяють розвитку новонародництва (неопопулізму) та потенційного ізоляціонізму, — який, без сумніву, можна вважати шкідливим, — хоч знайти і застосувати якусь протидію до нього, гадаю, вдасться нескоро. Цілком іншою, але теж небезпечною проблемою є бажання беззастережно наслідувати приклад Заходу. Тим часом відомо, що готовий рецепт абсолютно безперспективний, бо той, хто грає в гру за вже встановленими правилами, завжди буде у програші, він бігтиме, фактично, на місці. Єдина альтернатива — стати активним співучасником, внести свою частку у правила даної гри — своєрідністю підходу, новими відкриттями й узагальненнями.

І, нарешті, останнім, не менш важливим, є питання взаємодії між особою та суспільними інститутами. У наш час обидві частини цього рівняння виведені за межі нашої уваги, не сформульовано ані роль, ані параметри індивідуального, під запитанням залишається й нормальне функціонування та відтворення суспільних інститутів. Чудес не буває: скинення колоніального ярма не означає, що уярмлені зразу робляться вільними. Визволення — це процес, а не подія. Але те, що він розпочався — це вже підстава для оптимізму.

Гарвард, США
З англійської переклала
Мар'яна Прокопович

Володимир К. НАГІРНИЙ , Ігор В. ЗЄЛИК

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ: СТАРА ТЕМА, ЩО ВИМАГАЄ НОВОГО ОСВІТЛЕННЯ

Побувавши недавно в Києві, ко-респондент “Нью-Йорк Тайме” С.Шмеман інтерв’ював людину, яка займає відповідальне становище у Шкільній Раді міста і є одним із тих, що випрацьовують “національну” програму для шкіл України. Під кінець статті американський журналіст цитує слова українського педагога:

“Everything’s confused. Who can say whether Yuri Dolgoruky, Yaroslav the Wise or the city of Kiev is “theirs” or “ours”?”

Якщо це вірна цитата, то вказує на те, якою складною є проблема національної свідомості в сучасній Україні.

Насуваються питання:

1). Які обставини витворили такого українського інтелігента? Пригадавши, що 24-річний Микола Гоголь (у листі до Михайла Максимовича) писав: “Він (Київ) наш, він не їх — чи не так?”, — чи це означає, що свідомість свого не поступила ні кроку вперед, може, й навпаки, за цих понад сто п’ятдесят літ?

2). Що нам віщує факт, що людина, яка відверто висловлює таку непевність чи сплутаність, знаходиться в проводі творення нової національної свідомості для молоді?

3). Може, найважливіше — чи це типове явище наших днів, чи якийсь виняток?

Тут необхідно сказати, що точно ми маємо на думці, коли говоримо про національну свідомість. В основному це відповідь на питання, як людина про себе думає і в який спосіб визначає свій стосунок до певної чітко окресленої етнічно-

національної бази. Замість думати про національну свідомість як одновимірне явище, майже однозначне з патріотизмом чи націоналізмом, треба прийняти, що йдеться про широкую гаму видозмін етнічного ототожнення і національного самовизначення, з яких кожна якісно відмінна, історично і соціологічно обумовлена. При такому розумінні втрачають сенс порівняння, мовляв, хтось більше свідомий, а хтось менше або твердження, що цей свідомий, а той ні.

Наведені цитати прекрасно ілюструють, до якої міри відчуття саможобування може бути виразним або ж непевним і туманним. Класик російськомовної літератури зберіг недвозначне почуття національної відрубності; представник незалежного українського шкільництва каже, що “все сплутане”. Обидві ці форми національної свідомості пов’язані з різними етапами історичної одиссеї української інтелігенції. Одна з найцікавіших видозмін національної свідомості з’являється тоді, коли вона переплітається з класовою свідомістю. Упродовж останніх ста літ ми бачили розмаїті варіанти такого поєднання: в українському соціалізмі часу Визвольних Змагань¹; у програмі В’ячеслава Липинського; у націонал-комуністів 20-х років; у радикалів Галичини. Поза Україною аналогіями можуть служити імперіальний націоналізм Леніна й Сталіна або комбінація сіонізму з бундівським соціалізмом у модерному Ізраїлі. Для

¹ Цей приклад указує на те, що питання: “Яка саме свідомість?” — загострюється, коли мовиться про діючий політичний провід.

них спільне одне: класова свідомість, якого б то не було відтінку, неодмінно оформлюється в ідеологію, а це може ускладнювати структуру національної свідомості, яка сама по своїй природі доволі проста і струнка.

Ще іншою і, серед інтелігенції, мабуть, найбільш поширеною формою національної свідомості є політично спрямоване світосприймання таких іредентистів, як Микола Міхновський і Юліян Бачинський, що разом з іншими спорідненими течіями утворили широке русло модерного націоналізму. У цьому вужчому значенні націоналістична свідомість як окрема видозміна чи прояв національної свідомості, відзначається ідеологічним навантаженням, тобто символічністю, далекойдучою політизацією і всеобіймаючою, тотальною відданістю. Вражає тісна аналогія з класовою свідомістю марксизму. Постає думка, що деяка частина української інтелігенції, як в Україні, так і в діаспорі, очікувала висліду референдуму 1 грудня з непевністю, а то й побоюваннями, якраз тому, що пов'язували його зі "станом свідомості" українського населення, а свідомість розуміли в основному політично, чи то на націоналістичний лад, чи за марксівським рефлексом.

Референдум показав, не лише самим вислідом, але чисельною участю, що такі побоювання були здебільшого функцією неправильно уявлення про пересічну українську людину. Виходить, що свідомості серед населення не бракувало, але для нас тут важливе питання: яка саме форма чи які форми свідомості знайшли вислів у безкомпромісовому домаганні повної незалежності Української держави? Немає сумніву, що за незалежність проголосувало немало людей, що їхня свідомість має характер етнічно-культурного ототожнення, яке часто протиставляють національно-політичному самовизначенню. Але тоді мусимо питатися: якщо ці люди політично невинні, то що їх спонукало сказати "так"? Подібне

питання можна поставити також про неукраїнців, які закріпили ефект референдуму, а особливо про росіян. Якщо поминути дві очевидні можливості, а саме тих, що голосували з економічних мотивів, і партнерів мішаних подружжів, виринає знову проблема свідомості. Можна приймати, що деякі ідентифікують себе з Україною якщо не в національно-політичному сенсі, то в територіальному: що тут утворюється зовсім нова форма лояльності, де центральним, вирішальним фактором є ніщо інше, тільки місцевість чи регіон. Врешті, не виключено, що є такі неукраїнці, які з тої чи іншої причини, в тому або іншому розумінні, вважають себе українцями. Цікаво б знати, чому і як.

Дуже важливий аспект національної свідомості — це її пов'язаність із багатьма іншими сферами та виявами колективного життя. Не лиш етнічна, але й національна тотожність стоїть у тісному взаємовідношенні з народним мистецтвом, пісню, побутом чи становими традиціями. Безперечно, одним із головних чинників тут є релігія. Особливо в Західній Україні релігійна свідомість нерозривно поєднана з національною так, що цю конфігурацію слід відзначити як ще одну форму національного самовизначення. Якщо справді є різниця в інтенсивності національного почуття між східними й західними землями, то це можна звести у великій мірі до неоднакової ролі, яку відігравала релігія в одному й другому середовищі. Ми свідомі й того, що релігійне непогодження може протидіяти якщо не національній свідомості, то єдності того самого народу.

Усі згадані дотепер різновиди національної свідомості відносяться до населення, яке живе з покоління в покоління на своїй землі. Хоч би якою ця свідомість була, вона закорінена в особистому досвіді — побутовому, культурному, політичному, — і твориться в рамках

історично-географічної суцільності. Інакше виглядає проблема національної свідомості в людей, що опинилися поза межами своєї етнічної батьківщини. Уже навіть друге покоління (діти, народжені в діаспорі) не може мати такого конкретного відчуття своєї національності, ані такого безпосереднього відношення до неї, як їхні батьки. Національна свідомість стає вповні залежною від комплексу символів, що їх треба "передавати" наступному поколінню чи то специфічно, чи — як в українців або євреїв — у рамках ширшої культурної традиції. Очевидно, що набута в такий спосіб свідомість матиме абстрактно-символічний характер. І тут у пригоді стає ідеологічний вид національної свідомості; тож зовсім природно, що націоналізм відіграв таку важливу роль в українській діаспорі².

Ці та споріднені з ними проблеми не лише цікаві з теоретичного боку, але мають далекосяжне практичне значення для національного й політичного розвитку України; приміром, для її культурної політики чи ставлення до сусідів. Тому треба емпіричних досліджень у цій ділянці і для того, щоб

поглибити загальне розуміння ситуації, і щоб могли більш диференційовано інтерпретувати висліди референдумів тощо, і щоб успішно передбачати й планувати на майбутнє.

Конкретніше, треба:

1) систематично стежити за процесом політичних рішень та збирати кількісні дані про голосування тощо;

2) аналізувати ці дані у відношенні до демографічних змінних, з особливою увагою до національно-етнічного складу населення, класової структури, різниць між селом і містом, і врешті;

3) розглянути саме поняття національної свідомості та пов'язану з ним проблематику, наприклад, характер сучасної української інтелігенції — чи може: інтелігенції України? — та її роль у політичному процесі³; наявність ще інших видозмін свідомості, притаманних різним суспільним верствам або категоріям; функції різних форм свідомості для державотворення; можливості підтримування, а то й плекання таких форм, які в певну пору були б найбільш доцільними й ефективними для створення поінформованого, мотивованого і відповідального громадянства.

² Хтось завважив, що діаспора — це родючий ґрунт для вирощування націоналізму. Насправді тут річ складніша. Можна говорити про парадокс: первісний націоналізм поникає і стає свідомістю "з другої руки", але водночас ідеологічне виховання націоналістичного стилю являє собою чи не одинокий спосіб передати молодому поколінню хоч якусь національну свідомість. Один із доказів того, що національне виховання в діаспорі не залишилося без сліду — це факт, що серед молоді є живе зацікавлення подіями в Українській державі, відбуваються поїздки в Україну, нав'язуються особисті та організаційні контакти.

³ Для повнішої перспективи тут варто згадати історичні праці, як-от недавню монографію В. К. Нагірного про російську інтелігенцію, а також теоретичні думки, скажімо, Карла Мангайма чи Арношта Благи, які дозволили б порівняти сучасну українську інтелігенцію з відповідними суспільними категоріями інших часів та народів.

Євген ГОЛОВАХА

ПАРТІЇ ОЧИМА ВИБОРЦІВ

У країнах з усталеною політичною структурою, багатими традиціями представницької демократії і багатопартійності існують досить чіткі критерії оцінки політичних партій і організацій за шкалою “ліві — праві”. Під крайньо правими розуміються організації фашистського гатунку, помірковано правими прийнято вважати партії християнсько-демократичного напрямку, помірковано лівими — соціал-демократів, а на крайніх лівих позиціях розташовуються комуністи й анархісти. У хаосі нашого політичного життя традиційна політична шкала породила немало парадоксів, одним з яких є оцінка комуністичної партії як “правої”, а партій з антикомуністичною спрямованістю як “лівих радикалів”. У цьому, звичайно, є своя логіка, якщо враховувати, що комуністи виступали за збереження існуючого ладу, тобто з консервативних позицій, а їхні опоненти вимагали радикальних змін у державно-політичному й економічному устрої. У результаті на традиційну політичну шкалу “ліві — праві” накладалась політична реальність, народжуючи досить серйозні ускладнення при формуванні одного із суттєвих елементів політичної культури населення.

Вже результати нашого першого опитування показали, що для переважної більшості жителів України непосильним завданням є визначення політичних позицій новоутворених партій за шкалою “ліві — праві”. Хоч понад половину (51%) опитаних у січні 1991 року визнавали, що в сучасній політичній ситуації важливе значення має конфлікт між “правими” і “лівими”, чіткого уявлення про розстановку політичних сил вони не мали. Про це свідчать відповіді на запитання: “Визначте за 10-бальною шкалою, яких політичних поглядів дотримуються різні партії? (1 бал — украї ліві погляди, 10 — украї праві)”.

Так, найбільшу за чисельністю опозиційну партію — Українську республіканську — змогли розташувати на шкалі “ліві — праві” тільки 18% опитаних, Демократичну партію України — 22%, Партію демократичного відродження України — 21%, Партію зелених України — 26%. Але ж мова йде про партії, які були досить широко представлені в парламенті, а їхні лідери весь час знаходились у центрі політичного життя України. І тільки комуністам знаходили місце на шкалі “ліві — праві” більше половини жителів України (56%). Причому ця позиція була розміщена ближче до правого полюсу — 6,50 (середнє значення шкали 5,5).

Це означало, що в масовій свідомості Компартія опинилася на позиції, з якою непримиренно боролась багато десятиріч, — правоконсервативної політичної сили, що гальмує суспільний прогрес. Можливо, в цьому недоброму жарті історії був суворіший вирок епосі комуністичного володарювання, ніж у найжорсткіших антикомуністичних випадках опозиції. 12% тих, хто відповіли на запитання, оцінювали Компартію України як украї ліву організацію (31% — як украї праву). Що стосується найвпливовіших партій опозиції, то вони розташувалися трохи лівіше центру, причому відмінність між ними була незначною. Поміrkовані ПДВУ і ПЗУ набрали відповідно 4,42% і 4,18%, а порівняно радикальна УРП

— 4,29%, причому вкрай лівою її вважають 26% тих, хто відповіли на запитання, а вкрай правою — 10%.

Власні політичні погляди за аналогічною 10-бальною шкалою змогли оцінити 60% населення України. Причому більшість вважала себе “центристами” (58% тих, хто відповіли на запитання, оцінили свою позицію 4—6 балами). У середньому позиція населення України за шкалою “ліві — праві” — 4,37, що досить близько до оцінок, які отримали опозиційні партії. Наведені дані свідчать про те, що на початку 1991 року найближчою населенню була лівоцентристська позиція.

Якщо в січні близько половини респондентів оцінювали конфлікт між лівими й правими як важливе явище в політичному житті України, то до кінця року цьому конфліктові важливу роль на політичній сцені відводили 38%. Ця суттєва зміна оцінок пояснюється просто: “праві” комуністи виявились під забороною, “ліві” по-своєму осиротіли, втративши могутнього опонента. А оскільки саме в протиборстві з КПРС полягала основна їхня політична позиція, а в усьому іншому програми мало різнилися між собою для недосвідчених у тонкощах програмних політичних формулювань виборців, то й розподілити партії, які залишились незабороненими, за шкалою “ліві — праві” учасники листопадового опитування так і не змогли (див. табл. 1).

Виходячи з даних, наведених у таблиці, більшість населення України вважає себе недостатньо компетентною в оцінці політичних позицій партій, а в оцінках “компетентної меншості” виявляються тенденції, які не дуже узгоджуються з декларованими позиціями більшості партій. Скажімо, навряд чи помірковані політики з ПДВУ очікували, що їхня партія, утворена з Демократичної платформи КПУ, виявиться найлівішою, тоді як анархісти розмістяться ближче до протилежного полюса, а націонал-радикали з УМА — в центрі, по сусідству з лібералами й соціал-демократами. І тільки комуністи після офіційної заборони остаточно закріпились на вкрай правій позиції як уособлення тієї сили, яка перешкоджає радикальному повороту суспільства до прогресу й демократії.

Із січня по листопад минулого року суттєво зменшилась частка респондентів, які вважали себе достатньо компетентними, щоб оцінити власну політичну позицію на шкалі “ліві — праві” (з 60% до 47%). При цьому залишилась практично незмінною (порівнюючи з січневим опитуванням) середня оцінка 4,22. Це свідчить про порівняно стійку лівоцентристську орієнтацію населення України (всього 5% з числа тих, що оцінили свою позицію, скористалися вкрай лівим пунктом шкали, і менше 1% — вкрай правим).

Хоча більшість населення України (в січні 61%, в листопаді 59%) виступає за багатопартійну систему (за однопартійну систему відповідно 19% і 11%), ставлення до партій як політичного інституту досить суперечливе.

З одного боку, більшість визнає, що для реальної участі у формуванні політики і розвитку демократії партії необхідні, а з другого — лише двоє з п'яти опитаних у січні і один із трьох — у листопаді бачать різницю між партіями, які існують. Якщо на початку 1991 року близько третини опитаних могли з певністю заявити, що партії слугують не тільки інтересам своїх керівників, то до листопада частина переконаних у цьому склала лише чверть опитаних. Не дивно, що тільки близько чверті жителів України в січні і п'ята частина в листопаді минулого року бачили серед існуючих партій близьку їм за поглядами.

Недовіра до партій — явище цілком природне в країні, яка має багаторічний досвід всеохоплюючого правління однієї партії, яка стала настільки звичним елементом політичного життя, що,

Таблиця 1. Оцінка політичної позиції партій за шкалою “ліві — праві” (листопад 1991 року. Опитано 1752 чол.)¹.

Партії	% тих, хто відповів	Середній бал (за 10-бальною шкалою)	% українських оцінок (1 бал)	% українських оцінок (10 балів)
Партія демократичного відродження України (ПДВУ)	24	4,04	13	10
Українська республіканська партія (УРП)	23	4,28	19	8
Демократична партія України (ДПУ)	30	4,14	15	8
Партія зелених України (ПЗУ)	29	4,35	8	6
Українська селянсько-демократична партія (УСДП)	16	4,53	10	6
Народна партія України (НПУ)	23	4,58	16	9
Соціал-демократична партія України (УСДП)	17	4,67	8	7
Українська міжпартійна асамблея (УМА)	11	4,63	24	16
Українська ліберально-демократична спілка (УЛДС)	15	4,73	11	7
Українська християнсько-демократична партія (УХДП)	17	5,07	12	8
Конфедерація анархо-синдикалістів України (КАСУ)	14	5,35	24	18
Об'єднана соціал-демократична партія України	14	5,53	9	10
Партія конституційних демократів України (ПКДУ)	13	5,59	10	14
Компартія України (колишня КПУ)	38	6,85	17	47

¹ Назви партій подаються на момент дослідження.

як правило, згадувалась без необхідних для інших партій визначень, а просто і скромно — “партія”. І оскільки вона не досягла успіхів у будівництві нового суспільства, всі теперішні організації, які називаються партіями, мусять докласти немало зусиль, щоб відновити довіру до

втраченого престижу цього політичного інституту. Така можливість, на думку більшості опитаних у січні, була й у Компартії України, проти участі якої в політичному житті висловлювались у той час лише 18%, тоді як частина незгодних із забороною Компартії була втричі вищою — 57%. Як розпорядились КППС і КПУ цим кредитом терпимості населення — відомо. Досить згадати їхню роль у спробі здійснити серпневий переворот, щоб зрозуміти зміну оцінки значної частини населення, серед якого в листопаді тільки 27% висловились проти заборони Компартії, а 44% — за. Якщо в січні серед респондентів, які відповіли позитивно на запитання, чи є серед партій такі, яких вони вважають близькими собі, 27% назвали КПУ, то в листопаді однодумців у Комуністичній партії знайшлося близько одного процента. Проте крах КПУ не призвів до помітного підвищення шансів інших партій на завоювання популярності серед українського електорату.

Що ж до популярності різних партій, то найочевиднішим її критерієм є процент голосів, одержаних партіями на виборах. Оскільки останні вибори до Верховної Ради України УРСР проводились до того, як у республіці з'явилися офіційно зареєстровані партії, за їх результатами важко визначити, наскільки нинішній склад найвищого органу законодавчої влади відповідає реальній розстановці політичних сил. Тому для характеристики популярності партій розглянемо розподіл відповідей на запитання: "Якби наступного тижня відбулись вибори, якій партії Ви віддали б свій голос?"

Таблиця 2. Розподіл голосів виборців у разі проведення виборів до Верховної Ради України на багатопартійній основі (в % до числа опитаних)

Партії	Січень 1991р. (Опитано 1739 чол.)	Листопад 1991р. (Опитано 1752 чол.)
Компартія України	27	4
Демократична партія України	6	9
Партія зелених України	5	7
Партія демократичного відродження України	3	4
Народна партія України	3	3
Українська республіканська партія	2	4
Українська християнсько-демократична партія	1	1
Українська селянсько-демократична партія	1	2
Інші (кожна менше 1%)	3	6
Не відповіли, їм важко відповісти	49	60

Як бачимо, процент голосів, які були віддані КПУ в січні, перевищував частину всіх інших партій разом узятих. Однак ще значнішим був процент тих, хто вагався. Найбільше їх було серед молоді, людей із середньою й неповною середньою освітою, а також серед непрацюючих категорій населення (учні, пенсіонери, тимчасово не працюючі). Комуністичну партію великою мірою підтримували жителі невеликих міст і сільське населення, різноробочі, люди середнього й старшого віку (в кожній із цих категорій населення за КПУ хотіли голосувати близько третини респондентів). Рідше віддавали голоси партії комуністів молоді люди віком

до 30 років (23%), із середньою освітою (24%), учні (15%), тимчасово не працюючі (15%).

Для основної частини тих, хто голосував би в січні 1991 року за КПУ, була характерною чітка “антикапіталістична” позиція: 55% не погоджувались із твердженням, що капіталістична економіка — краща економічна система для України. Однак навіть серед прокомуністично настроєних виборців було 15% прибічників ідеї капіталістичної перебудови економіки України.

Серед прихильників опозиційних партій більшість складала ті, хто пов’язував майбутнє України з капіталістичною економікою: 51% серед електорату “зелених”, 52% — ДПУ, 53% — НПУ, 62% — УРП, 64% — ПДВУ. Те, що прихильники останньої найбільше підтримують ідею капіталістичного оновлення суспільства, особливо цікаво, адже саме цю партію респонденти в останньому опитуванні розмістили лівіше решти на шкалі політичної позиції. Таким чином, традиційна шкала перевернулась, і всі ми опинились у “політичному задзеркаллі”, в якому можна набути репутації лівака за апологетику капіталізму, а правоконсервативного діяча і реакціонера — за пропаганду ідеалів загальної рівності.

Демократичний потенціал прокомуністично настроєної частини виборців не вичерпався тими п’ятнадцятьма процентами, які були готові відмовитись від соціалістичних завоювань в економіці. Серед тих, хто віддав свій голос КПУ, лише 44% дотримувались стійкої більшовицької орієнтації на однопартійну систему, тоді як 42% виступали за багатопартійність. При цьому важливо враховувати, що й серед електорату партій демократичної опозиції є певна частина прихильників однопартійного моноліту — кожен восьмий із числа тих, хто віддав свій голос ПДВУ, ДПУ чи НПУ. І тільки серед тих, хто голосував за УРП, не знайшлося жодної людини, яка хотіла б бачити при владі партію-монополіста.

Про регіональні особливості ставлення населення до різних партій на початку року можна судити з даних, наведених у таблиці 3.

Таблиця 3. Процент виборців, які проголосували б за ту чи іншу партію в різних регіонах України в січні 1991 року

Регіони	КПУ	ДПУ	ПЗУ	ПДВУ	УРП
Київ	5	11	20	1	5
Північний	23	10	5	6	3
Центральний	52	3	4	1	0
Північно-Західний	20	11	7	5	5
Північно-Східний	26	8	4	1	1
Східний	38	8	4	3	0
Західний	7	7	7	4	12
Південно-Західний	18	7	1	3	6
Південний	45	6	5	3	0
Крим	28	0	1	1	1

Найвизначеніша картина громадської думки в січні спостерігалась у тих регіонах, де виборці частіше підтримували КПУ (Південний, Центральний, Східний). Там же практично не було прихильників найрадикальнішої опозиційної партії — УРП, яка не мала підтримки і в Північно-Східному регіоні, а також у Криму, де не була популярною жодна з опозиційних партій, а майже дві третини виборців не визначили своєї позиції. У Києві й у Західному регіоні було вкрай мало прихильників КПУ, яку випереджали за популярністю відповідно “зелені” та УРП. Остання мала певну підтримку в столиці, а також у Південно-Західному та Північно-Західному регіонах.

Більш або менш рівномірно розподілялись по регіонах прихильники найпопулярнішої опозиційної партії — ДПУ, що переступила п'ятипроцентний поріг, який у ряді демократично розвинених країн є показником парламентської “профпридатності” партії, в більшості регіонів (за винятком Північного і Криму). Що ж відбулось після того, як опозиційні партії залишилися після заборони КПУ без опонента? Про зміни, що відбулися за рік у розподілі потенціальних голосів виборців, які проживають у різних регіонах України, можна судити, порівнюючи дані, наведені в таблицях 3 і 4.

Таблиця 4. Процент виборців, які б проголосували за ту чи іншу партію в різних регіонах України в листопаді 1991 року

Регіони	КПУ ¹	ДПУ	ПЗУ	ПДВУ	УРП
Київ	3	6	10	3	2
Північний	4	3	7	4	1
Центральний	5	11	6	6	2
Північно-Західний	4	5	10	13	17
Північно-Східний	4	10	6	3	0
Східний	5	9	7	4	1
Західний	1	24	7	5	22
Південно-Західний	1	7	4	1	0
Південний	1	10	7	6	1
Крим	12	7	2	1	6

Як бачимо, кардинальних змін не відбулося, якщо не зважати на повсюдну “декомунізацію”, причини якої мало пов'язані з регіональною специфікою політичних переконань. Комуністична спрямованість цих переконань у частини населення багатьох регіонів України переживе не тільки партію комуністів, але й не один етап переходу країни від тоталітарної системи до розвинутого демократичного суспільства. І, звичайно ж, не повинен вводити в оману той факт, що тільки в Криму в комуністів залишилась значніша підтримка, ніж у якої-небудь іншої партії. Реальний потенціал підтримки комуністичної ідеології і її бойового авангарду — більшовизму не виміряти процентом голосів, пожертвуваних забороненій і знеславленій партії, яка розплачується за те, що привела країну до жалюгідного стану.

Заслугує на увагу помітне зміцнення позицій Демократичної партії в Західному регіоні, а також поява прихильників УРП в Криму. Проте не можна не бачити, що загалом, попри всю регіональну неоднорідність партійних пристрастей населення, інститут багатопартійності перебуває у вкрай нерозвинутому стані. У тих регіонах, де комуністи втратили домінуюче становище, жодна з опозиційних партій не змогла здобути достатньо міцної позиції.

В умовах, коли жодна з конституційних партій не має підтримки населення, зростає загроза політичної нестабільності й виходу на політичну арену авторитарних правителів і безвідповідальних угруповань екстремістського спрямування. Серйозність цієї загрози в умовах недостатньо розвинутих демократичних інститутів і низького рівня політичної культури визначається тим, наскільки ефективно здатні функціонувати існуючі структури влади і наскільки високий рівень готовності населення до різних форм соціального протесту, насамперед протесту проти погіршення економічного становища, зниження рівня життя населення.

¹ У питанні мова йшла про партію — правонаступницю КПУ.

МИ, ФІЛОЛОГИ

Спроба новочасного “палімпсесту”

Філологи — це люди, які користуються глухим відчуттям власної недостатності у сучасної людини, аби заробляти гроші і хліб.

Я знаю їх, я один з них.
(Ф. Ніцше. З начерків до незавершеної роботи “Ми, філологи”).

26 листопада 1991 року президентові Грузії З.Гамсахурдіа вченою радою Інституту грузинської літератури імені Шота Руставелі АН Грузії за монографію “Мова образів “Витязя у тигровій шкурі” (міфологічні, символічні й алегоричні аспекти поеми Руставелі) та інші праці з руставелезнавства присуджено ступінь доктора філологічних наук.

(З газет).

Лаштунки розверзлися. На політичній сцені знову герой-філолог. В очікуванні чуда на нього позирає аудиторія, яка ще не скинула з себе рештки тоталітарного сну.

Аудиторія — це ми, а філолог — це наші політичні ілюзії, передсуди, неусвідомлені потяги, що постали у діяльності людини з гуманітарною освітою.

У філолога багато імен, і він сьогодні комфортабельно розташувався на усіх поверххах державної влади — від парламенту до президентського палацу.

Проте ми не ставимо собі за мету проаналізувати діяльність політичних лідерів, чи то депутата-письменника, чи то президента з філологічним минулим. Нас цікавить саме явище, яке можна визначити так: філолог прийшов до влади. Спробуємо збагнути соціокультурний зміст цього явища, його символічну фізіономію, визначити ті сили, котрі виштовхнули філолога до сфери, де переплелись різноманітні політичні інтереси, збагнути самий механізм перетворення філолога на політика.

Філолог — продукт просвітництва. Він виник у процесі десакралізації християнської культури як правонаступник позбавленого педагогічної кафедри теолога. Теолог похитнувся і змушений був поступитися місцем філологові під тиском кардинального зламу християнського світогляду, що його здійснила наука. На відміну від священика, він уже не претендував на повноту знання про людину і світ. Знання людини й світу у його фізичному, математичному, фізіологічному аспектах він віддає сучасній науці, а собі залишає людську душу, царину етичної, ціннісної орієнтації.

Філолог стурбований пошуками тексту, котрий можна запропонувати юнацтву як взірець ціннісної орієнтації, спрямованої на збереження й відтворення існуючої культури. Витоки його турботи — у традиції олександрійської школи, яка вважала, що сума уявлень про древні джерела сама по собі створює ідеальну людину. Вироблене олександрійцями Зенодотом, Аристархом Самофракійським, Діонісієм Фракійським й Аполлонієм Дісколом уявлення про людину гуманну цементувало просвітницьку ідею, згідно з якою система прийомів духовної обробки індивіда служить звільненню його сутності.

Центральними у цій системі були авторитет і його колективна іпостась — опінія. Авторитет древнього тексту, що передував, по суті, появи християнської екзектики, й опінія — цей вплив філологічного волюнтаризму в інтерпретації цього тексту. Риторично й філологічно організоване сприймання такого собі першотексту стає знаряддям впливу на волю індивіда та його поведінку.

Якщо відтворення християнської культури гарантувалось авторитетом святого письма, авторитетом церкви, то збереження десакралізованого світу потребувало авторитету держави. Філолог з олександрійським родоводом опинився на службі у держави, а держава тепер, на протигагу церкви, виступила головним гарантом здійснення культурницької діяльності. Вона вимагала ізоляції й усунення з викладацьких кафедр духовних осіб: лояльність до держави вступала у непримиренну суперечність з віросповіданням, релігією й церквою. У горезвісній “боротьбі за культуру” (“культуркампф”), спрямованій проти церкви й клерикалізму, проти її політичного впливу, постаті філолога відводилась ключова роль. Адже саме він був носієм ідей гуманності, героїчних цінностей. Щоразу, коли держава відчувала загрозу своїй владі, вона вдавалась до “культуркампфу”. Так було й у нацистській Німеччині, й у сталінській імперії. Ми подибуємо своєрідні форми культуркампфу й у “Міфі ХХ століття” Розенберга, і в ідеях пролетарської культури.

Десакралізована влада прагнула й нової легітимації своєї діяльності, джерело якої вбачалось у відродженні громадянських чеснот античної культури. Новоевропейська влада марила часами доби Перікла або римської республіки, коли для суспільної свідомості було *dulce et descriptum pro patria mori*¹. Філолог, можна сказати, народився з цього прагнення новоевропейської влади до античності. Шляхом реанімації античності здійснювався несвідомий процес політичної міфотворчості, коли стародавня культура поставала носієм політичного символу.

Кожна нова політична епоха в історії створює свою античність. Сконавши було під ударами варварів, греко-римська античність оживає то у готичі високого середньовіччя, то у студіях італійських гуманістів, то у стражданнях расінівської Федри, то у філологічних розкопках Вінкельмана,

то у трагічних парадоксах Ніцше. На порозі нової України Михайло Грушевський мріяв відродити в українській самосвідомості культ полісу — держави античного громадянина.

З філологічних досліджень у галузі античної культури народжувались поняття-символи, що утворювали дискурс сучасної влади. Поняття “нація”, “народність”, “народна душа”, поняття, якими рясніє мова сучасної політики, виникли із старанних спроб зрозуміти природу міфології і фольклору. Априорі будь-яке явище культури передбачало поняття творчості, виражало суб’єктивні поривання індивіда, його внутрішній світ. Індивідуальне авторство, навіть анонімне, було невід’ємним компонентом процесу розуміння. Твір культури розташовувався у просторі суб’єктивного наміру й задуму, наявність автора цього задуму утворювала неясний засновок будь-якого процесу розуміння.

При вивченні фольклору, епосу й міфології проблема авторства постала з нового, несподіваного боку. Здавалось би, що, наприклад, для такого явища культури, як міф, авторство принципово невизначене. Розуміння міфа, на відміну від художнього чи наукового тексту, передбачало відмову від усякого уявлення про індивідуальне авторство, тим часом як спосіб існування міфа у межах історії вимагав визначення суб’єкта-творця. І таким суб’єктом виступив народ, народна душа, цей носій надіндивідуальних смислів і значень. До цього моменту народ мислився як така собі абстрактна єдність, що має спільну побутову культуру і мову. У такій своїй якості він ще не міг претендувати на роль суб’єкта історичного процесу. Завдяки філологічним дослідженням, народ набув душу, субстанціональну єдність, став суб’єктом культури.

Політичний вимір цього процесу полягає у тому, що поняття “національна душа”, “народність” сприяли зникненню реального

¹ Солодко й прекрасно вмерти за вітчизну.

об'єкта політичного управління, реального індивіда в його культурній, національній, економічній ситуації й заміні його ірреальним міфологічним об'єктом — народом і його народною душею.

Коли ж філологів вдавалось вказати на конкретне індивідуальне джерело міфа, — наприклад, антична міфологія отримала своїх творців в особах Гомера і Гесіода, — цей індивід теж зазнавав певних трансформацій, він перероджувався на поняття індивіда геніального. Геніальний індивід виявлявся корелятом народної душі.

У політичній свідомості геніальний індивід перетворився на символ суверена, став земним фатумом, що ототожнив закон з волевиявленням своєї особистості. У ньому знайшла втілення віра у вищу людину, в ідеальну особистість. Ця індивідуалізована подоба держави одна бачить картину в цілому, з правильної точки зору, тому що саме у ній втілюється дух етносу, його загадкова національна душа.

Якщо у сфері політичної культури філології вдалося сформувати об'єкт ("народна душа") і суб'єкт ("геніальний індивід") державного управління, то їй також належить відкриття засобу соціального впливу й управління, засобу досягнення суспільного авторитету й політичного успіху — риторики.

Риторика сягає ритуалу полювання — події, що посідала центральне місце в архаїчних культурах. А для ритуалу полювання були притаманні не просто прийоми мисливства, переслідування звіра, узяті у своїй утилітарній доцільності, але прийоми сакралізовані. Прийом тут одержує своєрідну метафізичну легітимацію, мисливець ніби пред'являє посвідчення у тому, що діалог або тяжба з універсумом, часткою якого є дичина, ведеться за певними правилами. Звіра ніби умовляють, передбачаючи у його діях саму можливість психофізіологічної реакції.

Риторика — це, по суті, антропоморфний образ мисливського

насильства, проте насильства, обмеженого страхом перед всеосяжним оком божественного. Це дискурс полювання, перенесений до лона цивілізації: права (суд), релігії (проповідь і літургія), красного письменства. У праві пастка готується для підданого або громадянина, у релігії — для раба божого, в літературі — для читача. У першому випадку риторика відсікає психологічні хитрощі супротивної сторони, у другому — рудименти сумніву й загрози атеїстичного скепсису, у третьому — розумові лінощі й безсилля уяви.

У десакаралізованому світі пастка готується вже переважно для раба держави, а об'єктом полювання поступово стає вільна особистість. У політичній культурі починає домінувати нерозривний союз трьох слів, де своєю чергою домінує дема-гогія (провід), психо-гогія і педагогія. Освіта, просвітництво ("пайдейя") за допомогою риторики підкоряє собі народ ("демос") і його душу ("псіхе"). Педагогічна пошесть, що охопила десакаралізовану державу, змушує її розглядати всю європейську культуру згідно з основним поняттям просвітництва — користі, як засіб для виховання лояльного громадянина. Живопис, музика, література, поезія і скульптура — всі ці різновиди культурницької діяльності призначені для того, щоб навчати і виховувати.

Державі потрібні віддані й корисні громадяни. Відданість — це така людська якість, що первісно позбавлена гетерогенного характеру. Не можна бути відданим жінці так само, як малоймовірною є дружба між чоловіком і жінкою. Відданість — це один із способів вираження чоловічої дружби, в якій відсутній чуттєвий елемент ваблення, принади, пристрасті, володіння. Позачуттєвий характер відданості дає можливість використовувати її як фундамент для побудови ідеологічних цінностей: відданий батьківщині, державі, ідеям комунізму і т. ін. Філолог у своїх розшуках античних старожитностей пропонував цілий набір прикладів

відданої дружби: Патрокл і Ахілл, Орест і Пілад, Сократ і Алківіад. Античне суспільство заохочувало культ дружби, тому що вбачало у ньому своєрідний військовостратегічний потенціал. Згодом культ античної дружби трансформувався в потворні форми стосунків між представниками панівних еліт ново-язичницької держави — сталінської імперії. У сталінській психологічній моделі поняття дружби і відданості являли собою парафраз гомогенної любові, гомогенного культу вищої державної фратрії, якою було політбюро. Заради цієї любові вимагалися жертви. Такими жертвами були гетерогенні зобов'язання, або, просто кажучи, сімейні узи. Про це свідчать і ті психологічні експерименти, що їх проробляв Сталін зі своїми соратниками — Молотовим, Калініним, Кагановичем, примушуючи їх присягати на вірність шляхом зречення власних дружин.

Самопожертвування в ім'я дружби передає велич ідеального компонента у складі людської дії. Ідеальне у своїй протилежності тілесному, чуттєвому завжди було живильним розчином для формування державних цінностей. Держава прагне побачити людину не в реальній, а в її ідеальній іпостасі. Образом ідеальної людини постає герой, який довів боротьбою не на життя, а на смерть свою ідеальну сутність. А філологічним корелятом ідеальної сутності є епітафія. За її допомогою держава увічнивала ідеальність людського існування. Уся антична культура являлась політичній свідомості як гігантська епітафія героїчній самосвідомості древніх. Захоплення античністю у культурі нового часу аналогічне культу мертвих в архаїчних суспільствах. Культ мертвих (пантеон, мавзолей) лежить в основі сучасної європейської держави, жерцем якої постає філолог.

Якщо епітафія відіграє роль символічного заступника живого тіла, то заступником живого історичного процесу служить текст. Коментування тексту — квінтесенція

професійної діяльності філолога. Філолог надає текстові голос, він дозволяє йому посісти місце у комунікативному процесі. Оживлення тексту вимагає позараціональних зусиль, ось чому цей процес контролюється мораллю, культурою, які потребують збереження певної дистанції щодо історичного тексту. Культура побоюється неконтрольованого й некерованого смисловими стереотипами введення історичного тексту у сучасний комунікативний процес. Це призводить до того, що постать інтерпретатора стає центральною у процесі державного врядування. Основним джерелом його влади є багатозначність слова. Що більше у ньому поезії, ілюзії й амбівалентних формул, то ближче слово до сакрального тексту, цього підґрунтя філологічної уяви.

Сакральний текст — універсальний інструмент панування у руках логократа-філолога. Він підпорядковує собі все розмаїття текстів юридичних, політичних, філософських, художніх. Риторична формула, судове красномовство отожднюється з правовим кодексом, а філологія перемагає право. У своїй нестримній експансії філологія поглинає навіть основу свого власного існування. Сакральний текст обмежує сваволлю філологічного коментування і тому він має зникнути. Зникнення тексту означає перехід ключа від смислу існування до рук особливої філологічної партії.

Практично зникнення тексту у духовному житті суспільства призвело до того, що з'явилися численні близнюки — мікротексти. Так, внаслідок загибелі організму процес розкладу стимулює діяльність найпростіших. Девальвація понять, категорій, ціннісних систем, викликана не в останню чергу історичним розгортанням просвітництва, найвиразніше виявила себе в агрегатах новомовлення, утворених із цих мікротекстів. Близнюки-мікротексти перестали щось означати, окрім авторського гонорару. Символом культури стала рецензія. Рецензувалося все, від виступу на партійних зборах

до скупих рядків некролога на останній шпальті районної газети. Текст, підібгавши під себе життя, вмирає у рецензії.

Зникнення тексту в історії завжди символізувала “Смерть Бога”. Однак подібне зникнення також завжди супроводжувалось імпульсом до відродження, напруження особливої філологічної фантазії, веденої Клію — музою історії. Стимулом до такої філологічної активності служить у цьому разі руїна, місце зникнення тексту. Руїна у широкому сенсі слова постає як такий собі археологічний ескіз, що за ним буде відтворено першотекст. Воля до відтворення тексту закорінюється в онтологічній природі людини, її “закинутості” у простір культури, належності до єдиного цілого національного буття.

Знайомство з музою історії відбувається вже у ранньому дитинстві. Мабуть, діти післявоєнного часу добре пам’ятають, як їх тягнуло на попелища, на чорнозубі стіни будинків і фортець, щоб після годин втомливого зубріння покласти на вітвар Марсу, в присутності якоїсь дворової сестрички, ще не усвідомлені імпульси нерозтраченої агресії. Грали у війну. Грали, зганяючи своє інфантильне ressentiment на найслабшому, подібно до того, як перетомлений текстологічними вправами німецький філолог-класик зганяв свою злість, вибираючи козла відпущення серед персонажів античної історії, вдаючись до так званої Prugelknabenmethode.

Потім знайомство продовжується вже на сторінках підручника. У пам’яті осідають, наче крейдяні відклади, образи дев’ятишарової Трої, зруйнованої ахейцями, фатальний переріз Колізею, що, ніби простежуючи думку зодчого, оголює велич римського урбаністичного генія. У цьому прасимволі сучасної комп’ютерної графіки, готової у секунду часу провести вашу уяву заповідними закапелками тієї чи тієї споруди, — наче перервана дискусія між Еросом і Танатосом, суперечка любові і смерті.

Клію заглядає до нас, коли ми роздивляємось перейняті трагічною ностальгією київські пейзажі — офорти Шевченка чи потрапляємо під гіпноз “Великого льоху” або “Москалевої криниці”. Втрачений світ української Атлантиди лине перед нашим внутрішнім зором, наче підземна ріка у катакомбах свідомості. Її хвилинами скорботний, хвилинами безжальний лик проглядає у нарбутівській українській абетці, у безлюдних тужливих просторах архітектурних композицій, у порожніх очах селян графічної пасторалі на гривнах УНР, цих метеликів-одноліток фінансового космосу. Її влада утверджується там, де з’являється “Мир искусства”, де примхливі стилізації модерну відкривають простір для стихії позірного, де насолода невід’ємна від почуття непоправної втрати. Ми вчимося читати текст по руїнах, як по літерах. У контексті модерну — цього апофеозу філологічного світовідчуття, піднесеного руїнохвальства нарбутівська абетка посідає особливе місце. Вона з’являється на тектонічному зламі національної історії, коли народ, занурений в історичну амнезію, стоїть перед необхідністю заново вчити мову культури. У цій ситуації сакрального, магічного смислу набувають вже самі літери, а не лише слова. Уява графіка здійснює такий собі повторний бриколаж, де сусідують не візуальні, доісторичні протообрази, але пов’язуються в одне ціле зруйновані ансамблі культурно-історичних міфологій. Тут ледве вгадуються педагогічні й архітектурні мрії Івана Мазепи, що, здавалось би, назавжди пішли до нетривких акустичних світів пісень і дум, і спокуси хутірської утопії, де панує дух пенатів, сімейного миру й великої національної злагоди. Предмети, наче мамонтеня у вічній мерзлоті, замирають у криогенних камерах літер. Так утворюються елементи сакрального дискурсу, можновладні артикуляції німуючого допіру бога національної історії. Глибоко символічним є й те, що Нарбутову

абетку так і не було завершено, як не було завершено тоді справу побудови незалежної України.

Світ Нарбутової абетки, крім алегорій національної історії, охоплює у композиційну єдність усе сум'яття дійсного, образи речей, що перебувають поза простором культури, уламки великого барокового проєкту української держави. Логіка кожної літери — це також логіка катастрофи, оформлена філологічною фантазією у декоративний апокаліптичний ландшафт. Звідси, наприклад, сюрреалістичне сусідство символу національної історії — гетьмана, гармати, гвінта (приблуди з іншого, механізованого світу).

Це ще не крок до національного відродження. Це лише прочистка горла у національного голосу після століть історичної летаргії. Просте відтворення контурів затонулого граду не може бути стимулом творчості, як не може повернутись Бог до відреставрованого храму без екзистенціальної напруги, без енергії онтологічного прогнозу.

Отож зафіксуємо парадоксальну ситуацію, в якій опинився філолог. З одного боку, внаслідок нестримного коментування, він умирає, пригнічений цитатою, з другого — саме йому доручено справу національного відродження, пошук або створення першотексту.

Була в історії людина, яка спромоглася не лише усвідомити цю драму філології, але й пережити її як особисту долю. Від жодного філолога філологія не почула стільки образливих слів на свою адресу, як від професора філології Базельського університету Фрідріха Ніцше. Філологи — це базіки, заїки, брудні педанти, круті й нічні сови, заппадливі раби держави. Було б помилкою сприймати ніцшеву критику філології як критику спеціальної дисципліни, що має свій вузький предмет і оперує спеціальними методами його дослідження. Ніцше побачив двозначність ситуації, в якій опинилась філологія у своїй функції універсального соціального виховате-

ля. У справі виховання, як уже зазначалось, філолог завдяки просвітництву прийшов на зміну священникові, успадкувавши від нього сакральний смисл діяльності.

Зміна текстів із християнського на античний не призвела, по суті, до зміни системи цінностей, на якій будується виховання й уся новочасна культура. Розпрощавшись з ідеєю Бога, просвітництво витягло з-під будівлі культури наріжний камінь — сакральний текст, через що всій будівлі було надано руху, культура втрачала сталість. Десакралізація не зачепила базових цінностей старої культури, а лише спричинила зовнішню зміну орієнтації з християнства на античний світ. Культура, по суті, займалась камуфляжем, приховуючи автентичні цінності, точніше кажучи, залишаючи старі цінності практично недоторканими. Рабська функція філолога саме й полягала у тому, що він був змушений згодувувати старі цінності прийдешньому поколінню у новій просвітницькій упаковці. Античний текст не зміг dokonати свою функцію першотексту, чи то тому, що частково був адаптований християнською культурою, чи то тому, що був позбавлений певного серпанку релігійності.

Ніцше на протигагу просвітництву спробував поставитись до античного тексту як до першотексту: покласти на себе вінок з плюща, взяти в руки тирс і супроводжувати врочистий похід Діоніса з Індії до Греції. Так виник культ прекрасної і сильної людини, що його виявив Ніцше в античності, джерело революційної переоцінки всіх цінностей.

Нездатність античної культури відіграти роль першотексту примусила Ніцше створити новий сакральний текст. Цей текст писався у межах силового поля романтичного міфа, як і інший текст іншого автора, теж німця, про роль насильства в історії та про диктатуру. Романтичний міф, виплеканий у школі гейдельберзьких романтиків (а згодом розбудований Ніцше), і був тим

привидом, котрим молодий Маркс залякував буржуазну Європу.

Далеко не випадково вінцем філологічних зусиль самого Ніцше став Заратустра, якого цілком можна вписати в естетичний горизонт модерну з його імітаторськими артикуляціями і поетикою історичних привидів. Герой ніцшевої романтичної поеми — це продукт кафедри, штучна надлюдина. Втоmlений професорський педантизм європейської культури потребував вітального струсу, заміни розрідженої влади педагогічного чину владою справжньою, мірою якої завжди виступало право розпоряджуватись людськими життям та смертю. А чи не філологічна меланхолія кабінетного педанта Карла Маркса, виснаженого філософськими баталіями з речниками тогочасного державництва, примусила зірватися з його вуст фразу: “книжки — це мої раби”.

Слід, щоправда, віддати належне Ніцше. Його Заратустра із зазіханнями на абсолютну духовну владу народжувався без філістерської риторики про історичний прогрес і без конвенцій псевдоекономічної доцільності, що ними, наче коконом, був оповитий інший варіант надлюдини з мозолястими руками й святим почуттям класової ненависті. Одне слово, новітню надлюдину породила кафедра.

Ідея надлюдини нерозривно пов'язана з поняттям романтичної держави так, як свобода особи є невід'ємною від поняття держави правової. Ці два типи держави довічно протистоятимуть одне одному, як протистоять філологія і право. Адже право — це раціонально обгрунтований баланс суспільних інтересів, узгодження воль. Сумнів стосовно того, що сила дії закону багато в чому залежить від інтерпретації, думки й авторитету правника, не має під собою ґрунту, адже цінність правового документу вимірюється його однозначністю, простотою регламенту, тоді як цінність тексту сакрального — насамперед харизмою інтерпретатора, який проводить експертизу божест-

венного. Право живиться прозорістю дискурсу, філологія живиться “темними” місцями. Право спирається на силу, філологія її закликає.

Політичні події останнього часу з усією очевидністю засвідчують, що хвиля філологічної фантазії знову виносить на поверхню міф про романтичну державу. Те, що філологи приходять до влади, говорить про закоріненість цього міфа у суспільній свідомості.

Романтична держава являє собою боротьбу сильних пристрастей і безстрашних героїв. Політичний герой нещадний у викритті соціального зла, потворних форм державної влади. У риторичних фігурах його мовлення ховається потаємне прагнення бути виразником настроїв громади, її захисником і трибуном.

Романтична держава — це театр, на коні якого політичний герой змушений зазнати долі й канути у політичне небуття. Романтична держава не залежить від форми правління: вона може бути й монархічною, й деспотичною, й тоталітарною з елементами демократії. Поняття романтичної держави — це нереально існуюча форма або тип державного устрою, хоча деяким варіантам реально існуючих держав тою чи тою мірою властиві окремі риси держави романтичної. Романтична держава — це насамперед певні сталі утворення самої сучасної свідомості, подані у формі сучасного міфа.

Її прикметна риса — віра не в закон, а в політичного діяча-героя, здатного докорінно змінити умови людського існування. Політична діяльність, цей наслідок компромісу різних політичних сил і підземних політичних течій, подається у романтичній державі як викривальне слово. У романтичній свідомості таке слово дорівнює ділу. Те, що відбувається за політичними лаштунками, всіляко приховується від суспільної свідомості.

Ідею романтичної держави також визначає поняття політичної чесноти, яке передбачає, що в політика

немає іншого щастя, як тільки служити громаді — державі, віддати їй усі свої сили, все своє життя.

У горизонті ідеї романтичної держави політична чеснота поєднується з фігурою філолога, тому що саме він своїм словом як закляттям має збудити у сучасникові політичний ентузіазм минулих віків. Слово філолога — універсальне слово світової культури, виголошене національною мовою, шукає політичну чесноту або в історичному минулому національної культури, або в авторитетних аналогіях світового логосу.

Привид філологічного романтизму продовжує витати над нашим політичним життям. Достатньо пригадати, з якою легкістю нові політичні лідери оперують геополітичними поняттями “без’ядерний коридор із варяг у греки”, “санітарний кордон” тощо. Дивним чином у їхній свідомості вживаються рудиментарні метафори воєнно-дипломатичного жаргону часів Клаузевіца та реалії нового часу. По суті, тут дається взнаки сучасна традиція новомовлення, коли перша ж спроба помислити поняття залишає нас у дурнях.

А чим, як не продуктом філологічної зарозумілості, можна назвати заяву одного із сучасних лідерів про те, що більшовики й комуністи вилучили з обігу слово “грузин”, замінивши його на поняття “тбілісець”, “кутаїсець”, “телавець”.

Незрадливий супутник романтичної держави, її “чорний чоловік” — просвітницький міф. До того, поки цей міф зберігає свою силу, до того, поки лишаємося в’язнями цитати, ми не лише не долаємо кризу, ми її поглиблюємо так, як її мимоволі поглиблювали видатні діячі Української Народної Республіки. За свідченням Винниченка, під час одного із засідань Центральної Ради, коли обговорювались проблеми надзвичайної важливості, Грушевський вичитував гранки власної книги. Цей епізод, мабуть, можна вважати символічним ключем до розуміння тієї трагедії, яка спіткала Українську Народну Рес-

публіку. Трагедія полягала у тому, що в кульмінаційний момент національної історії у верхньому ешелоні політичної еліти опинились лідери, чие уявлення про цілі й засоби побудови держави значною мірою базувалися на рецептах історичної аналогії, на монументальному розумінні історії. Очевидно, Грушевський уявляв власну академічну діяльність як апологетичний коментар до поточної політики. Голод на вулицях Києва, загроза інтервенції з Півночі — все здавалось подіями третьорядної ваги у порівнянні з просвітницьким міфом.

Сила тяжіння просвітницького міфа здійснює потужний вплив і на безтурботних риторів нашого українського відродження. У повсюдному поширенні “гімназій”, “лицеїв” помітні риси так званої класичної системи освіти. Власне кажучи, відбувається відродження того педагогічного ідеалу, що вже одного разу привів європейське людство до двох світових воєн. Класична гімназія свого часу не убезпечила імперію від прийдешнього хама. Під гуркіт філологічної риторики відбулося зачаття психологічного типу, який, не змигнувши оком, відправив на табірні нари уявлення про гуманну й просвіщенну людину.

Палімпсест, що його лідери нової педагогічної політики пропонують нам як першотекст, несе на собі тягар філологічного культу цитати з усією її примусовою авторитарністю.

Відповідно авторитарності педагогічного проекту влаштовано й дисциплінарний простір просвітницької влади. Із способу організації простору у навчальних аудиторіях вигнано дух агори, свободи людського діалогу. Над рядами, покликаними забезпечувати повну безликість, переможно підноситься кафедра. Лише деякі університети зберегли амфітеатри, що утворюють химерну злуку сцени й сенату. А проте й Сократ, і Христос вели свої бесіди у “партері”.

Сьогодні, коли з’ясувалося, що ідея створення нової людини, якій дав життя Платон, зазнала повного

краху, піднімається нова порода вихователів. Вона вірить: достатньо прищепити сучасній людині смак до бібліотеки, до класичного *compendium humanus*, щоб камені, які лишила нам у спадок тоталітарна доба, перетворились на хліби сучасного постіндустріального суспільства.

Варто прислухатись до Ніцше, який твердив, що класична гімназія не може виховувати для науковості як такої, адже з прогресуючою спеціалізацією й подальшим розмноженням конкретних наук універсалізм просто неможливий.

Глухе відчуття власної недостатності у сучасної людини безперервно відтворюється сучасною освітою. Вона націлює на нескінченне засвоєння культурної спадщини, на довічне текстологічне мандрівництво. Історичний голод жене людину у глиб віків, до найвіддаленішої давнини у пошуках власної автентичності. У надмірі історії людина перестає бути людиною, перетворюючись на раба чужих слів і чужих думок.

Поява філолога у коридорах

влади знаменує собою прагнення сучасної людини зробити об'єктом педагогічного примусу не тільки “непросвіщенний народ”, але й саму галузь економічних відносин. Сучасна людина хоче вірити, що в магічних формулах — суверенітет, демократія, плюралізм, громадянське суспільство, права людини — відкривається шлях до свободи й економічного розквіту. Вона випускає з уваги, що державність — це не територія, не етнос, не мова, не збройні сили, нарешті. Державність не створюється філологічними красотами універсалів, химерою парламентської більшості. Обґрунтування й побудова держави здійснюється за межами закону й історії. Ось чому народження будь-якої держави у певному сенсі є “незаконним”.

Біля її витоків стоять не філологічні ігри погоджувальних комісій, а примус і жертва — доля і ґрунт. Прийдешня політична свідомість, напевне, вже виношує вирок бранцям романтичної естистської мрії: ви, філологи!

Ярослав ДАШКЕВИЧ

НАЦІОНАЛЬНА ЗРАДА*

Якщо подивитися на історію української нації та Української держави в глибину віків і у недавнє минуле, без великих зусиль можна встановити, що основними факторами, які спричиняли їхній упадок — упадок нації і упадок держави — були: зовнішня агресія і внутрішня зрада.

Свою статтю хочу присвятити цьому другому факторові, якому ми тепер, трохи ще під впливом незалежницької ейфорії, приділяємо надто мало уваги. Тверді й дуже переконливі факти найновішого часу, однак, свідчать, що примара внутрішньої національної зради — як і загроза зовнішньої інтервенції — супроводять формально новостворену Українську державу буквально від моменту її народження.

Кілька, на мою думку, переконливих прикладів. Грудневий референдум 1991р. дав рішучу відповідь української нації, відповідь, яку підтримала також основна маса національних меншостей, — Україна має бути незалежною державою. Як би там різні політики — і політикани — не намагалися викручувати і перекручувати зміст і значення слова “незалежність”, але не підлягає сумніву, що “незалежна держава” — це держава вільна, самостійна, позбавлена будь-якого політичного і військового контролю з боку якоїсь вищої політичної структури.

Як відповідь на проголошення незалежності — Україна негайно

отримала участь у СНД; як відповідь на ясну волю нації — підпис Президента на акті про утворення СНД та ратифікацію умови Верховною Радою. Яскравіше заперечення волі нації взагалі придумати важко.

У сьогоднішньому дуже неспокійному європейському, зокрема східноєвропейському, світі, в якому колишні та сучасні панівні нації з незвичайною легкістю викликають міжнаціональні та міждержавні конфлікти для того, щоб у такий спосіб зберігати свою гегемонію, навіть для людини, що не заглиблюється в лабіринти політики, ясно, що основним гарантом незалежної держави є її збройна сила. Тому після політичного удару по Україні — вступу її до СНД — було нанесено не менш сильний удар по армії, яку практично обеззброєно. Знову не треба бути великим політиком, щоб зрозуміти, що при співставленні держави, озброєної велетенськими засобами масового знищення, стратегічними і тактичними ракетами, з державою, позбавленою атомної зброї, масивна перевага є на боці атомної держави, тим більше такої, яка традиційно, протягом століть, дуже легко міжнародні умови перетворювала у клаптик папери.

Україну обеззброїли. Вивезення тактичних атомних ракет завершилося майже за два місяці до того й так не зрозумілого терміну

* Редакція не поділяє пафосу статті, але визнає за автором право на такі погляди.

(1 липня), коли таке вивезення мало бути закінчено. Є кілька дуже темних обставин цієї справи. Вивезення ракет велось без укладення будь-якої українсько-російської умови, якою Росія хоча б декларувала (справжню ціну таких декларацій ми знаємо), що атомна зброя не буде застосовуватися проти України. Навпаки, ми пригадуємо ельцинське бряжчання атомною зброєю по відношенню до України ще у жовтні минулого року. Ми пригадуємо заяви Головнокомандуючого збройними силами України — він же Президент держави, — що вивезення тактичних ракет до Росії припиняється, бо немає гарантій, що їх знищать. Відповідь Головнокомандуючому — дотермінове вивезення тактичних ракет нібито поза його спиною. Досі ніхто не почув пояснення про те, за чіми — в даній ситуації — лише внутріукраїнськими наказами вивезено було зброю, що єдина могла захистити Україну від її найбільшого ворога. Хочу підкреслити, що передача єдиної ефективної оборонної зброї України ворогові відбувалася під шаленим натиском США та інших країн Заходу, від яких, до речі, ніхто з українських властеймущих навіть не зажадав гарантій безпеки і оборони України. Хто керував в Україні цим механізмом обеззброєння держави? Чому мовчить Головнокомандуючий?

Цілий ряд подій, які відбулися вже після вивезення тактичних атомних ракет з України, свідчить про те, як низько впав престиж держави — зрозуміло чому, оборононездатної держави. Загострення ситуації в Криму, антиправний акт Росії відносно Криму з денонсуванням рішень з перед майже 40 років (таким чином можна денонсувати всі післявоєнні кордони в Європі й цілком “законно” розв’язати нову світову війну); візит польського президента до Москви з демонстративним ігноруванням Києва для,

як говорять деякі оглядачі, монтування спільної антиукраїнської групи натиску; політичне сповільнення процесу перетворення формального визнання України у фактичне — хоча б на дипломатичному рівні. Саме після вивезення ракет з України значно активізувалися антиукраїнські сили типу п’ятої колони з вимогами відновлення Донецької чи Донецько-Криворізької республіки, відокремлення “русинського” Закарпаття і т. д. Саме після вивезення ракет справа Чорноморського флоту зайшла в абсолютну капітулянтську безвихідь.

Ми чимраз краще починаємо розуміти — хоча б на прикладі інших держав (бо в Україні про це говорити і писати “не положено”), що т. зв. конверсія оборонної промисловості — це пуста видумка. Жодна реальна конверсія оборонних підприємств не є можлива; неможливо переробити танковий завод на фабрику для випуску чайників. Під словом “конверсія” приховується ліквідація української оборонної промисловості, ліквідація, що починається переважно від скасування спеціалізованих конструкторських бюро, від закриття окремих цехів, а кінчається припиненням праці цілого підприємства. Не кажучи вже про те, як можна здійснювати конверсію оборонної промисловості, не маючи схваленої і затвердженої української військової доктрини.

У цілому світі держави-метрополії беруть під захист свої національні меншості, що проживають в інших державах. Україна як держава не зробила цього ні разу. Зрештою, ця держава не захищає своїх українців у власній державі від цькування, переслідувань, дискримінації — отже, яким чином державна верхівка може дійти до того, щоб захищати українців цілком нормальним дипломатичним шляхом поза межами України. Жодних демаршів, жодних міждержавних

умов, які б гарантували просто людські права українцям у Росії (повернення їм хоча б справжньої національності, ліквідованої паспортною системою з примусовим записом “русский”), у Польщі, Молдові (бо заяви Президента тут мало), Румунії, Словаччині. Угорщина не боїться захищати угорців у Румунії і в Україні; Німеччина бере під своє крило дискримінованих німців з цілого світу; Туреччина боронить турків, узагалі тюрків, а навіть просто мусульман Середньої Азії, Закавказзя, Болгарії і навіть далекої Боснії. Адаже захист українських меншостей — це ж національний обов'язок нашої держави.

У мене немає можливості перелічувати далі такі яскраві прояви національної зради. Їх надто багато. З довгого переліку можна ще виділити такі події і факти, як присяга т. зв. луганських козаків на вірність Росії, порушення військової присяги, складеної Україні, офіцерами і генералами збройних сил України, бар'єри на шляху повернення офіцерів-українців на батьківщину, відмова утворити мобільні сили швидкого реагування, укомплектовані національними кадрами, відмова організувати дійову українську військову розвідку, організація антиукраїнських політичних об'єднань на території України, передача важливої документації — наукової, технічної (зокрема патентів), історичної (архівних матеріалів з історії національно-визвольної боротьби українського народу) Москві, невстановлення митного кордону між Україною — та Молдовою, Росією, Білоруссю. До національної зради я залічив би дуже болючі й гидкі факти переходу псевдодемократичної номенклатури на позиції старої партійної, як правило, промосковської номенклатури; відмову властимущих — та наукоімущих — захищати український народ від наклепів, від дезінформації, від цькування.

На закінчення ще про два моменти — спроби пояснення розгалужених проявів національної зради та співвідношення понять національна зрада та державна зрада і державні злочини.

Посилено пропагується (але не аналізується) у нас фаталістичне ставлення до різноманітних проявів національної зради. Мовляв, у нас якийсь спонтанний і мимовільний, незалежний від волі людей параліч влади. Дуже це мила і смішна казочка. Загальновідомо, як бажання влади — саме влади, її виконання — притягає людей, а тут намагаються переконувати, що уряд, парламент, бюрократія не в силі виконувати владу. Справа явно не в цьому, а в саботуванні влади у найчутливіших, найневралгічніших вузлах — саботуванні продуманому і реалізованому дуже хитро. Це явище із справжнім паралічем влади, який може наступити лише тоді, коли в країні панує хаос, викликаний революцією, громадянською війною, заворушеннями, міжнаціональними конфліктами, — немає нічого спільного. В основі т. зв. параліча влади в Україні лежить знову ж одне і те саме явище — глибоке вкорінення, широкі впливи, взаємна спайка носіїв національної зради.

Є юридичні — судові, адміністративні — та й неюридичні засоби боротьби з національною зрадою.

Пригадаю, які злочини, згідно з діючим досі в Україні законодавством, входять у поняття державних. Вони поділяються на дві категорії: перша — особливо небезпечні державні злочини та друга — інші державні злочини. До першої категорії особливо небезпечних державних злочинів входять: зрада Батьківщини (навмисне порушення суверенітету, територіальної цілісності, безпеки і обороноздатності держави, шпигунство, передача державних та військових таємниць за кордон, допомога ворожій державі, змова з метою захоп-

лення влади), далі — терористичні акти, диверсія, саботаж, організація об'єднань, що діють з метою підготовки або здійснення особливо небезпечних державних злочинів. Саботаж — це діяльність або бездіяльність, скерована на підри्व праці промисловості, транспорту, сільського господарства, грошової системи, торгівлі, інших галузей народного господарства, державних установ, громадських організацій з метою ослаблення держави.

До другої категорії — інших державних злочинів — входять такі, як порушення національної рівноправності (тобто пропаганда або агітація для розпалювання національної ворожнечі, обмеження реальних прав залежно від національної приналежності), далі — розкриття державної таємниці (політичної, військової, економічної, відкриттів та винаходів), втрата документів, у яких є державна таємниця, передача чужоземним організаціям відомостей, що є службовою таємницею (зокрема економічного, науково-технічного характеру), бандитизм, контрабанда і т. д.

Дуже хотілося б знати від українських судових органів, від прокуратури, скільки осіб — починаючи з 1 грудня 1991 р. — притягнено до відповідальності за перелічені вище державні злочини і як їх пока-

рано. Дуже цікаву інтерпретацію діючих законів дав 5 червня на прес-конференції у Львові керівник СБ України. Він заявив, що, аналізуючи дії кримського керівництва, спеціалісти української безпеки знайшли у них ознаки лише “антиукраїнської діяльності”. А за це, мовляв, до судової відповідальності притягати не можна. Залишаю цю заяву без коментарів. А читачів прошу подумати про те, скільки проявів державних злочинів вони бачили, спостерігали, про них знають саме від моменту проголошення Україною незалежності.

Параліч влади? Смішно. Національна зрада, безкарна, нахабна, безсоромна, зухвало захоплює чимраз більше ділянок нашого політичного, військового, економічного, громадського життя при повному потуранні, бездіяльності, а в багатьох випадках — при сприянні та підтримці українських власть-імущих найвищих, середніх та низьких рангів.

Про те, в який спосіб боротися з національною зрадою, що, як ми вже знаємо з історії, веде до упадку держави і нації, здається, ясно — привернення суворого правопорядку. А про способи, як цього добитися, думати і діяти мусимо разом усі ми, ті, що віримо у воскресіння незалежної України.

м. Львів

Владимир ТІСМАНЕАНУ

ПЕРЕМОЖЦІ ЧИ ПЕРЕМОЖЕНІ: МОРАЛЬНІ ДИЛЕМИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

Понад чотири десятиліття східноєвропейських інтелектуалів можна було описувати як особливу соціологічну і політичну категорію. Всі вони характеризувались спільними рисами, які відрізняли їх від західних колег: акцент на моральні цінності, небажання підтримувати утопічний радикалізм і навіть відрізка до колективізму в будь-якому його різновиді. В багатьох випадках політика трактувалась ними як вправи в лицемірстві, що спричиняють деградацію суспільства.

Звичайно, я маю на увазі ідеальний тип інтелектуала-критика, а не контрольований партією прошарок ідеологічних мандаринів. Хоча становище інтелігенції за часів комуністичного правління і було досить двозначним, претензії офіційної доктрини на монополію і всеохопність забезпечували інтелектуалам-критикам привілейовану, хоч водночас і досить суперечливу роль. Можливо, внаслідок цієї двозначної природи інтелектуала за часів комуністичного правління, вони і зіграли таку важливу роль в руйнуванні старих структур влади, у викритті фальшивої законності режимів ленінського типу і в стратегічному накресленні звільненої території відкритого спілкування.

З одного боку, через те, що правлячі бюрократії уявляли себе виразниками інтересів робітничого класу, вони розглядали інтелігенцію як "прошарок", позбавлений характеристик класу і права участі в структурах влади. З другого боку, ці режими базувались на доктринерських уявленнях, які вимагали від інтелектуалів участі в збереженні ідеологічного домінування і

у відтворенні існуючого стану речей. Опортунізм, конформізм і всеохоплююча регламентація щедро винагороджувалися, існував навіть цілий апарат, метою якого було забезпечити розбудову та існування паразитуючої верстви ідеологічних священиків. Та, незважаючи на химерну природу умов інтелектуального життя в часи комуністичного правління, тотальна політична і соціальна пустки підштовхували пересічного громадянина до пошуку моральних взірців серед інтелектуалів. Останні доклали надзвичайно багато зусиль, щоб сформулювати теоретичну програму опозиції. У момент колапсу комуністичних режимів домінуючим ставленням до інтелектуалів-критиків у регіоні було почуття симпатії, ба навіть захоплення. Трьома роками пізніше інтелектуали, здається, вже втратили більшу частину своєї моральної аури і сьогодні зазнають частих атак як поборники марнотратства, архітектори розрухи та невинні мрійники. Таким чином, їхній статус надзвичайно небезпечний, оскільки вони втілюють у собі принцип різноманітності, який намагаються придушити неоавторитарні політики.

Конфронтуючи з лицемірством панівної догми, інтелектуали були першими, хто розчарувався в марксистській утопії. Вони були причетними до герменевтики руйнування, яка розвіяла містичний блиск марксистського вчення наприкінці 50-х — на початку 60-х років. Дисидентство, окрім всього іншого, означало і розрив з визнанням когнітивної безпомилковості правлячої еліти та пошук альтернативних джерел раціональності та законності.

Етика дисидентського руху була пов'язана з відкриттям заново понять правди і свободи у їхньому найширшому розумінні як центрів і головних цінностей політичної думки.

Якобінсько-більшовицький культ розуму (котрий містить у собі звеличення розуму партії та розуму держави) зазнав нищівної критики в працях таких інтелектуалів, як Лешек Колаковський, Дьєрдь Конрад, Вацлав Гавел, Янош Кіш, Агнеш Гелер, Ференці Феєр та Адам Міхнік. У своїх роздумах з приводу тоталітаризму ці інтелектуали-критики усвідомили, що первородний гріх, початок догматичного віровчення про всемогутність розуму і пароксизм етатизму в кафкіанському всесвіті бюрократичного соціалізму не можна розглядати у відриві від спадщини французької революції.

Світські пророки і безмежна самовпевненість повчаючих сект, які вірили в своє провидницьке право встановлювати межі людських свобод саме в ім'я свободи, розглядалися як ідеологічне підґрунтя державного тероризму (як у відкритій, так і в прихованій його формах).

Ставлячи під сумнів основи існуючого стану речей, ці інтелектуали водночас самі розглядалися владою як сумнівні елементи і викликалися на поліційні допити. Вони спромоглися реабілітувати політичне значення категорії сумніву і показати, що офіційні здравці на честь гуманізму є не що інше, як камуфляж варварства. Це збіглося в часі з інтернаціоналізацією та повторним відкриттям цінностей індивідуалізму, як вони сформовані в традиції, започаткованій американською революцією.

Державний соціалізм проголосив права тотальності, вищості колективізму та обов'язковості для індивіда прийняти цей диктат моністичного детермінізму (зінтерпретованого і закодованого бюрократами Агітпропу). На протилежному полюсі захисники безвладних наполягали на тому, що лише сво-

бода має першочергове значення для раціонального співтовариства автономних індивідів.

Феноменологія політичного пробудження в країнах Східної та Центральної Європи створила особливий статус для інтелектуалів. Їхня критика існуючої влади зробила з них поважних персон і навіть дозволила почувати себе незамінними. Їхні слова цілком серйозно сприймалися існуючою владою: інтелектуали отримали змогу показати всім неправду в серцевині офіційної релігії, і багато з них робили це без жодних вагань. Критично ґастроєні інтелектуали були правдошукачами, і тому зовні менш політично активні громадяни розглядали їх як взірць для наслідування.

Це пояснює ту справді видатну роль, яку зіграли Андрій Сахаров, Вацлав Гавел, Жельо Желев, Міклош Харащті, Янош Кіш та інші, котрі в менш вимогливих умовах ніколи б не стали політичними лідерами. У різних країнах вони опинилися у досить подібних ситуаціях у боротьбі з подібними системами. Якщо вони хотіли лишитися вірними своїй критичній місії, то повинні були зайняти войовничу позицію. Їхні промови та виступи допомогли розкріпаченню суспільства в тому розумінні, що вони розвінчували пануючу неправду і закликали народи жити правдиво. Їхнє бачення політики було в своїй основі антиполітичним, тобто антимакіавеллістичним. Вони відкидали логіку покірної згоди, пропонуючи натомість логіку бунту і визволення. В той час як система пробувала проникнути своїми ідеологічними щупальцями в усі сфери суспільного буття, інтелектуали-критики запропонували альтернативне бачення, яке не йняло віри ніякій істині, окрім віри в свободу. Вони грали в небезпечну гру, вони подовгу сиділи у в'язницях. Однак їхні зусилля не пропали марно, окупившись підтримкою від населення.

Таким чином, цілком зрозуміло, що на першій стадії посткомунізму маси аплодували їм, і багато інте-

лектуалів були призначені чи обрані лідерами. Їхне природне скептичне ставлення до політики було переборене почуттям необхідності прислужитися громадській справі. В Угорщині Янош Кіш став головою Об'єднання Вільних Демократів, Гаспар Міклош Тамаш був обраний депутатом парламенту, як і Андрій Сахаров у колишньому Радянському Союзі. А Вацлав Гавел цілком нормально сприйняв своє обрання на пост президента.

Однак сьогодні у політичному житті Центральної та Східної Європи почався новий етап, і це поставило чергові дилеми перед інтелектуалами. Старий поділ на "ми" і "вони" змінюється більш специфічними протистояннями. Лібералізм атакують зліва і справа, й інтелектуали-критики опиняються у дедалі більшій ізоляції. Наприклад, коли дехто з них наважується казати правду, як це зробили члени групи "За Суспільний Діалог" у Румунії, спробувавши деміфологізувати політичні традиції в країні, то таких людей атакують як ворогів нації, безродних космополітів, котрі не розуміють істинних інтересів суспільства. Коли деякі інтелектуали захищають ідею європеїзму і заводять мову про необхідність "одухотворити" політичні кордони, то їм докоряють за брак національної свідомості. Їхні погляди на свободу відкидає дедалі більша частина розчарованого населення як такі, що мають характер абстрактних спекуляцій. Тих самих дисидентів, яких обожнювали вчора, сьогодні вже вважають "підсвідомо лівими" (інколи такі брутальні атаки ведуться навіть зі сторінок близької до уряду преси, як це було в Угорщині та Румунії). І що найбільш вражає, — ті, хто найголосніше засуджує їх сьогодні, нічого не робили для того, щоб побороти панування однієї ідеології в часи комуністичної диктатури.

Самі ж інтелектуали тяжіють до поділу за традиційними лініями: з одного боку, серед них є ті, хто надає перевагу ліберальним цінностям (з наголосом на різноманітність,

партикуляризм, терпимість і захист прав усіх меншостей). З другого боку, існує зростаюча спокуса підносити до небес такі колективні іменники як "батьківщина", "нація", "церква", "традиція". Деякі інтелектуали залишаються вірними дисидентському кредо, що альфою і омегою вільного суспільного простору є автономний індивід; вони схиляються до підтримки інклюзивного бачення нації, яке базується на пострадиціоналістській ідентичності (конституційному патріотизмі, як назвав колись цю течію Юрген Габермас). Інші вважають, що органічне коріння і етноісторичні чи навіть расові зв'язки не менш важливі, ніж ідеалістично-кантівське суспільство, базоване на громадянських і моральних цінностях. Старий конфлікт між "західниками" і "популістами" знову відродився в усіх цих країнах: отже, реальністю стає зростання розбіжностей між ліберальною та неліберальними течіями. Оскільки ідеалізація докомуністичного минулого в цих країнах має тенденцію розповсюджуватися як інфекційна хвороба, то інтелектуали-ліберали є саме тими людьми, котрі нагадують своїм співвітчизникам, що жодна нова міфологія не приведе ні до чого іншого, окрім приховування правди. Діючи так, вони провокують гнів етноцентричних фанатиків (часто вербованих з числа колишніх сталіністів), котрі звинувачують їх, як і в часи попереднього режиму, в "порушенні спокою". Заслуги інтелектуалів у боротьбі проти комунізму забуваються сьогодні, за умов виникнення нового політичного і управлінського класу, до якого входять велика кількість ділків, спекулянтів і кар'єристів. Це видовище інколи викликає тривогу: можна зустріти колишніх працівників органів держбезпеки в якості новонавернутих демократів: суддів, призначених ще за часів комуністичного правління, які і сьогодні практикують, закликаючи до переслідувань колишніх дисидентів. "Стовпи" ленінської пропаганди і системи централізованого плануван-

ня перетворюються в банкірів і магнатів жовтої преси.

Інтелектуали-критики в цих країнах опинилися перед загрозою нової маргінальності. Їхня попередня центристська позиція виникала з їхніх етичних настанов: вони були блазнями в Марксистському Суді, втіленням негативного принципу, тим вічно неспокійним елементом, який перетривав попри жорстокі правила гри. Комунізм спробував поглинути і стримати цей бунтарський напрям, встановити цензуру і самоцензуру, але, як написав Міклош Харашті в книзі "Оксамитова в'язниця", інтелектуали-критики могли врятувати свою гідність як бродячі артисти та наївні герої. У брутальному і часто бездушному світі посткомунізму для цих двох постатей залишається мало місця.

Поворот культури до ринку і припинення державних субсидій на мистецтво залишає інтелектуалів у стані матеріального занепаду і моральної облоги. Вони не знають достеменно, за що їм боротись, або коли знають, то вагаються, чи варта ця справа того, щоб за неї так страждати. Візьміть приклад Дана Петреску: румунський письменник, який боровся з режимом Чаушеску, став після революції міністром культури лише для того, щоб бути знеславленим найбруднішим чином сталінсько-фашистською пресою. Петреску подав у відставку і в ряді статей, опублікованих у незалежному тижневику "Контрапункт", висловив своє обурення вивільненням найпримітивніших масових інстинктів унаслідок колапсу тиранії.

Як нещодавно відзначив Вацлав Гавел, точкою опори в обстановці повсюдного цинізму, ненависті і нетерпимості посткомуністичної політики все ще залишається антиполітичний пошук життя по правді. Таким чином, інтелектуали ще раз опинилися в двозначній ситуації. Адже саме вони були тими, хто очолив боротьбу проти міфократичного комунізму. Вони позбавили систему німбу, створеного нею навколо самої себе, і розпочали моральні пошуки правди, чим пере-

конали багатьох громадян вийти на вулиці і ризикувати своїм життям. Вони зробили вирішальний внесок у зруйнування самовпевненості правлячої еліти, і у зв'язку з цим можна говорити про те, що інтелектуали були могильниками інституціоналізованого марксизму. Їхній антиавторитаризм і відмова від утопічних парадигм породили новий політичний стиль, який базується на довірі та діалозі. Це допомогло революціям уникнути насильства і кровопролиття. Та сьогодні їхні заслуги ставляться під сумнів особами, які в минулому не були в опозиції і єдиними вірними грамотами яких стало їхнє вміння скористатися можливостями "прицепного вагону". Прихильність критично мислячої інтелігенції до індивідуалістичної (на відміну від егалітарно-колективістської) моралі великою мірою вплинули на демократичну орієнтацію революційних змін. Показуючи пастки марксистського історизму, його тоталітаристський потенціал, вони сподівалися знищити спокусливі фактори в усіх ідеологіях. Однак, як виявилось, це була лише ілюзія. У посткомуністичних суспільствах багатьох людей приваблюють рудиментарні і часто небезпечні авторитарні віровчення. Ми спостерігаємо зародження доктрин, пов'язаних з расизмом, махровим націоналізмом і соціальним корпоративізмом. Чи інтелектуали все ще мають вплив у посткомуністичному політичному світі? Чи, може, має рацію Колаковський, коли зазначає, що хвороблива схильність інтелектуалів до рятувально-апокаліптичних телеологій мала своїм результатом загальну відмову від їхніх пророцтв: "Сьогодні набагато менше охоти надавати нічим не обумовлену підтримку існуючим ідеологіям і набагато більше схильності дистанціюватися від політичних справ, з закономірною внаслідок цього тенденцією повернення до безпечніших і більш спеціалізованих сфер життєдіяльності. У результаті ми, можливо, маємо зараз менше впливових безумців і шахраїв, але разом з тим і менше інтелектуальних наставників". (Leszek Kolakowski).

ставників”. (Leszek Kolakowski. *Modernity on Endless Trial*, Chicago: University of Chicago Press, 1990.— P. 41).

Особисто я бачу інтелектуалів безпосередньо включеними в процеси перетворень і змін суспільної сфери. Дебати, що тривають у цих країнах, а особливо спроби історичного ревізйонізму та пошуки винних серед іногородців, залишають за інтелектуалами потрібну і життєво важливу роль суспільних педагогів. Вони підійшли до цих бурхливих дискусій з власним досвідом образ, самокартання і морального відродження чотирьох останніх десятиліть. Вони приходять як пропагандисти нешаблонної мудрості, порушники табу і заборон та прихильники інноваційного підходу до мистецтва політики.

Доки не оформляться політичні класи, доки політичні партії не навчаться чітко формулювати свої інтереси з урахуванням ідеологічних відмінностей, інтелектуали будуть потрібними для забезпечення неперервності демократичних змін. Саме усвідомлення цієї соціальної потреби пояснює, чому Гавел все ще живе у Вишеградському замку і чому Ніколас Манолеску, відомий румунський літературний критик і голова партії “Громадянський Альянс”, вирішив боротися за пост президента. Саме тому, що критично настроєні інтелектуали зробили так багато для збереження цінностей вільного спілкування між людьми, вони не можуть тепер просто так відмовитися від участі в громадському житті і віддати цю сферу на відкуп авантюристам, мафіозі і шарлатанам, яких в усіх цих країнах більш ніж достатньо. Правда й те, що ця відданість політиці вимагає подальшої професіоналізації і що де-

які літератори жертвують заради цього своїм часом і творчим потенціалом. Однак неже хтось скаже, що ці жертви є менш вагомими, ніж ті, що були принесені ними в часи попередніх режимів? Саме тому інтелектуали так потрібні в якості критиків моральних падінь, які загрожують молодим демократіям. Адже це вони найбільше постраждали внаслідок обмежень основних свобод, у першу чергу свободи слова і свободи інформації, і тому можна сподіватися, що більшість з них не забуде так легко ту ціну, яку вони самі ж заплатили за ці страждання.

Уникнувши спокуси самопрославляння, інтелектуали повинні також уникнути потурання почуттю історичного безсилля. Не ставши всемогутніми, інтелектуали-ліберали в умовах посткомуністичних режимів залишаються охоронцями демократичних сподівань. Вони є тою суспільною силою, яка здатна відвернути сповзання суспільства до трайбалістських ексцесів і нагадати співвітчизникам, що революції 1989 року здійснювалися не для того, щоб створювати нові в'язниці для незалежних мислителів. Не будучи ані переможцями, ані переможеними, інтелектуали здатні відвернути дегенерацію демократичних революцій до повсюдного зведення старих рахунків, лінчувань і гротескових маскарадів масового ентузіазму. Ще дуже рано писати некролог або відсувати набік критично настроєну інтелігенцію Східної Європи, без якої переможні революції 1989 року виявилися б менш переможними. Їхній відхід від активної діяльності завдав би серйозної шкоди шансам демократії в регіоні, все ще зараженому атавістичним почуттям образи та домодерними болями й стражданнями.

*З англійської переклав
Юрій Петрусь*

Адам МІХНІК

ДЕМОН НАШОГО ЧАСУ

Після короткого періоду ейфорії з приводу здобутої свободи у посткомуністичних суспільствах виник сильний антидисидентський комплекс. Чи не першим проникливо написав про нього Вацлав Гавел. Суттю цього комплексу стало неприхильне ставлення громадської думки до дисидентів, що в них побачено людей, які використовують своє минуле в боротьбі за владу. Адже більшість суспільства не була ані дисидентською, ані опозиційною. Навпаки, була конформістськи пристосованою до диктаторського ладу. Так, зрештою, буває завжди — і тому не менш нормальним можна визнати й те, що агресія згаданих учорашніх конформістів стосовно дисидентів часто ховається за антикомуністичною чи просто націонал-консервативною риторикою.

Дисиденти були докором сумління, адже відважувалися протестувати посеред загального мовчання і конформізму. Хто, однак, зізнається в ганьбі з приводу власної обережності? І тому дисидентів атакували як людей, ізольованих від суспільства, людей маргінальних, котрі через це неспроможні впертися з владою. Агресія щодо них набувала, зрештою, й інших форм. Це їх, з особливою запеклістю, звинувачувано у криптокомунізмі, в діяльності з низьких міркувань, нарешті, у тому, що раніше вони були агентами політичної поліції. У свою чергу, серед дисидентів виникав специфічний комплекс відринутих,

комплекс учорашніх борців за свободу і демократію, сьогодні зіштовхуваних на узбіччя людьми, які ще вчора чудово співіснували з комуністами. Цей комплекс відринутих, у свою чергу, викликав відрухову агресивність, спрямовану проти конформістського загалу. Вчорашні дисиденти охоче нагадували про власні бойові заслуги і чужий конформізм. А хто любить, щоб йому нагадували час, у якому він мав не надто фотогенічний вигляд?

У самих дисидентських елітах вималювався, зрештою, поділ на тих, які тішилися славою, авторитетом та владою, і тих, які залишалися дещо в тіні, у других лавах; тих, що репрезентували комплекс “другої” або “третьої бригади”. Це були всі ті люди з опозиції, яких меншою мірою прославили репресії, рідше згадували зарубіжні інформаційні засоби, люди, які не так багато досягли в науках чи мистецтві, а нині вирішили, що надійшов їхній час — час, коли їм судилося стати на боротьбу за владу проти своїх учорашніх товаришів. Саме цей комплекс людей другого ешелону з усією гостротою виникав у середовищі дисидентських еліт кожної з посткомуністичних країн.

А проте це була суперечка не тільки за владу. Це була, реально дивлячись на речі, суперечка про форму держави, суперечка, на якій мало спинитися кожне з посттоталітарних суспільств. Яка держава: світська чи краще релігійна? Парламентська чи краще президентська?

Зорієнтована більше на ринкову економіку чи на опікуєнство?

Ці реальні дилеми внутрішньо роз'єднували дисидентське середовище. Етика вчорашньої єдності вичерпувалася. Формація антиталітарної опозиції переставала існувати як формація політична — залишалася тільки як спільнота споминів, сентиментів, емоцій та біографій. Але реальні поділи відбувалися вже інакше. У громадському житті з'явилися люди, яких можна окреслити назвою політиків “білого аркуша” — всі ті, чия політична біографія була неторканим аркушем на час антикомуністичного перевороту. Класичним прикладом саме такого політика є відомий чеський економіст Вацлав Клаус. Клаус, який — тут можна визнати його зразковим прикладом — ніколи не був дисидентом і в зв'язку з цим ніколи не зазнав випробувань, репресій, але й спокус, котрі впливають з дисидентського становища. Нині Клаус полюбляє звинувачувати людей демократичної опозиції в нежиттєвому ідеалізмі, а також лівачькій наївності.

Це вони, політики білого аркуша, тепер можуть розраховувати на зростаючий вплив у посткомуністичних суспільствах. Тому що більшу частину згаданих суспільств становили саме люди білого аркуша і лідери саме цього типу повертають їм почуття власної гідності. Стоячи перед Гавелом, учорашній конформіст почуватиметься — навіть без Гавелового втручання — трохи збентеженим. Стоячи перед Клаусом, — почуватиметься повноцінним.

Політики дисидентської формації щоразу більше опинятимуться на узбіччі, приклади чого можна відшукати в будь-якій із посткомуністичних країн. В Угорщині табір, що походить із цієї формації, програв перші парламентські

вибори. У Німеччині люди, котрі спричинили революцію “запалених свічок”, нині повністю на узбіччі громадського життя. У Польщі неквапом зіштовхувано на узбіччя всіх тих, що керували підпільною “Солідарністю”. Це зіштовхування не є чимось надзвичайним, однак слід його якнай докладніше проаналізувати, аби зрозуміти деякі потаємні джерела суспільних конфліктів.

У Східній Німеччині нечувано гостра атака на колишніх агентів “Штазі” здійснюється саме людьми, які вчора перебували в демократичній опозиції, а нині виявилися зіштовхнутими на узбіччя. Проблема колаборування зі “Штазі” дозволяє їм — навіть на підсвідомому рівні — утверджувати свою присутність у суспільному житті. Добиваючись повного демаскування агентів “Штазі”, вони знову стають по боці жертв і проти катів. Знову почуваються потрібними і знову є самотніми лицарями справедливості.

Але ця маргіналізація людей демократичної опозиції має також інший аспект. Це не лише межа своєрідного дисидентського ідеалізму. Це також межа певного канону, який був обов'язковим у громадському житті щодо людей демократичної опозиції. Атака на людей демократичної опозиції означала руйнування авторитетів, прокладання шляхів для якнайпримітивнішої демагогії, означала панування популістської мови, відплату і реванш у громадському житті. Цим шляхом у Польщі прийшли до розколу в “Солідарності”, який протягом кількох місяців перетворив цей потужний рух у малозначущу парламентську силу. Наслідком була балканізація політичної сцени. З огляду на таку нинішню роздрібненість парламенту, створення — із застосуванням демократичних процедур — стабільного уряду, послідовного в

політиці ринкових реформ, є мало вірогідним.

“Солідарність” була величезним шансом для процесу реформ. “Солідарність” була шансом, що виникне сильний табір, за своїм характером наближений до американської політичної партії, який буде захистом для здійснюваних реформ. У загальних рисах “Солідарність” поєднала в собі три великі підпільні течії польського політичного життя. Три дати слід навести тут, аби обґрунтувати цю думку: роки 1966-й, 1968-й і 1970-й. Тобто дати великих зіткнень між комуністичною державою з одного боку, і католицькою Церквою, середовищами інтелігенції та робітництва з іншого. Ці три великі течії — католицько-традиційна, робітничо-ревіндикаційна та інтелігентсько-демократична — у “Солідарності” злилися в нову якість. Ця нова якість була шансом.

Немає сенсу нині дискутувати про те, наскільки цей шанс міг не бути змарнованим — натомість варто замислитись, якими будуть реальні наслідки розпаду цього великого блоку. Поки що можемо спостерігати десятки утворень, цілковито неспроможних самостійно сформулювати програму економічної політики. Виразно видно, як течія ревіндикаційно-робітнича перетворюється в популізм, як католицько-традиційна течія вироджується в націоналізм, що використовує Церкву та релігійні цінності лише як засоби; нарешті, як інтелігентсько-демократична течія залишається причепою на замкнутість і маргінальність. Відроджується мова правого крила з передвоєнних років, повертається ритуальна символіка націоналізму, знову з’являється міф про етнічно “чисту” державу, яка свою національну ідентичність та державну самостійність прагне зводити на конфлікті із сусідами — як у Сербії, Хорватії, Словаччині та багатьох інших державах. З’яв-

ляється міф утопічного капіталізму, а разом із ним обіцянка, що ринкова економіка силою своєї невидимої руки зможе все залагодити. Нарешті, з’являється мода бути на правому крилі.

Усе це разом не означає, що повертаються тридцяті роки. Минуле повернутись не може. Але повернення тогочасної риторики, тогочасних систем цінностей, тогочасних уявлень свідчить про анахронізм тих суперечок, які ми сьогодні спостерігаємо. Ця мода на “правість” є, по суті, радикальним ударом по всьому, що можна було б назвати конструкцією європейської політичної культури.

У межах європейської політичної культури ринок був чимось самозрозумілим, але водночас його побічні наслідки — егоїстична ментальність та схиляння перед силою грошей — звалися річчю ганебною. У межах тієї культури як відповідь на таку ментальність і створено соціалістичний міф. У межах європейської культури соціалістичний міф саме так і можна розуміти — як вираз присоромленості за некритичне застосування вовчих законів.

Отже, утопічний капіталізм, що оживає сьогодні, аж ніяк не є поверненням до зразка ринкової економіки, відомого нам із Західної Європи. Це радше повернення до певної теоретичної концепції, а водночас і до зв’язаної з нею певної етики, яку можна окреслити приблизно так: “Оскільки я багатий, то значить, і мудрий, і шляхетний. Оскільки ти бідний, то значить, і дурний, і нікчемний. Я багатий, бо заслужив на це, ти бідний, бо заслужив на злидні”. Явище, яке сьогодні впадає в очі, це не ліквідація соціальних асигнувань, бо нестачу коштів на такі асигнування в перехідний період можна загалом зрозуміти; вражає головним чином безумовна згода на таку ліквідацію, яка неминуче розширює межі

злігоднів; вражає поширена впевненість, що саме це й буде добром, діняням, сказати б, на благо.

Балканізація політичної сцени, як і панівна на ній мова популістської ревіндикації та націоналістичної утопії етнічно чистої держави з неминучістю творять антикомунізм більшовицького зразка. Це різновид свідомості, яка застосовує авторитарні розв'язання, вважаючи, що демократична держава не здатна належно функціонувати. Приклад грузинського президента Звіада Гамсахурдіа з цієї точки зору, мабуть, найпереконливіший. Гамсахурдіа був опозиціонером, що свого часу сидів у комуністичній в'язниці, проте сьогодні сам кидає за ґрати своїх супротивників — також і тих, які перейшли крізь досвід комуністичних тюрем.

Президент Грузії є крайнім прикладом авторитарних тенденцій у посткомуністичному світі, але він не є прикладом єдиним і винятковим. Авторитарна тенденція з природи своєї мусить відкидати модель політичної культури, властиву для демократії європейського типу. Відкидає ідею повернення в Європу. Згідно з цією тенденцією, заявляють, що ми в Європі були завжди і нам нема чого від неї вчитися. Заявляють, що, навпаки, Європа має вчитись у нас, як давати собі раду з проблемою абортів, наркоманією, розлученнями чи застосуванням протизаплідних засобів.

Авторитарна тенденція при цьому часто пов'язується з новим розумінням місця релігії та Церкви у суспільному житті — хай то буде іслам, православ'я чи католицизм. Повсюдно виникають нові питання про місце Церкви у суспільстві і повсюдно доходить до небезпечної мішанини релігійної свідомості зі свідомістю політичною.

Цей клубок різноманітних релігійно-політичних, національно-

культурних і ринково-авторитарних ідей може витворити — вже витворює — нову політичну якість, що вибухне потрясінням для європейських кордонів. Тріщать кордони і розпадаються держави. Немає вже Югославії, під знаком питання майбутності республіки чехів та словаків, відкритими залишаються проблеми завтрашньої державності Молдови і Косова. Для Центральної та Східної Європи, яка з природи своєї є багатонаціональною мозаїкою, ці загрози несуть капітальний характер. Люди демократичної опозиції поволі відкривають друге дно проголошуваних ними гасел. Вони, що проголошували демократію для всіх, нині змушені виступати проти вимог заборони комуністичних чи фашизуючих угруповань і захищати видання, редаговані тими, хто протягом десятиліть цюкував демократичну опозицію. Вони, захисники принципу права народів на вільне самовизначення, змушені тепер ставити собі питання: де лежать межі цього самовизначення?

Югославія подає драматичний приклад відсутності розсудливої відповіді на це питання. Кожен мусить погодитися, що хорвати мають право вийти з югославської федерації і створити власну державу. Однак залишається відкритим питання, чому такого самого права не мають серби, які живуть у межах хорватської республіки, накреслених комуністичним диктатором, маршалом Тіто. Чому кордони, накреслені комуністичним режимом, повинні мати значення нині, коли комунізму вже немає?

На це питання не знайдено єдиної розсудливої відповіді. Відповіді різняться між собою залежно від того, яка система філософсько-політичних цінностей визнається власною. Якщо найвищу цінність становить етнічно чиста держава, то мають рацію як серби,

так і хорвати, а вирішальним аргументом мусить бути сила. Якщо ж визнаються інші цінності, а національну ідентичність і право на самовизначення намагаються реалізувати інакше, ніж шляхом будівництва етнічно чистої держави, то можна дійти висновку, що посткомуністичним суспільствам загрожує розвиток патологічного характеру, який не приведе до демократії. Існує побоювання, що ці держави ступили на шлях, напряму якого ніхто з нас іще не знає.

Коли 12 років тому я спостерігав за революцією в Ірані, вона здавалася мені різновидом історичної аберації. Що ж це, думав я, за революція, здійснювана муллами, які прагнуть будувати теократичну державу? Нині замислюються, чи то не було першою приквіткою процесу, що має міжнародний вимір: великого відкидання сучасності, великої відмови від модернізації. З такої перспективи поступову маргіналізацію демократичних еліт у посткомуністичній Європі слід розглядати як фрагмент аналогічного процесу. Так само і в Ірані демократичні еліти, що виступили проти диктатури шаха в ім'я європейських цінностей, програли у зіткненні з табором Хомейні, який виступав проти диктатури шаха, добачаючи в ній результат вестернізації Ірану, — в ім'я цінностей питоми іранських, релігійних і національних.

З великим збентеженням слухаю нині багатьох моїх товаришів, які головну загрозу для демократії і свободи у Польщі добачають у посткомуністичних середовищах. Я вважаю, що комунізм, який відверто зізнається у своїй тотожності й генезі, є чимось приреченим на слабкість і поступову маргіналізацію. Натомість увесь потенціал нетерпимості, агресивності й авторитарних нахилів, який був притаманний комунізмові, відроджується в іншій політичній мові, в іншому ритуалі та під іншими знаменами. Гадаю, французький філософ Андре Глюксманн має рацію, стверджуючи, що нині полеміка з марксизмом або комунізмом є добиванням коня, який уже давно сконав. Натомість постає проблема фундаменталізму, що в різних обличчях з'являється в нашому суспільному житті — ніби готуючись до стрибка.

Демон нашого часу вже скинув шкірянку більшовицького комісара, але ще не одягнув на себе чогось іншого. Не носить на голові ані вбору арабського терориста, ані капелюха фундаменталістського рабина, не носить сутани фанатичного закончителя. Демон фундаменталізму є міжконфесійним — хоч антикуменічним; міжнародним — хоч шовіністичним, замилуваним у силі — хоч так часто волає про власне пригноблення. Як розпізнати його?

25 листопада 1991 р.
З польської переклав
Юрій Андрухович

Лешек МОЧУЛЬСЬКИЙ

МІЖМОР'Я

1. Нова геополітика

По стрімких пертурбаціях, що наприкінці 80-х відбулися у східній частині Європи, дедалі чіткіше вимальовуються риси нового ладу і нової геополітичної ситуації. Завалився порядок, встановлений після другої світової війни Москвою, а разом і порядок, встановлений у самій Російській імперії після революції. Зміни, однак, не обмежуються територією колишнього “соціалістичного табору”. Його розпад впливає назовні: усуває один із найголовніших політичних аргументів на користь об'єднання Західної Європи, робить непотрібною військову присутність США по цей бік Атлантики, відкриває нову політичну роль для об'єднаної Німеччини. Це у Європі. Тим часом в Азії гостра спокуса самостійної політичної діяльності відкривається перед економічним гігантом — Японією, вимальовується також поступове розв'язання проблеми Китаю, вельта, що тривалий час сам себе спутував і обмежував, додаймо до цього ще й нові перспективи для країн ісламського регіону. Конфлікт Схід — Захід, яким упродовж століття визначались глобальні стосунки, зникає. Входимо у новий світ.

Що лишається? Які елементи старого устрою перетривають його катастрофу? Відповідь постає у двох площинах: геополітичній, де змінні політичні устрої розглядаються у сталому просторі, та в цивілізаційній.

2. Спільні небезпеки

Як з геополітичного, так і з цивілізаційного боку всі країни Міжмор'я стикаються з тими самими небезпеками. Зі сходу лежить Росія, держава, яка, цілком імовірно, повернеться на шлях територіальної експансії, як це вже не раз було в історії — востаннє у вигляді т.зв. “СРСР”. Найзручнішим напрямком для такої експансії буде, очевидно, Міжмор'я. Ця експансія істотно полегшиться для Росії (принаймні напочатку) тією обставиною, що зникає чи, власне, помітно зменшується глобальне протистояння Росії зі Сполученими Штатами; Росія не сприймається вже як безпосередня загроза для Західної Європи.

Враховуючи внутрішню роз'єднаність країн Міжмор'я, Москва може кожну з них прибирати до рук окремо, або — як півстоліття тому — поділити свою експансію на кілька фаз. Геополітична перевага Росії залишається велетенською: навіть якщо враховувати лише демографічні чинники, а не територіальні чи економічні, то й тоді її перевага над Польщею чи Україною буде чотирикратна, над Білоруссю — п'ятнадцятикратна, над країнами Прибалтики — тридцятикратна. Створює це своєрідну спокусу — повторити операцію, яка вже не раз успішно здійснювалась, — і в давніші часи (на початку і в кінці XVIII ст.), і в часи новіші: коли менш як за чверть століття по

цілковитому розпаду царської імперії новопостала імперія радянська не лише повернула собі втрачені землі, а й прибрала до рук інші, до яких зда- вен примірялася.

Не маючи певності, що той експансивний дух Москви зник і ніколи більш не відродиться, мусимо всі свої прогнози майбутнього буду- вати з урахуванням цих гео- політичних диспропорцій. Тим часом загроза із Заходу має дещо інший ха- рактер. Звичайно, традиційні конфлікти теж не слід скидати з рахунку. У нашому, польському, випадку це може бути, скоріш за все, якась територіальна суперечка, викликана претензіями з боку Німеччини. Але справжня небезпека полягає не в цьому. На захід від нас виріс могутній економічний колос. Робиться йому дедалі тісніше на обмеженій території, замалій для розвитку потужної промисловості й дотримання при тому необхідних екологічних вимог. Долучається до цього також брак робочої сили, особливо у галузях, де місцеві робітники працювати не хочуть. Усе це змушує шукати нові терени, де б можна було розташувати небажані для Західної Європи галузі, а також знайти резерви робочої сили. Із західної точки зору, найзручнішим для цього тереном є знову ж таки Міжмор'я. Передусім тому, що лежить найближче. Саме сюди мож- на перенести важку промисловість, сировинні галузі, звалища відходів, і саме звідси можна набирати гастер- байтерів, яких, використавши, мож- на так само легко відправляти назад.

Подібна практика не конче має бути наслідком свідомої політики західних урядів. Значно гірше: постає вона внаслідок стихійної експансії тисяч фінансових груп і підприємств, які по цілому світу шукають місця для того, чого не можуть робити у се- бе вдома і яким час до часу треба більшої кількості працівників на

тимчасову роботу. Цей спонтанний і безоглядний у своєму автоматизмі процес здатен перетворити нашу частину Європи у таку собі напівколонію з напівфабрикатами, поглибити цивілізаційні відмінності й остаточно перетворити мешканців Міжмор'я в упосліджених європейців другого сорту.

3. Геополітичний імператив: інтеграція

І все ж інтеграція необхідна. Але не та, яка виростає з рожевих мрій чи впертого намагання зберегти старе, а та, яка обумовлюється реальними, практичними інтересами кожної кон- кретної країни.

Той новий геополітичний устрій, який дедалі виразніше вимальо- вується, і ті цивілізаційні від- мінності, які віддавен існують, дають підстави чітко говорити про ряд спільних для всіх країн Міжмор'я не- безпек. Небезпека зі Сходу — політична або й політично-військова, — стосується всіх країн цього регіону, хоча найгостріше її відчувають країни, розташовані на центрально-європейській рівнині, на північ і схід від Карпат. Небезпека із Заходу — цивілізаційно-економічна — поширюватиметься рівномірніше, хоч, мабуть, найшвидше її відчують країни Подунав'я. У кожному разі, це тільки питання часу — коли ці обидві небезпеки увиразняться. Неважко доглядіти в цьому могутній об'єдну- вальний чинник для всіх країн регіону.

Висновки очевидні. Країни Міжмор'я, поєднані в спільному блоці, мають досить великий демога- рафічний, територіальний і еко- номічний потенціал, аби міні- малізувати небезпеку зі Сходу. Самі лише народи рівнини (укра- їнці, прибалти, поляки) складають близько 90 мільйонів, а разом з на- родами Подунав'я й Балкан їхня

кількість перевищує 150 мільйонів — цифра, цілком співмірна із населенням Росії. Взаємодія країн Міжмор'я здатна, таким чином, нейтралізувати експансіоністські потуги Росії в самому зародку.

Те саме можна сказати і про загрозу із Заходу. Усунути економічні диспропорції можна лише в умовах великого ринку. Таким є економічний імператив нашого часу. Біля витоків господарчого розквіту Західної Європи стоїть Спільний ринок. Саме він відкриває можливості для стрімкого технологічного прориву, для повсюдного нарощування продукції, створення потужної економіки з однаково розвиненими сферами виробництва, торгівлі, обслуговування.

Поодинці країни Міжмор'я не в стані протистояти могутньому економічному натискові ЄБС, тож їм, правдоподібно, нічого не лишиться, крім як скоритися перед його вимогами і потребами. Але разом вони можуть захиститися. До того ж укупі вони будуть цікавішим і потрібнішим партнером для Далекого Сходу і Північної Америки. У ситуації гострої конкуренції тих двох регіонів із Західною Європою країни Міжмор'я цілком можуть здобути упрівілейовані позиції. Але — за умови господарчої інтеграції між собою, бо окремо взяті економіки цих країн таки надто малі.

Об'єктивні чинники, що впливають зі спільних небезпек і потреб, схиляють, отже, країни Міжмор'я до інтеграції. Але існують водночас протилежні тенденції. Одного разу, а саме на початку століття, вони вже виявлялися сильнішими. Невдача федеративної концепції Пілсудського, як і поділ Дунайсько-Балканського регіону на "малу Антанту" та її противників, призвели до того, що по двох десятиліттях відносного спокою вистачило кількох місяців, аби ціле Міжмор'я опинилося в руках

сильніших сусідів. Партикуляризм, особливо у формі націоналізму, складає таким чином найбільшу загрозу для країн цього регіону. Протистояння між албанцями й сербами у Косово, румунами й мадярами у Трансільванії, мадярами й словаками у Південній Словаччині, литовцями і поляками на Віленщині створює вибухонебезпечну ситуацію у багатьох районах Центрально-Східної Європи.

Схоже, однак, що ті націоналізми вже не такі могутні, як колись. Чи не найбільше значення в цьому контексті має відчутне ослаблення, щоб не сказати цілковите вигасання конфлікту польсько-українського. Сімдесят років тому цей конфлікт обумовив подальшу долю обох народів. Спершу українці, а згодом і поляки опинились під п'ятою Росії. Триста років тому теж трапилося щось подібне. Час, гадаю, зробити належні висновки.

На жаль, поляки тривалий час не могли зрозуміти Пілсудського, а українці — Шевченка. Велика заслуга у зміні цього стану справ належить визначному українському державному діячеві й оборонцеві поневоленого народу Ярославові Стецьку. Серед українців дедалі поширенішою стає думка, що без незалежної Польщі не може бути незалежної України, а серед поляків стає нарешті зрозумілою теза Пілсудського про те, що незалежна Україна життєво необхідна для незалежності Речі Посполитої. Це пробуджує великі надії. Українці й поляки є найбільшими народами цілого Міжмор'я, складаючи разом близько половини його населення. Саме тому польсько-українські стосунки можуть бути вирішальними для успіху всієї інтеграційної концепції.

Крім націоналізмів, існують, однак, і партикуляризми іншого типу. Спричинені здебільшого нагальними потребами й миттєвими інтересами,

нерідко постають вони з проблем настільки дрібних, що аж смішно. Гірше, що у зміцненні й розвиткові цих партикуляризмів істотну роль відіграють часом сторонні країни, зацікавлені в утвердженні власних позицій та створенні чогось на зразок регіональних міні-блоків.

Прикладом цього може бути, скажімо, проект утворення т.зв. "Пентагональної групи" за участю Італії (член ЄЕС), Австрії (яка теж, очевидно, незабаром стане членом Європейського Економічного Співтовариства) та трьох країн Міжмор'я — Югославії, Угорщини й Чехо-Словаччини. Або — інший приклад — тяжіння Прибалтійських країн до Швеції, далеке, зрештою, від взаємності.

Тим часом, будучи реалістами, мусимо собі усвідомити, що вирішальними в справі регіональної інтеграції так чи інакше виявляться спільні небезпеки та

інтереси. Аби лише усвідомлення цього геополітичного імперативу не прийшло до наших політиків, як завжди, запізно. Тому що від успіху інтеграції залежатиме саме наше "бути чи не бути". Поодинокі жодна держава Міжмор'я не має достатніх шансів утвердитись у сучасному світі. На сході від нас — непередбачувана Росія, на заході — прагматичний, далекий від сентиментів економічний колос. Наївно гадати, що серед цих велетів знайдеться місце і для дрібноти.

Інтеграція, зрештою, вирішує проблему не лише нашого майбуття, а й майбуття Європи. Лише об'єднавшись, країни Міжмор'я зможуть відносно швидко вирівняти економічні та цивілізаційні диспропорції між східною та західною частиною континенту. А це необхідна умова того, щоб у наступному столітті здійснити об'єднання усієї Європи.

З польської переклав Микола Рябчук

Микола РЯБЧУК

“ЄВРОПА” — НЕ ЛИШЕ ГЕОГРАФІЯ

Антитоталітарні, народно-демократичні революції, що відбулися у Східній Європі в 1989-1991 рр. — від триумфу польської “Солідарності” до українського референдуму й розвалу імперського СРСР, мали на своїх прапорах приблизно однакові гасла: свобода, демократія, суверенітет, економічний добробут, права людини, декомунізація і культурне відродження, — все це, зрештою, можна об’єднати одним знаменником: повернення до Європи.

Європа, таким чином, виявилась чимось більшим, ніж просто географічне поняття; в очах тисяч людей вона стала своєрідним символом кращої, розвиненішої цивілізації, вищого рівня життя, ширших політичних, національних та інших свобод. Стати “Європою” означало для більшості з нас стати кращими, вільнішими, економічно забезпеченішими; порив до Європи був, отже, не тільки поривом до певних ідеальних (чи ідеалізованих) цінностей, а й своєрідною втечею від цінностей негативних — від неволі і злиднів, від політичного, економічного та національного гніту, від цупких і брутальних обіймів московського “Центру”, символу азіатської депресії і головного уособлення всіх наших бід.

Практично всі лідери антикомуністичної опозиції, вся інтелектуальна еліта поневолених країн Східної Європи — від Прибалтики до Адріатики і від Дніпра до Влтави — невтомно підкреслювала свою “європейськість”, свою історичну й культурну причетність до великого

цивілізаційного обширу, йменованого “Європою”. Це було, зрештою, те, що допомагало вижити, витримати деструкційний натиск імперської “Азії”, зберегти свою ідентичність перед загрозливою ентропією “новой соціалістической общности”. Відцентровий рух від Москви черпав сили у доцентровому русі до Страсбурга, до Атлантики.

При цьому ми рідко коли озирались назад, наївно або й егоїстично переконані, що “Європа” закінчується саме на нас; східні німці вважали, що “Азія” починається вже за Одрою, поляки — за Бугом, західні українці вбачали її початки за Збручем, а східні — за Хутором Михайлівським. Достоту як казав колись Меттерніх: за огорожею мого саду (під Віднем) починається Азія...

І тільки сьогодні ми, здається, починаємо усвідомлювати, що і “Європа”, і “Азія” починаються в кожному з нас, що цю “Європу в собі” нам ще розбудовувати й розбудовувати, а “азіатчину” — ще довго й тяжко з себе вичавлювати, разом із комуністично-тоталітарним і всіляким іншим варварством. І, хоч ще несміливо, але вже починаємо роззиратися по сусідах, які мають подібні проблеми і які, як і ми, виявляється, не надто тій “великій” і “справжній” Європі потрібні.

Отже, чи потрібні ми одне одному і чи не є усілякі проекти “Чорноморсько-Балтійської федерації” або “Європи-біс” звичайнісінькою утопією, прожектерством відірваних від

життя романістиків або й, ще гірше, метких демагогів?

На всі ці питання, схоже, намагалися відповісти учасники міжнародної конференції, присвяченої Інститутам Центрально-Східної Європи, що проходила у Медзешині, під Варшавою, з ініціативи Польської Академії наук та Загальнопольського клубу шанувальників Литви, за фінансовою підтримкою Міністерства культури й мистецтва Польщі, Фонду поширення наукових знань ПАН, а також Фондів ім. Стефана Баторія та Броніслава Дембінського.

Понад сто учасників конференції з різних країн Центрально-Східної Європи (найбільше, зрозуміло, з Польщі, хоча один учасник був навіть з Ізраїлю) обговорювали на пленарних і секційних засіданнях економічні, екологічні, культурні, мовні, релігійні, історичні та актуально-політичні проблеми велетенського посткомуністичного регіону, цілком співмірного і за територією, і за населенням з “великою”, “західною” Європою.

Матеріали конференції ще цього року побачать світ у спеціальному зведеному числі варшавського квартальника “Lithuania”, що ж до її конкретніших результатів, то тут передусім слід згадати рішення підтримувати й координувати діяльність Інститутів Центрально-Східної Європи, які відкриваються зараз у різних країнах (у Польщі й Угорщині вони вже діють), а також проводити й надалі подібні зустрічі й консультації фахівців у різних східноєвропейських столицях.

Серед найцікавіших, найбільш концепційних доповідей варт, гадаю, відзначити реферати польського філософа Анджея Гжегорчика “Філософія універсалізму супроти кризи цінностей”, польського економіста Яна Муйжеля “Трансформація комуністичної економіки у ринкову в Центрально-Східній Європі” та Юліуса Шалькаускаса з

Литви “Громадянське суспільство і метод діалогу”.

Як завжди, гостро і темпераментно виступив на конференції Богдан Скарадзінський — з критикою сучасної польської політики на Сході. За його словами, ця політика поки що є “парагвайською”, тобто вона нічим не відрізняється від політики щодо значно віддаленіших і менш важливих для Польщі країн, як Парагвай чи Республіка Буркіна-Фасо. Задля справедливості треба відзначити, що й українська політика щодо найближчих сусідів теж багато в чому є “парагвайською”; реальні пріоритети і справжнє розуміння своїх стратегічних, геополітичних інтересів у цій політиці ще не вироблене. Взагалі, східноєвропейські політики у своїй більшості, схоже, ще не позбулись ілюзій щодо “дружби із Заходом”, — оббиваючи в ролі бідних родичів пороги світових столиць, вони поводяться, до речі, теж цілком по-“парагвайському”.

Окремо хотілося б зупинитись на виступі професора Варшавського університету Юліуша Бардаха, котрий запропонував своєрідну “геополітичну” характеристику Центрально-Східної Європи — як обширного краю між Німеччиною, Росією і Туреччиною, народи якого впродовж століть зазнавали колонізації й денационалізації з боку цих своїх могутніших сусідів. У певному розумінні це є своєрідна “недо-Європа”, “Європа неповною мірою”, недорозвинена в тій своїй “європейськості” через відомі історичні обставини. Поза увагою дискусантів залишилася, на жаль, стаття відомого історика й чільного британського полоніста Нормана Девіса “Західна цивілізація”, що з’явилася якраз напередодні конференції у краківському “Тижодніку повшехному” (3.5.92). У ній лондонський професор, зокрема, пише: “Карту Європи перетинає чимало ліній, які зміцнюють переконаність в існуванні безодні, що

відділяє “Захід” від “Сходу”. Найважливіша з них — лінія, що відділяє католицизм від православ’я, римське християнство від грецького, тягнеться вона від найдавніших століть нашої ери. Є також римські *limes* — межі, що відділяють колишні римські володіння від теренів, на які вплив Риму не поширювався. Є межа між Західною і Східною Римською імперією. З новіших часів походить межа оттоманська, що відтинає Балкани, які упродовж століть були під владою мусульман. Історики, що досліджують розвиток господарства, вказують на межу, яка відділяє промислові країни Заходу від аграрних суспільств Сходу... Фахівці з політичної історії вирізняють межу, що відділяє країни з ліберально-демократичними традиціями від країн, які цих традицій не мають. У найновіші часи, в 1945—1990 рр., говорилося про “залізну завісу”. Усі ці межі істотно вплинули як на характер сприйняття європейської історії, так і на спосіб її описування”.

Та найважливішим для нас є висновок професора Девіса: “Право називатись ”Європою”... не можна визнавати лише за однією з кількох частин континенту. Східна Європа ніколи не переставала бути європейською лише тому, що вона бідна, слабше розвинена чи опанована тиранами. Навпаки, саме тому, що її було багато чого

позбавлено, вона зробилася більш європейською, більш прив’язаною до цінностей, що їх благополучніші мешканці Заходу можуть вважати очевидними само собою зрозумілими. Майже всі описи “західної цивілізації” грішать ідеалізованим, вибірковим і тому загалом фальшивим змалюванням минулого. Увиразнюється все, що можна визнати чудовим і геніальним, затушовується все, що було низьким і потворним... Агіографія цього типу не заслуговує більше довіри. Тенденційні розмови про “західну цивілізацію” можуть підірвати пошану до всієї європейської історії і культури, дарма що про них можна справді сказати чимало доброго”.

Важко щось заперечити професору Девісу: “Європа” справді присутня у нашій частині світу і в кожному з нас — як певна цивілізація, що виросла з римського права і християнської етики, з античної культури й релігійної містики, з політичних ідей ліберальної демократії та громадянського суспільства, з Ренесансу й просвітництва, з науково-технічної революції й глобального екологічного мислення найновішого часу. “Європа” — це, крім усього, ще й розмаїття культур, єдність у багатоманітності, ідеал, до якого маємо повсякчас доростати, плекаючи у собі і в суспільстві його паростки.

Мирослав МАРИНОВИЧ

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ Г. ПОМЕРАНЦУ

Вельмишановний
Георгію Соломоновичу!

Не знаю, чи відчували Ви раніше, що хтось невідомий із маленького прикарпатського містечка складає Вам в душі захоплені листи? Прочитати їх Ви не могли: людські пера, на жаль, значно вправніше виписують на папері слова образи й роздратування, ніж вислови захоплення. Але ж має відчувати джерело, що хтось вдячно припав до його щедрих вод!

На білих берегах аркуша залишаю непроявленим все те, в чому з Вами цілком погоджуюсь. У такій нерозчленованій співзвучності й полягає вся сила унісону, в якому маю високу честь розчинитися. Довіку буду вдячний Вам, що Ви, як справжній творець, дали ім'я тому, що вже жило в мені, але ще не отримало назви. Маю на увазі прекрасну Вашу формулу: "Й неможливо подолати зло, не позбувшись усіх "анти", запеклості боротьби. "Антикат" несе в собі такий заряд озвіріння, який завтра покличе до життя нового ката. Потрібне не "анти", потрібне — "а", тобто "не"... ("Сон о справедливом возмездии", переклад мій. — М.М.). Ця формула як зерня, що кидається щораз іншою рукою до щораз іншого ґрунту, хоч насправді воно одне й те ж — зерня не ненавидячої Любові.

Сум вашого монологу "На руїнах імперії" ("Сучасність", № 3, 1992 р.) зрозумілий, і в мене особисто нелояльної щодо автора підозри не викликає. Прекрасно пам'ятаю почуття невимовної печалі, з яким востаннє йшов по "запретці", про-

щаючись із кучинським політбюро-ром № 36. Так, жили ми там не з власної волі; так, страждання від-відували нас набагато частіше, аніж наші рідні, але ж були там усмішки й радість, таїнство дружби й торжество подолання зла! Людському серцю під силу освятити своїм почуттям будь-яку спільноту, навіть табір чи імперію, в основі яких — насильство влади. Тому з великою довірою ставлюся до тої парадоксальної Вашої ностальгії по імперії, яку самі ж Ви вічно заперечували.

Але подальше читання принесло з а к л о п о т а н і с т ь (зрештою, навіть без розрядки Ви б відчули всю викличну невідповідність цього часто вживаного Вами слова). І тією маленькою призмою, яка розщепила злагоджену білизну унісону на різні відтінки емоційного неприйняття, стало Ваше категоричне ствердження: "Особа вища од держави, вища од народу..."

Так, ви цілком маєте рацію: "Чималої шкоди завдають гучні слова: народ, держава..." Але давайте продовжимо цей ряд, розкриваючи три крапки, й побачимо, що в кожному високому понятті прихований його жахливий антонім. Навіть слово "Бог" може служити обґрунтуванням безбожності.

У Вашій позиції мене бентежить не те, що Ви захищаєте Богом дані права особи. Щонайменше дивно було б Вам почути сумнів щодо цих прав з уст людини, яка була колись членом Української гельсінкської групи. Бентежить мене саме протиставлення, яке несподіване тепер уже в устах людини, що так

упевнено закликала замінити “анти” на “не”. Але давайте розкладемо все за порядком, сторожко прислухаючись до слів, у яких завжди може причаїтися небезпечна антиномічність.

Спершу аналогія (як завжди, теж у чомусь небезпечна). Від імені Церкви і в ім'я Церкви було вчинено в минулому багато злочинів супроти людської особистості. І в моторошній антицерковній вакханалії більшовиків можна вбачати не тільки садизм і вседозволеність бандитів, але й останній викривлений етап протесту людського духу супроти закостенілості й невігластва значної частини ситого передреволюційного духовенства. Церква була зруйнована в ім'я особистості і її свободи. Але тільки тепер ми розуміємо, що таке знищення уразило не тільки Церкву, а й (і передусім!) — саму особистість.

Далі. В усі часи колективне служіння Богу було пов'язане з більшим чи меншим порушенням якихось євангельських настанов. Ця суперечність періодично породжує все нові й нові спроби заперечити інститут Церкви й заклики покинути Храми і йти до Бога самостійно, без посередників. Але і в цьому разі страшним є саме протиставлення, адже одному призначено сходити до вершин одноосібно, іншому — допомога Неба приходить у вигляді підтримки громади. І не маючи права судити, ми обидва ці шляхи мусимо визнати такими, що однаково милі Господу.

Аналогія проста: нація, держава — це також Храми. Форми їх минуші, але вічним є прагнення самоорганізуватись у певну спільноту, яка має автономність і захищає свою ідентичність. Позиція “особа вища од держави, вища од народу”, яку займає далеко не одні Ви, свідчить скоріше про те, що людина настільки призвичаїлася до свого перебування в Храмі, що вже не помічає його стін. Це дуже поширена оманлива властивість зо-

ру, — і духовного зору теж. І людина дізнається, що вона насправді перебувала в Храмі, лише тоді, коли Храм цей руйнується. Саме це й сталося з багатьма російськими демократами, коли простір колишньої російської державності несподівано почав скорочуватися.

Але якщо навіть людина й справді перебуває поза національним Храмом, то сама сила її духу, що дає змогу їй одній стояти перед Господом, вміщуючи в собі цілий Всесвіт, мусить підказати їй, що таке позабуття для більшості людей було б жахливою самотністю бджоли, яка загубила шлях до свого вулика. Той, хто покинув свій національний Храм, щоб стати “громадянином людства”, не може ставити під сумнів святе право іншого ввійти в свій Храм або побудувати його. Саме тому так важливо не протиставляти права особи правам нації, а навпаки, в будь-якій точці часового простору шукати гармонію їх.

Інший аспект проблеми — це антиеволюційність абсолютизації прав людини. В процесі еволюції живої матерії людина — це лише певний рівень її організації. Не можна не помітити, що в цьому розумінні історія людства є не стільки історією “класової боротьби”, скільки результатом намацування, апробації вищих ступенів організаційної ієрархії. Етнос, нація, держава, імперія — все це різні прояви одного і того ж процесу “спроб і помилок”, яким дух долає могильний холод матерії. У цьому розумінні негативний досвід об'єднання людства на базі класової ненависті є всього лиш запереченням шляху, а не кінцевої мети. І всі відхилення від цієї магістральної еволюційної осі, всі дезинтегруючі течії, як наприклад: ісламський фундаменталізм, інтегральний націоналізм, пантюркізм, панславізм тощо, — це всього лише хвороблива реакція на хибність існуючого в певний момент

об'єднання. Еволюційно вони виправдані, оскільки розчищають шлях до об'єднання гармонійного.

Ви маєте цілковиту рацію: людина як певний рівень ієрархії набагато стабільніша, “довговічніша”, ніж нація і все інше. Але наступний стабільний рівень — єдине людство, до чого ми обов'язково прийдемо, якщо не знищимо самі себе. Між цими двома стабільними рівнями лежить певне число проміжних, перехідних рівнів. Але тільки внутрішньо передчуваючи прийдешню стабільність, можна зрозуміти всю еволюційну цінність тимчасових, інколи навіть страхітливих форм.

Але де ж тоді грань, яка допоможе визначити, де закінчується цінність потворної “єресі” й починається потворність закоренілої “догми”? Саме тут і проявляється визначальна роль прав особи. Її свобода, свобода людського духу, діє як камертон, що повертає мелодію кожної епохи в істинну тональність небесних сфер. Але щоб ми не перестаралися і не впали в іншу крайність — “особа uber alles”, — нам дається точка, де вони перетинаються: не можна забезпечити права особи, не захистивши її національні почуття.

Так, ідеї “нація понад усе”, “держава понад усе” можуть спричинитися і спричинялися до найстрахітливіших порушень прав особи. Але це тільки половина правди. Ваша формула “особа вища од народу” промовляє з Ваших уст як застереження небайдужого і тому (але не як теоретичний постулат) сприймається мною. Однак з інших уст вона може прозвучати як “особа понад усе”. А вже ця ідея в нашому лукавому світі може стати (і ставала!) підґрунтям національної нерівноправності, що спритно приховується, та від цього не стає менш небезпечною, бо теж виключає свободу особи. І тоді люди, що

не мають притаманного Вам чуття гармонії, можуть піддатися спокусі і, боячись одних крайнощів, впасти в інші. І єдиний спосіб уникнути цього — це якраз стати на той шлях, який Ви відстоювали раніше, шлях відмови від позиції протиставлення, від рефлекторного “анти” до мудрого “не”.

Євангеліє не може служити аргументом для протиставлення особи народу. Інакше слова Христа: “Я посланий тільки до пропащих овець дому Ізраїлевого” (Мт. 15.24) можуть викликати сум'яття, аж до втрати віри. Євангеліє якраз і дарує нам передчуття прийдешньої вселенської єдності в Богові, але як орієнтир на шляху до такої єдності дана ідея любові до людини, через біль якої не можна переступити.

Дорогий Георгію Соломоновичу! Прекрасним є Ваше поривання захистити такий вразливий мікрокосм окремої людини від кошлатого страховиська натовпу. Але я закликаю Вас довіритися такому ж прекрасному й такому ж вразливому чуттю народу. Адже рис агресивної стадності народ набуває лише в стані виродження, коли біологічне починає значно домінувати над духовним. Цивілізований же стан народу — це спільність, що гармонійно об'єднує багато особистостей. Іоанн Златоуст справді вічний, але Візантія його часу — необхідна й незамінна передумова його вкоріненості у вічність. У нашому прагненні до Абсолюту дуже важливо не втратити цю двокрилість, яка і є запорукою сталого польоту. І якщо навіть виявиться, що вже зараз ми стоїмо перед останнім ривком у прийдешню світову єдність, то енергію для такого перевтілення нам дасть не так сила заперечного відторгнення, як почуття подяки історії за кожен крок на шляху до цієї єдності.

ЛИСТИ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА АНАТОЛІЮ ПЕРЕПАДІ ТА ІВАНОВІ СВІТЛИЧНОМУ

Запропоновані читацькій увазі листи Василя Симоненка мені й Іванові, вчасно вилучені мною. (звісно, за домовленістю з Іваном) з тієї матеріальної маси, яка через кілька днів після цього була ідентифікована в поліційних протоколах обшуку на квартирі дисидента Світличного, об'єднують час їхнього написання (це два останні роки поетового життя), імена спільних знайомих, натяки, зрозумілі обом адресатам з півслова. Коротко про ці два роки, якими листи датовані. Вони пройшли під знаком Симоненкового приходу у велику літературу — збіркою “Тиша і грім”, випущеною в рекордно короткий строк видавництвом, яке доти публікувало переважно класику (тут прислужилася чергова кампанія призову молоді з провінції), і розквіту дружби його з Іваном Світличним і з друзями його друга Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Миколою Вінграновським, Ліною Костенко, Григорієм Кочуром. Квартира на Солом'янці була для поета не лише адресою на конвертах, а й місцем ночівлі під час наїздів до столиці, літературним клубом, студією запису на магнітофонну стрічку. На жаль, тоді ж таки об'явилися симптоми тієї недолі, з якою ті, хто знав його близько, і нині, через тридцять років, не можуть примиритися.

Залишається листи прокоментувати. “Геніальні прокльони” — це Тичинівська збірка “Замість сонетів і октав”, передрукована мною на машинці і послана Василеві (“Прокляття всім, прокляття всім, хто звіром став”). Поповичі — перекладачі Євген Попович і Ольга Сенюк. Іван Голубничий — завідувач відділу культури черкаської молодіжної газети. Юрко — Юрій Ячейкін, український гуморист і белетрист, однокурсник і друг Симоненка. Микола Лисич — редактор видавництва “Веселка”, дитячий поет. “Ніяк не дочекаюся, коли нас розженуть” — хрущовські реформи не обминули й преси. “...спланував сценарій... жаль, що нам ніяк засісти за нього” — нам — Василеві й мені (ми писали іноді разом пародії і збиралися розширити співавторство). “Передай їх отій милій жінці, що сидить у Лисичевій кімнаті” — Ларисі Письменній, дитячій письменниці. Льоля — дружина Івана Світличного. “Портативна Ірина” — поетеса Ірина Жиленко, частий тодішній гість Іванів у компанії свого чоловіка, прозаїка Володимира Дрозда. “...перенести ще одну вівісекцію від скальпеля КостаЛіни” — згадка про наш спільний у складі Симоненка, Світличного і Перепаді візит до Ліни Костенко, цілком законне обурення господині: “Ви кого привели?!” (каюсь, я особа легковажна) і у відповідь поруку двох перших за чесність приведеного сюрпризом. “Магнітофонно знайома сестра” — тобто Надія Світлична, чий голос як художнього декламатора Василь чув ще до знайомства з Івановою сестрою. Зубченко та Горська — київські художниці, остання стала жертвою політичного вбивства. “С. Іванові, вусатому естетові”, “безсовісному С. Іванові” — написи на конверті на місці прізвища

адресата. “Нову Заяву уряду про китайців слухав з захопленням. Вона повністю відповідає всім нашим надіям” — надіям на завоювання українцями самостійності внаслідок колізії між двома червоними імперіями.

Анатоль Перепада

Бон жур, месье Анатоль!

Дуже вдячний тобі за листа. Я одержую їх так рідко (не лише від тебе), що кожен з них ніби пучок світла в мою печеру. Звичайно, я зворушений твоїми запросинами до столиці, але про це годі й мріяти. Доживатиму я свій вік у провінції, бо не володію спритністю влаштовуватися, а на моїй тонкій шиї багато всіляких моральних та неморальних обов'язків.

Вдячний тобі та й Поповичу за увагу до моїх писань, а до того ж я згоден з основними вашими заввагами. Мабуть, тільки причину тих вад не вірно розумієте ви. Справа не в провінції. Справа в тому, що зараз я переводжу свій постичний тепловоз на рейки сюжетности. І відверто зізнаюся, що ще не вмію рухати події лаконічно. Може, й не зумію — адже одного хотіння тут замало. Окрім того, є товариші, яких можна “провести” тільки словесним туманом. Це, між іншим, зробив талановито Іван Драч у своєму “Ножі”. Я зробив це в “Голодній симфонії”. Цю поему я дуже люблю, бо, можливо, нічого кращого й не напишу. То ж пробач мені чванство.

Протягом першої чверті року буду в Києві. Редагуватиму збірку. Мені телефонували, що вона вже затверджена в плані на 1962. Рецензував її Степан Крижанівський, але його оглядин мені досі не прислали. Оце тобі “переваги” провінції. Коли б я був столичним бебі, то познайомився б з сентенціями доктора з місяць тому і принаймні знав би, чого від мене хочуть.

Досі шкодую, що ти не прибув на новорічні святки. Тепер це бажання (побачити і почути тебе) не так хутко здійсниться.

Тисну руку. Поповичу — привіт. Бувай. *Василь*

Салют із Брно!

Мрію, що скоро почну такими словами один із своїх постулатів до тебе. Колись це повинно статися, бо земля крутиться.

А зараз — милі Черкаси, молочна мжичка і безтурботний духовний сон. Вечорами — рандеву з Марком Твенном, Блоком, Шевченком і...

Л. Костенко.

Я марю
в озарінному морі ночей.

Іноді нудьгую в “пітьмі поганенького кіно”, а вдень шукаю замовників на свою брошуру. Отці місцевої книготоргівлі розкошелилися на 3 тисячі примірників, половина з них піде в бібліотеки, решта — в роздрібну торгівлю. Вважають, що з 1000 істот одна може придбати книжку. Це наводить на цікаві роздуми: для кого писати — для 999, яким чхать на мене, чи для 1 дивака, котрий хоч із звичайнісінької цікавості перегорне кілька сторінок моєї душі? Все ж хочеться писати для 999, хоч це й нескромно.

Геніальні прокльони знаю майже напам'ять. Дуже вдячний тобі за них.

Весну ненавиджу кожним своїм нервом! Завжди чекаєш від неї чогось великого, особливого і незвичайного. І завжди вона дурить мене. Але я ще не втомився їй вірити і тепер знову здригаюся від красивих передчуттів, хоч і знаю, що вони ефемерні.

Поповичу скажи, що Д. Мордовця кинувся я шукати запізно. Останній його двотомник забрав у мене з-під носа якийсь кістлявий бакаляр. Я намагався спокусити його Сар'яном, але даремно. Бакаляр вигукнув щось націоналістичне і втік.

У нас немає нічого цікавого. Живу і старію потроху. Алкоголю майже не вживаю. Пишу ганебно мало. Курю неймовірно багато.

Щиро вітай Поповичів та всіх твоїх і моїх однодумців.

Очевидно, скоро не втерплю і на день приїду в Київ.

Пробач за велеречивість.

22.III.62 р.

Василь Симоненко

Толя!

Бурхливо тисну твою руку.

На жаль, я ще не маю можливості дарувати тобі свої книги, а тому щедро надсилаю вирізки. Якщо не лінь, то прочитаєш.

Чому так загадково мовчиш? Розтули нарешті свої губи. Інакше я почну надсилати тобі серії добірних черкаських матюків. Легенду умудрився надрукувати в своїй газеті без жодного виправлення. Може, хіба де помилка трапилась.

Пробач за нав'язливість.

Привіт Поповичам. Твій *Василь Симоненко*

Агов, Толю!

Я живісінький. Нудота жахлива. Від "Зміни" досі не одержав ні гарбуза, ні підбадьорливих обіцянок. А втім, це не так уже й важливо.

Недавно я вичитав, що ваше видавництво проводить якийсь конкурс. Чи не зміг би ти дістати для мене аркуш з відбитками умов? Надішли мені — може, я щось устругну.

Нарешті двічі підряд прочитав "Вир". Я впізнав там своїх земляків — у нас на Лубенщині люди розмовляють так, як у "Вирі".

Мабуть, я за кілька тижнів буду в Києві.

Тисну правницю.

Приїзди в гості. *Василь Симоненко*

23.VI.62 р.

Доброго здоров'я, Толю!

Гадаю, що зараз нема потреби пересилати книгу видавничим хлопцям. Сподіваюся незабаром хоч би на півдня прибути до столиці. Можеш втішити їх тим, що одержать вони її з рук самого автора. Крім того, мені страшенно обридло клеїти і перев'язувати пакунки. Це нудна і безбарвна праця. За Києвом занудьгував жахливо. Але поки що не бачу жодної щілини в своєму часі. Служба, служба, служба.

Чи одержав Попович дві бандеролі, які я відправляв йому? Нехай би сповістив листівкою чи переказав тобою.

Ти нічого не сказав про мою другу казку, а для мене ж твій присуд значно важливіший, ніж рецензійні силогізми патронеси дитячої літератури. Хоча з твого листа я зрозумів, що мені варто було б пишатися тим, що впав у вічі такої можновладиці. А втім, казку я писав

майже граючись, і всі оці незграбні вимагання компліментів можеш просто ігнорувати.

Якщо побачиш Юрку — ти його назвав, здається, сноуменом, передай йому привіт і скажи, що зовсім втратив його координати, а тому не знаю як йому сигналізувати.

Бувай щасливий.

Привіт. *Василь*

10.XI.62 р.

Толя!

Це знову я. Річ у тому, що заволоділо мною бажання похвалитися. Ів. Голубничий умудрився надрукувати “Червоні конвалії”. Вирізьку додаю до цієї петиції. В поемі є кілька змушених виправок, котрі, по-моєму, зайві. Але вони потрібні були для того, щоб поема все ж кліпнула віями в газеті.

Що ти робиш і як живеш? Напиши мені щось бодай у телеграмному стилі. Навколо мене тупцює нудьга. Виручай. Дуже хочу в Київ. Не можу. Чи працює ще Іван Драч у Літгазеті? Я хочу йому щось написати.

Привіт Поповичам, а при можливості і Ю. Ячейкіну.

Бувай. Твій *Василь Симоненко*

Толя!

Дістав твого листа про “Лоскотона” вчора ввечері. Конкурс — то заманлива річ, але, наскільки пам’ятаю, його умови передбачають мобілізаційний характер творів. І до того ж вони повинні відображати цікаве життя піонерів — збір металобрухту, вирощування кролів і т. п. Я ще не почуваю за собою такої сили і хисту, щоб взятися за ці теми.

Але на всяк випадок пересилаю тобі нову казку, скомпоновану тижнів зо два тому. Коли вона підпадає параграфам турніру, передай її кому слід. Я вже не пам’ятаю умов конкурсу, але, Толю, коли це зв’язано з якимись формальностями (скажімо, треба кілька екз.), то візьми, будь ласка, на себе витрати і клопіт. Я віддячу тобі. Якщо ж вона не входить у рамці турніру, то разом з привітом передай її Миколі Лисичу.

До Києва хочу, але не можу. Певне, що до свят не побуваю у вас. Муза моя дримає, сердешна, але зрідка нашіптує мені всяку всячину. Зараз ми з нею сперечаємося про Герострата. Вона каже, що він покійник, а мені ввижається він майже з кожної трибуни.

До Черкас нарешті докотилася хвиля ештушенківщини. 20-тонні молодичі за добу втрачають по центнеру ваги від суперечок. Начальники ховають “вкладиші” “Правди” в сейфі і мовчать.

Оце і всі новини.

Тисну правичю. *Василь Симоненко*

Толю!

Коли буду в Києві — загадка. Ти нічого не чув про нараду? Скликатимуть її чи вже відмінили?

Ніяк не дочекаюся, коли нас розженуть. Вожді вагаються. Ніяких рішень і вказівок, а ми продовжуємо псувати папір.

Я в загальних рисах спланував сценарій, навіть чернетково дещо написав. Жаль, що нам ніяк засісти за нього.

Довідки в бухгалтерію перешлю пізніше, а може, й сам загляну.

Писати мені нічого, та й почуваю себе зле — якась кволість у членах і мозку.

14.II.63 р.

Толя! Напевне, ти вже знову ореш на ниві письменства. Жаль, що не здійснив ти своїх замірів — залетіти до Черкас.

З okazjiю пересилаю тобі “Атомні прелюди”, а також “Тишу і грім”. На жаль, “Атомних прелюдів” мені вдалося роздобути лише два примірники. До Черкас їх доповзло мізерно мало. Напиши мені, чи розійдеться “Тиша і грім” у столиці.

На все добре. *Василь*

P. S. “Кирпатий барометр” уже закінчив. Ще не читав нікому.

Агов, Толю!

Разом з цим листом пересилаю на твоє ім'я пакет з рецензіями. Передай їх отій мильй жінці, що сидить у Лисичевій кімнаті. Я не знаю її прізвища, тому і обтяжую тебе.

Звісток ще нема ніяких, але, здається, газетка доживає останні дні. Тому пиши мені на домашню адресу.

Настрій у мене бадьорий, хоч підстав для цього замало.

У Черкасах були Вінграновський, Світличний, Сверстюк, Харчук та ін. Вечір в інституті видався не дуже цікавим, бо Миколу тубільці не сприймають. Мені влаштували овацію. Наступного дня приходили інститутки і нарікали на Миколу, що він занадто зухвалий і не поважає публіки.

Тисну руку. Після того, як одержу гроші за Лоскотона, мабуть, прибуду до Києва. Зараз у кишені — вітер.

27.II. 63 р. *Василь*

Толю!

Чи не здається тобі пауза в нашому спілкуванні задовгою? Чому мовчиш? Весна, пташки, сонце, футбол, кохання? Я дримаю в своєму лігві і, як ведмідь, смочу лапу. Може, щось і висмокчу.

Їхатимеш додому у відпустку, заглянь до Черкас. Потім разом здійснимо вояж до Олександрії — адже це моя парафія, а я там ще не бував.

На клечані свята був у Каневі. Через рік-два його не впізнаєш.

Вітай Поповича, Лисича та ін.

5.VI.63 р. *Василь*

Черкаси.

Доброго здоров'я, Іване!

За моїми підрахунками твоя відпустка вже закінчилася, і тепер ти з новими силами заходився каркасувати наше світле майбутнє. Твій покірний слуга заступив на трудову вахту майже місяць тому. Отже, ми крокуємо пліч-о-пліч. Чому б нам не налагодити трудовий перегук?

Через кілька днів я очевидячки пришлю тобі свою брошуру — оперативна “Літературна Україна” вже сповістила про її вихід. Втішаюся думкою, що в моїй книжці ти знайдеш вдячний матеріал до твоєї войовничої статті, про яку ми говорили колись у тролейбусі № 17.

Іване, маю до тебе маленьке прохання. Дізнайся, будь ласка, які екзамени і в якому обсязі треба скласти, щоб доскочити звання аспіранта вашого інституту. У наступному році я хочу спробувати свої сили. Певна

річ, мене штовхає на цей крок не жадова знань чи патріотичне бажання безкорисливо і самовіддано прислужитися дмитеркознавству. Просто чую, як щоденно тупію і висихаю під гарячим черкаським сонцем. Душа міліє, а це вже являє певну небезпеку навіть для моєї поетичної довбанки.

Як ви провели свою відпустку? Чи задоволені мандрями по “нашій не своїй землі”?

Дуже мені хочеться вчинити набіг до Києва, але... на жаль, в українській мові ще зберігся цей капосний сполучник. Мабуть, наші мовознавці забулися, що ми живемо в епоху розгорнутого будівництва комунізму і змогли б прекрасно обходитися без усяких “але”.

Ну, бувай здоровий, друже. Зичу тобі всякого добра і... трішки синців од критичних геркулесів.

Привіт Льолі. *Василь Симоненко*

13.XI.62 р.

Дорогий Іване!

Якби тебе зрідка не згадувала уважна “Літературна Україна”, то можна було б подумати, що тебе вже вислали з Києва. Незрозумілим лишається і той обурливий факт, що естет-рецидивіст Ів. Дзюба досі не виключений з Спілки або спеціальним рішенням президії не переіменований в Ів. Зуба. Це просто не вкладається у мій провінційно-лояльний мозочок. А як там Євг. Сверстюк: чи вже доскочив класового самоусвідомлення, чи ще досі хибно вважає, що Шевченко був українцем?

До речі, недавно був у Моринцях та Кирилівці. Обшарпані Моринці спішно припудрюють до 150-річчя Тараса, бо інакше туристам не буде що показувати. Оформляють державним (!) коштом центр села. Не вирішено тільки, кому біля клубу ставити монумент — незабутньому Потьомкіну чи Шевченкові. А люди кажуть приблизно таке:

— Що воно за людина отой Тарас?! Навіть мертвий добро нам робить.

Все це — між іншим. Загалом я живу тихо й одноманітно, як завжди. З “Літ. Укр.” видно, що пахне якимось “міроприємством по перевихованню” молодих критиканів і демагогів, до яких належиш і ти. Принаймні П’янов пропонував зробити вас семінаристами. Коли є якісь новини, то напиши, бо аз відірваний від світу. Блукаю в білих папоротниках ілюзій.

Вітаю Льолою і всіх друзів.

Василь

P. S. Чи здійсните свій древній намір загостити до нас у Черкаси?

5.VI.63 р.

Любий Іване!

Твій лист був другою звісткою з волі у мою незагратовану в’язницю. Кілька днів тому я видушив близько 30 слів з мовчазного лінгвіста А. Перепаді. Сей муж, як і ти, має якісь новини, та не хоче покладатися на “епістолярні випадковості”. Я заінтригований, і до Києва хочеться, аж жижки трусяться. Можливо, десь під кінець місяця і вирвуся на день-другий.

Можливо, я не знаю ситуації, але твій оптимізм стосовно пагінців не здається мені реалістичним. Літо аж надто вже примхливе та холодне, хмари бігають по небу, мов дикі коні. У всякому разі, краще

мати несподівану радість, аніж аналогічне розчарування. На тім стою і стоять буду. Щоб ти зрозумів мій настрій, перепишу тобі поганенького верлібра.

Я тікаю від себе, від муки і стоми,
Від крикливих окатих міст,
Я самотній бреду
В білу папороть снів.
Я зрікаюся всіх
І цураюся всього,
Бо хочу побути нічим.
Я, натомлений власною дурістю,
Хвалькуватістю власною вбитий, —
Я від себе втечу
В білу папороть снів.
Там — у снах — ніжні тигри
Цілуватимуть губи мої пересохлі,
Леопарди чарівно зніматимуть шкіри
І мені даруватимуть щедро:
— Бери!..
Я візьму.
І забуду про все на світі,
Стану сном, сновидінням солодким,
Як добре, що я — це сон,
І як погано, що я проснуся,
А біла папороть зазеленіє...

Дійсно, коли прокинешся, то почуваш, як твоїм вухам не вистарчас примітивних силігізмів Світличного, елементарно хибних есе Сверстюка, темпераментних абсурдів Дзюби, і німої іронії Перепаді, і засмученої жіночости портативної Ірини, і... і..., але можна “ікати” ще цілу сторінку. Іноді хочеться перенести ще одну вівісекцію від скальпеля КостаЛіни.

Господи, нащо ти, створивши нас непорочними жовтенятами, створив і спокуси для нас?! (риторичне запитання).

Гадаю, що в цьому хаосі ти зумієш розібратися, розставивши розділові знаки та лапки.

Аве, Іване.

Вітай Льольо, і магнітофонно знайому сестру, і всіх наших спільних знайомих та друзів.

Твій *Василь*

Р. С. Коли здибаєшся з Кочуром, тактовно довідайся, будь ласка, чи він не прокляв мене за переклади. І ще одне — як там справи за ширмою? Уже ж повинно щось у магазинах з’явитися, хоч цитати з романа.

В. Симоненко

18.VI.63 р.

48—73

телефон

Слава Україні!

Дорогий Іване!

Чому цілісіньке літо не чути твоїх позивних? Чи ти втратив дар мови, чи вже забув про добродія Сімоньонкова, чи виснажився в мандрах, чи якась інша халепа сталася? Я не озивався, бо ж нікуди було адресувати свої вигуки — бог зна, де тебе носило.

За все літо я бачив дуже мало живих людей, найяскравішими серед них були панянки Зубченко та Горська. В останню я майже закохався. Никаючи по Каневу, ми зголосилися на тому, що слід ввести таке вітання: — Слава Україні! — Навіки слава!

Агітую тебе приставати до нашого триумвірату і пропагувати нові радянські обряди та звичаї.

За літо написав дуже мало через хронічну ліню та незвичайну фізичну і моральну кваліть. Кореспондентська кар'єра моя вже видерлася на стрімку кручу і, очевидно, перегодом шелесне в прірву: маю попередження, що не можна так безбожно байдикувати і “розкачуватися”. Але я продовжую гойдатися на рипучім гіллі газетного красномовства, як наші далекі предки гойдалися на тропічних деревах. З них все-таки вийшли люди, то, може, й з мене щось вийде. Благословен, хто вірує!

Твої вуса скоро матимуть жалюгідний вигляд перед тією буйною рослинністю, що вишумовує над моїм ротом. Тепер мені є про що говорити навіть з тими людьми, які раніше в бесідах зі мною не заходили далі зворушливого “Здрастуй!” Вуса виявилися дуже хвилюючою темою, жаль, що про них уже написав безвусий Драч.

Коли б знав, що ти дома і не гніваєшся на мене, то написав би ще кілька афоризмів, а так змушений поставити греблю перед потоком слів, що пруть з мене.

Вітай Льолю і всіх, кому вітання моє буде не зайве.

Наслідуючи Фучика, кінчаю сей репортаж вигуком:

— Іване, я люблю тебе! Будь пильний!

Твій *В.Симоненко*

27. VIII. 63 р.

С. Іванові, вусатому естетові.

Слава Україні!

Дорогий Іване!

Одержавши твою епістолію, я дивувався з швидкості листообігу. Але ще більше мене здивували твої безвідповідальні заяви, наприклад, про криве ружжо. Запорожці поєдинки на вогнепальній зброї зневажали, віддаючи перевагу чесній шаблі. А ти знаєш, що серед фехтувальників мені важко знайти рівного. Шаблею я володію ще спритніше, ніж пером. Так що краще не задирайся до мене.

Я теж хотів би побачити тебе, але зараз це — фата моргана. Проте, коли до тебе приїде Мамайсур, то, може, і я загляну на день. Тільки дзвони мені зранку (до 11 години) або ввечері після восьмої. У щілині між цими двома цифрами я, як правило, дома не буваю. А Мамайсура я цитував точно, тільки в редакції там переплутали. Та коли б вони переплутали тільки це, то ще півлиха, а вони ж, по суті, вихолостили суть. Так що ти знайомився з євнухом, який колись був людиною.

У мене є трішки новин, котрі, може, й тобі були б цікавими, та писати про це нудно. Колись ми таки зустрінемося й поговоримо.

Цікаво, де зараз наші хлопці і що вони роблять? Я нічогосінько не знаю, крім того, що був у парку Лесин вечір та що Вінгр. став щасливим татком. Знічев'я до цього листа додаю хуліганську “Ліяду”, бо знаю, що вона не залишить тебе байдужим — викличе принаймні досаду. А мені ж так хочеться насолити тобі!

Вітай Льолю.

Простягаю руки для обіймів.

3. IX. 63 р. Твій *В.Симоненко*

Р. С. Дістав листа від Зілинського з Праги. Мої вирізки домандрували туди спокійно і сподобалися їм. Перекладає вірші Г. Врбова, котра й Ліну "очешила". Зілинський вимагає ще нових віршів, хоч би й недрукованих, та хто ж би вчинив таке неподобство?

Бувай.

Сьменами же злых
дел суть злых мысли.
Гр. Сковорода

безсовісному С. Іванові

Слава Україні!

Німий оракуле!

Не дочекавшись від тебе обіцяного листа, я пригадав, що в мене теж є авторучка і вирішив скористатися оною. Безсовісний ти, Іване, і якщо я буду в Києві, то або не зайду до тебе, або зайду і говоритиму тільки з Льолею, а на тебе не зважатиму зовсім.

Був тут Нечерда, котрий намагався вклонитися від твого імені. Я з ним пробув близько години на причалі, ні про що серйозно не говорили, але мене трішки здивувала плутатина в його побутових розповідях, котрі сей одесит виголошував цілком добровільно ще й на громадських засадах.

Коли б я не був таким ледацюгою, як ти, то прислав би тобі деякі нові речі, віршованою мовою писані.

На мене уперто наступає старість і ветхість — поначіплювалася сила-силенна різних старечих хвороб: від бронхіту до радикуліту, не вистачає лише повного маразму. Нову Заяву нашого уряду про китайців слухав з захопленням. Вона повністю відповідає всім нашим надіям.

А статтю Дзюби я досі не бачив, бо у всіх підшивках № газети з нею повидирали болільники.

Вітай Льолю, Сверстюка і всіх спільних знайомих.

22. IX. 63 р. *Василь*

Євген СВЕРСТЮК

СИМОНЕНКОВІ ЛИСТИ

З тих небагатьох скромних скупих листів повіяло вітром 60-х років, призабутих і вже розмитих важкими припливами і відпливами історії. Гнітюча атмосфера советизованої провінції: “милі Черкаси, молочна мжичка і безтурботний духовний сон”, “у нас нема нічого цікавого, живу і старію під гарячим черкаським сонцем”.

Важка атмосфера злиднів і безпросвітної службової текучки, що не дає можливості вирватися на день до Києва: “зараз у кишені вітер”, “за Києвом занудьгував жажливо, але поки що не бачу жодної хвилини... Служба, Служба, Служба”.

Цією бідністю і службою кожен з нас був так обкручений, що на життя не залишалось часу.

Нарешті, атмосфера чекання в 60-і роки: “Ніяк не дочекаюся, коли нас розженуть. Вожді вагаються”; “твій оптимізм стосовно пагінців не здається мені реалістичним. Літо аж надто примхливе та холодне, хмари бігають по небу, мов дикі коні. У всякому разі, краще мати несподівану радість, ніж...”

Тонкий нерв Василя Симоненка відчував тих диких “бровоносних” коней неосталінізму, що вже активізувалися в кінці хрущовського періоду. Тим часом у серці щеміло:

Бо ти на землі людина,
І хочеш того, чи ні,
Усмішка твоя єдина, мука твоя єдина,
Очі твої одні.
Завтра тебе не буде...

Боже, як нам зраджувало життя! Як обманювало надії, як топтало елементарне право жити і дихати, чесно думати і почувати. Якби використати тисячі годин і кілометрів у пошуках прописки, роботи і квартири, ми б написали не епізодичні статті чи вірші, а томи книг. А скільки часу і мук коштувало Симоненкові те, щоб вирватися з університетської шкаралупи на вільний простір, де життя іде за своїми законами.

При зустрічах з Василем Симоненком ми говорили жадібно, як люди, які в очах один одного бачать себе більшими, ніж у своїх власних очах. Він говорив багато, наче хотів виповісти себе за всі місяці й роки мовчання. Говорив про безпросвітні Черкаси, про свої і чужі твори, особливо ті, що на хвилі популярності. На гребені тієї хвилі тоді сидів Євтушенко. Василь відчував, що це слабка постать, наскрізь кон'юктурна, без того прозорого ядра, що складає серце поезії. Але його кон'юнктура була опозиційною і прогресивною: думка його була міцно настояна в атмосфері артистичної і порівняно незалежної московської інтелігенції. Думка його підживлювалася чутками та інформацією з перших рук (“сам говорив”). Симоненко, мабуть, як і більшість із нас,

читав його усе з цікавістю, може, навіть з легкою заздрістю, що можна написати так і надрукувати, тоді як у нас кожне помічене відхилення від сірої цензурної лінії надовго, а то й назовсім відлучають від преси...

Задумів багато вирувало у Симоненковій голові. Але клітка була маленька, а за кліткою — провінційний сон і цвірінькання горобців.

Найчастіше ми зустрічались у кінці метушливого, наповненого негативними емоціями дня. Думки все крутились навколо тієї ж шуки з байки Глібова:

Того заїла в смерть, другого обідрала...

Тоді ходили рознощики чуток... Кого звільнили з роботи, кого викликали, кому рукопис зарізали, а кому вкоротили до невпізнання... Той самогубством покінчив... Тому дисертацію завернули, тому прописки не дали... Того скоротили, а того збираються скорочувати... Того з університету виключили, того до виставки не допустили, а тому зарізали вже готову роботу...

Така інформація виснажує набагато більше, ніж робота. Навіть двожилина Алла Горська і невгомна Люда Семикіна пригасали під вечір.

Я здебільшого мовчазно вислуховував Василя і не говорив про постійне цькування і переслідування, про кагебістські хвости, що тягнулися за нами, часом явно, часом приховано. Не було у мене тоді диктофона, щоб записати Василя Симоненка — ми навіть не бачили диктофона. Та й не спадало тоді на думку, що молодому поетові залишилися один рік життя, що його вірші, розмови — останні благання бути почутим...

Це дуже важливо — зрозуміти, як нам тоді бракувало тих людей, які хоча б розуміли, хто ти і навіщо ти. Адже цього не поясниш. А без цього задихаєшся, бо про все довелося б говорити всім від самого початку, від азбуки і зупинятись на азбуці. Здавалося, це знали тільки ті, що про всіх мали інформацію. Але ця мертва структура через негативний принцип, на якому побудована, видавала лише негативну інформацію. І тільки в підтексті давала зрозуміти, хто є хто. Це диявольське коло крутилося в напрямку протилежному-навпаки (у Симоненка є казка "Подорож у країну Навпаки") і не давало живої інформації навіть для своїх, для слідчих органів, бо їм потрібна інформація не об'єктивна, а лише матеріал звинувачення.

У потоці буднів поверхова видимість і офіційна фальш, здавалося, всіх влаштовувала. Тебе питали, де працюєш і скільки заробляєш... Обиватель наче був у змові з тією темною злою силою гасителів духу. Його влаштовувала фальшива однаковість усіх і розрізнення людей лише за привілеями (уявляю собі, як рядовий "з правом вислуги" Тарас Шевченко згортався і старів у рядах однакових мундирів і байдужих службових облич і як цей темний поліцейський натяк "з правом вислуги" засипав його чоло піском пустиші — не попелом, яким посипали голови задля смиренномудрості, а піском безнадії).

Взаєморозуміння, попередня домовленість про цінності, система фундаментальних знань — це те, що мала б дати освіта і чого вона не дала, оскільки вона забезпечувала тільки ідеологічний трафарет.

Шістдесятники виламувались з-під цього трафарету, і ті, що виламувались, почали впізнавати і поважати один одного. Але опізнавальною прикметою тоді була передусім бірка, поліцейний ярлик і кагебістський

хвіст, який тягнувся за кожним, хто посмів. Кожен був зведений на найнижчі роботи, на які вдалось влаштуватись, звичайно, тимчасово.

Василь Симоненко мав партквиток, і це ніби гарантувало йому роботу. Але та його газета зависла в повітрі так само підозріло, як і його квиток. Це була норма партійної мудрості — тримати всіх у завішеному стані аж до наступної вказівки.

Оманливий простір... “Весну ненавиджу кожним нервом. Завжди чекаєш від неї чогось великого, особливого і незвичайного. І завжди вона дурить мене. Але я ще не втомився їй вірити, і тепер знову здригаюся від красивих передчуттів, хоч і знаю, що вони ефемерні”. Зрештою, як і все в цього небуденного таланту, тут звучить і ширша метафора людської долі.

Взагалі листи Василя Симоненка — епістолярний раритет 60-х років. До цього жанру воліли не вдаватись, бо ж не знаєш, кому писати — чи першому читачеві, який неодмінно розклеїть конверта і обмацає кожне слово, чи адресатові, до якого лист може й не потрапити, якщо не досить легкий. “Сей муж, як і ти, має якісь новини, та не хоче покладатись на “епістолярні випадковості”, “у мене є трішки новин, котрі, може, і тобі були б цікавими, та писати про це нудно. Колись таки зустрінемось та поговоримо”.

Якщо на Заході телефон витіснив листування, то у нас — терор і загальний стиль життя. Життєві дрібниці, про які писали листи в XIX столітті, втратили вагу в епоху ліквідації мільйонів людей, а про справи важливі домовлялись без свідків.

Печерні умови глухонімого світу змушували Василя Симоненка формальними листами розгойдувати хвилю.

А ось пряме пояснення “темних місць” у багатьох творах тодішньої літератури: “Окрім того, є товариші, яких можна “провести” тільки словесним туманом. Це, між іншим, зробив талановито Іван Драч у своєму “Ножі”. Я зробив це в “Голодній симфонії”.

Це, може, найбільш інформативні рядки про творчість у публікованих тут листах. Для літературного критика Симоненко дає живе свідчення про “словесний туман” — не як художній засіб, а як засіб “провести” товаришів цензорів. Багато знайдеться в поетів шістдесятників “туманистих”, приблизних і, по суті, зайвих рядків, які заплутують, а не прояснюють творчий задум. У деяких поетів таким зім’ятим словом заповнені цілі книги. Для Симоненка з його духовною ясністю, точністю і дисципліною думки, з його, я б сказав, лицарською чесністю, напускання туману було мукою. Необхідність вдаватися до таких засобів ослаблювала його стиль і творчий порив.

Дуже характерною для тієї епохи напівправди є суха інформація в листі: “У Черкасах були Вінграновський, Світличний, Сверстюк, Харчук та ін. Вечір в інституті видався не дуже цікавим, бо Миколу тубільці не сприймають. Мені влаштували овацію. Наступного дня приходили інститутки і нарікали...” Тоді справді я вперше відчув, як Симоненка люблять і які у нього переваги перед Вінграновським та іншими тодішніми першорядними поетами: йому платили чистою монетою за ту повноту щирості, яка була, по суті, недозволеною одвертістю в ритуалі маскарадів і узвичаєного фальшу. Зрозуміло, в листі аж ніяк не було написано про підозрілу атмосферу вечора, в якому присутність кагебістів випирала і при першій зустрічі із Симоненком у супроводі підозрілих осіб (один з них поет Негода, який потім напише про Світличного статтю “Еверест підлості”), і в поганій організації вечора, і

в заляканості декана, і в запитанні, яке отримав Симоненко після виступу: “Яку це самостійну Україну” ви мали на увазі, коли пишете: “Хай мовчать Америки й Росії”? Це прокурорське запитання він мені показав, ми обміркували відповідь, але він відповів по-симоненківськи просто: “У мене Україна одна, якщо хтось знає іншу — назвіть, будемо вибирати”.

Стривожене появою нових людей і відповідно дзвінками зі столиці, начальство проявило пильність, а потім знов спокійно опустилось на дно анабіозу.

Вістка про хворобу Василя Симоненка мене вдарила, наче струмом. Леонід Коваленко з Інституту літератури, близький духом до дисидентів, разом з тим і міцно вписаний у цьому інституті за давні бойові заслуги, зустрівся зі мною і передав цю вістку разом зі скаргою Василя, що київські друзі його забули. Скарга адресувалася особисто мені. Я в той же день передав Василю якогось виправдовувального листа, мовляв, ходимо як експериментальні собаки в павловській лабораторії після екстирпації лобних доль, нюхаємо тільки цю посудину, яку нам ставлять під ніс, потім забуваємо. Але тебе згадую часто і думаю, чого це ти не подаєш голосу...

Насправді я знав про Василеву хворобу ще з весни, коли він ночував у мене. Вранці він поскаржився, що вже не може підстрибувати отак з еспандером, болить в області нирок, і навіть пропонують обстеження в онкологічній клініці... Знав, але якось тоді не надавалося значення тим хворобам, які прямо не йдуть від хвороботворчих державних інституцій.

Листа мого Льоня Коваленко передав, Василь прочитав і ждав приїзду, не відписуючи. Найближчої неділі я поїхав з групою друзів (М.Коцюбинська, Л.Світлична, Р.Корогодський). Василь лежав у пустельній номенклатурній лікарні, в окремій палаті, і спокійно усміхався з подушки. Він іронічно розповідав, що тут лікуються ті, що прокрались і перечікують грозу, що тут і лікарів справжніх нема — які хворі, такі й лікарі, — коли потрібен справжній лікар, то привозять із загальної лікарні. Василь говорив охоче, дотепно і нещадно. Правдивість — це взагалі ознака справжності таланту. У нього правдивість була акцентована, загострена прагненням переключати навколишню облуду і німоту.

У нашу затишну атмосферу щирості і одверстості раптом увійшла незнайома жінка, привіталась і запитала: “Можна мне присутствовать или здесь собрались только одни националисты?” Ми всі подивились на Василя і заспокоїлись. Він відповів, що можна, що це, власне, та сама компанія, бо це — “це моя цензорша черкаська”. Атмосфера трохи змінилась, але цензорша нам одразу чимось сподобалась. Вона принесла Василю недавно видану книжку Екзюпері “Земля людей”, і він дуже зрадів. Він пояснив нам, що завдяки цій жінці у черкаських газетах надруковано багато крамольних віршів Симоненка. А такі публікації вже позитивно впливають і на київських цензорів.

Коли я пізніше переглянув у хаті Василя Симоненка відкладені газети з його публікаціями, то був вражений: там були вірші, яких у Києві навіть не насміялися б подавати до друку. В Черкасах тихенько хтось собі помітив, прочитав, проте розголосу не було. Вони боялись розголосу і дій. Цензорша, якій російська національність засвідчувала про непричетність до українського націоналізму, без особливого ризику йшла на зухвале співчуття і потурання кругом підозрілому Симоненкові. Випадок рідкісний серед того проклятого племені митарів. Василь був настільки обачний, що про це не писав і вголос нікому не говорив.

Я собі думаю, як багато найважливіших факторів життя того часу залишилися ніде не засвідченими, не розголошеними, але глухо ввійшли в контекст життя як добрі діла, які множать позитивну енергію суспільства — суспільства, позбавленого меценатів і впливових захисників.

Василь з його гострим чуттям істини розумів це і особливо різко викривав протилежний тип людини — браконьєра і Герострата, готового пропити спадщину і мертвих, і живих, і ненароджених.

Їх би за грати, їх би до суду,
Їх би до карцеру — за розбій!
Доказів мало? Доказом будуть
Лантухи вкрадених вір і надій.

Як бачимо, Василь у 1962-му пішов далі, ніж ми у 1992-му. Герострат йому “ввижається майже з кожної трибуни”. Його великі духовні тривоги витворили совісливий симоненківський світ дзвонів, що б'ють на сполох.

Це надзвичайно важливо для розуміння не тільки Василя Симоненка. Розмови тоді були обачливі, розраховані на підслуховування. Листи були поверхові, розраховані на цензуру. А твори лунали безоглядно, як крик душі, як голос совісті. І то на повен голос, як істина, яку треба встигнути висловити за всяку ціну.

Дехто нині естетично мудрує: Василь Симоненко, мовляв, був занадто публіцистичний, прямолінійний і вузький...

Як сказати... Він був справжній, глибокий і повний у своїй щирості. І шкаралупа від університетських трафаретів теж залишається справжнім документом часу і свідченням про школу, з якої він вийшов.

Але вистраждана ним справжність — це вічне і нерозмінне золото поезії, а віяння часу — тільки візерунок на цьому.

Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

ЖИТТЯ ЯК ДИВО

Від автора

Цю статтю написано було два роки тому, коли очевидним став сумний фінал хвороби, що вразила В.Зарецького. Зважаючи на близькість і неминучість розв'язки, Вікторові друзі вирішили опублікувати кілька матеріалів, присвячених його творчості. Публікації мали з'явитись як в українській, так і в тодішній союзній пресі. Зокрема, домовилися з тодішнім головним редактором журналу "Огонек", колишнім киянином і українським письменником В.Коротнечем, багаточим, до речі, зобов'язаним В.Зарецькому, особливо на початку своєї кар'єри — і не тільки на початку. Віталій Олексійович погодився видрукувати статтю про В.Зарецького і дати кольоровий розворот з репродукціями його картин. Але одразу десь загубив надіслані слайди, потім зробив це вдруге. А невдовзі "Огонек" повернув і саму статтю. Щоправда, відповідь підписав не головний редактор, а "исполнитель", втім, вона досить красномовна: "Вынуждены отклонить Ваш материал, поскольку "портфель" отдела переполнен. Подготовленные материалы подолгу ждут своей очереди и конкурируют между собой. Рекомендуем обратиться в другое издание". Що я і вчиняю, гадаючи: пропонувані сторінки мають принаймні те значення, що їх прочитав і завізував сам В.Зарецький, отже, вони можуть розглядатись і як достовірні "причинки" до майбутньої біографії видатного митця.

Віктор Зарецький народився 8 лютого 1925 р. у місті Білопільі, Сумської області, себто походить із Слобожанщини. Але сам себе він називає донбасівцем. За колективізації багато хто, щоб вижити, змушений був тікати з сільськогосподарських районів у промислові. У такий спосіб опинилася на Донбасі і родина Зарецьких. Ось найсильніші дитячі враження. В Юзівці, на Смолянці, чи не єдиний тоді на Союз хімічний завод викидає в південне прозоре небо густі кольорові дими: червоні, сині, жовті.

Дуже виразно запам'ятався го-лод. Жінки, діти (чоловіків не було вже поміж ними) приповзали до робітничих їдалень, рилися в пошуках недоїдків. Роздуті, геть зовсім без зморщок, з виряченими очима. Вони там, біля їдалень, конали, звідтіля їх і забирали, навантажуючи трупи на воза.

"Часи загалом були легендарні. Жили за талонами і рознарядками. Приходиш у школу, а там — один фізрук, решта сидить. За місяць присилають нових учителів, потім їх теж арештовували. У будинку; де ми ото мешкали, було чотири під'їзди, і з усіх чотирьох позабирали всіх мужиків. Майже ніхто не повернувся. Повально саджали, нещадно".

Просто з порога починався живий дзвенючий степ. Жайворонки, ховрашки, орли, кургани з кам'яними бабами. Влітку степ раптом пересихав, жовкнув, і тоді молоко ставало гірким.

На Смолянці Віктор почав малювати. Батько мав професію про-заїчну — бухгалтер. Натомість мати була натурою мистецьки обдарованою — співала, грала на сцені, танцювала. Вона і прилучила сина до мистецтва. Не зовсім, проте, звичайно. Була вона велика активістка, ходила в червоній хустині і весь час бігала то на збори, то на гурток, то на засідання. І сина з собою тягала, бо не було куди його подіти. А щоб він не плакав, не заважав, мати давала йому олівці і шматок паперу: неабияка рідкість як на ті часи. Олівці і папір були гарні, царські, — батько на роботі добував. Хлопчик мовчки сидів осторонь і під несамовиті крики дорослих займався справжньою справою: "зображав" людей.

У Горлівці, куди родина переїхала, Віктор відвідував самодіяльну студію, дуже недовго. Незабаром Зарецькі перебралися в Дніпродзержинськ, де хлопчина вперше побачив велику ріку Дніпро. На берегах Дніпра намагався komponувати пейзажі. Невдало.

Спалахнула війна, і заводчан евакуювали на Північний Урал. А коли німців прогнали з-під Москви, батька перевели працювати під Тулу. Звіди Віктора Зарецького в січні 1943 року призвали до армії і направили в Тульське кулеметне училище. Та офіцера з нього не вишло: здоров'я підвело. І потрапив він з училища не на передову, а в Чувашію, в запасний полк. Там готували вояків вельми швидко і навіть квапливо: армія зазнавала великих втрат. Звозили туди новобранців з усіх куточків неосяжної країни, дехто і поросійському не так щоб говорив. Через що наочна агітація і пропаганда були в тій частині поставлені добре, на належній висоті. Все малювалося чітко і ясно, без надмірностей і відхилень: куди колоти, в кого стріляти. Начальство помітило творчі можливості Віктора і не тільки не душило їх, а й усіляко заохочувало. І він "розвивав свої художні здібності". Проте армійське начальство ще тоді, задовго до спілчанського, зуміло викликати в нього нехіль до "прямого реалізму", якого вимагало, до фізіологічної "правди" малювання.

Демобілізувавшись, Віктор Зарецький захотів стати професійним художником. А куди піти навчатися? Не в художню ж школу, де сиділи за партою діти: він був "переросток". Воїстину: понад двадцять років за плечима. Приватно заробивши гроші (виконав "замовні" портрети членів тогочасного Політбюро — від Сталіна до Берії), Віктор Зарецький приватно брав уроки у тульського художника Миколи Орехова. Цілий рік прожив у нього в хаті, працював під його наглядом. Дуже чиста і чесна людина був Микола Орехов. Це він, між іншим, вивчив одного з Кукриніксів — Порфирія Крилова. Навесні Орехов сказав: "Щось виходить". Віктор спакував свої

найкращі рисунки і послав до Ленінграда, в академію — повнісінький ящик. Відповіді не дочекався. Опісля вже збагнув: не було там, в академії, клопоту іншого, як з пошти ящики таскати! Так і пропали ті роботи безслідно — весь ранній Зарецький. Рештки відправив до Києва, в художній інститут. Звітгілья надійшла телеграма, оплачена завбачливо самим відправником: "допускається до іспитів". Зібрав найнеобхідніше у вузлик і верхи на буфері (грошей на квиток не було) вирушив на Київ. Маючи на шії бабу-торбешницю, а над головою, на вагоні, мандровану "еліту" — спекулянтів, злодіїв, урків. Дорогою вони грали в карти, розпивали самогон, відтак зчинилася бійка, люта, когось підрізали — і згори потекла кров... Так добрався Віктор Зарецький до української столиці. А було це, нагадаємо, 1946 року.

На екзаменах він провалився з блиском і тріском. І взагалі проस्कочили тільки ті, хто навчався в художній школі, "оволодів технікою". Один з екзаменаторів, художник Михайло Шаронов, пожалів доходжального абітурієнта. І написав рекомендаційного листа в Київську художню школу. Прийняли. Посадили за парту серед підлітків. А ноги під парту не пролазили. Так і просидів серед дітей цілий рік — боком. У школі голодував. З дому прислали, що могли: тридцять карбованців. Буханка хліба коштувала п'ятнадцять. Місяць проспав на даху, в жовтні стало зимно до того, що несила було терпіти. Комендант негиповий трапився — помітив, пустив у гуртожиток: "Койки немає, спи в кутку". За рік Зарецький "наздогнав і перегнав" інших, отримав найвищі оцінки. Екзамени в інститут усі поспіль склав на п'ятірки, хвалили. Коли вивісили списки, зранку прибіг. Довго вдивлявся в аркуші паперу і не знаходив себе. То була страшна мить: він уже знав, що буде художником або ... взагалі не буде. Похиливши голову, посунув до виходу. Його наздогнали, поздоровили. Повернувся. Виявилось, що він розглядав список знизу, тоді як прізвище Зарецький стояло

зверху, найпершим. Це було 1947 року.

У Київському художньому інституті на першому курсі навчався у Михайла Шаронова. Потім — у Костянтина Єлеви і Сергія Григор'єва. Навчався напружено і старанно. Це був період якогось натхненного безумства. За роки війни всі за мистецтвом стужилися — і професори, і студенти. Працювали вдень і вночі. Проблемаю було виставити оголену натуру: майстерня не опалювалась. Віктор грів руки об електричну лампочку — і продовжував рисувати. Таке може витримати лише молодість. Віктор Зарецький — серед найпрацелюбніших, найпрацездатніших і найталановитіших. Одержував Репінську стипендію, на останньому курсі — Сталінську. Вже на четвертому курсі виконав роботу, яка поїхала на Декаду українського мистецтва в Москві, де виставлялася в Третьяковській галереї... Непогано як на студента. Інститут Зарецький закінчив з чудовими оцінками і... з гіпертонією. Перетрудився, перестарався. Потім ця гіпертонія його врятувала скрутної години. Та про це нижче. Найцікавіше тільки розпочинається.

Закінчивши (успішно, що й казати) інститут, подався на свою духовну батьківщину — на Донбас. Рисував і малював тоді в суто "реалістичній" манері. Відчув невдоволення. І довів "реалізм" до експресіонізму, до істерики. Чим негайно відвернув від себе і керівництво, і тодішніх мистецтвознавців. Але ім'я собі завоював. Одну з донбасівських картин — "Шахтарі. Зміна" — широко виставляли і навіть репродукували в журналі "Огонек". Але удачливий автор занудьгував. Зрозумів: тупик.

На початку 60-х років поринув у село. В сільську глибинку, хоча була вона десь за сто кілометрів од Києва — Чорнобильщина. І вразився: абсолютно інший світ — одяги, писанки, пісні, вишивка, чисте повітря, джерельна вода, мова дивовижна. Все це було неможливо змалювати, відбити у тій манері, тими прийомами, до яких Віктор Зарецький вже звик — і які "напрацював" своїм горбом. Не

можна було це відтворити механічно, перенести "просто" на полотно — як фотознімок. Потрібна була нова якась манера — і нова філософія. Самий базар чого був вартий: гори ягід, в'язанки грибів, свинячі голови на рундуках... І молодий художник усвідомив: то не "народ узагалі", а народ, якого ніде більш немає. Який завжди тут жив — і про якого всі забули: деревляни. Народ із своєю лексикою, вимовою, ландшафтом, пташиним царством, укладом, звичаями і звичками... Сьогодні цього й в заводі немає. А село Опачичі, де набирався вражень Віктор Зарецький, зітерли з лиця землі скреперами і бульдозерами, позаливали цементом, забетонували — і побудували на його місці Чорнобильську атомну електростанцію. Ну а після вибуху 1986 року і решта сіл, і вся округа перестали існувати в цьому польському краю.

"З Полісся, з села я повернувся, як тоді визначали, модерністом і авангардистом. Але авангардистом і модерністом з класичною художньою освітою. І коли в 60-і роки прорвалася і налетіла на нас нова, незвична мистецька інформація — вона багатьох збила з ніг і навіть покалічила. Тому що, коли зразу різко вліво — значить, зразу в яму. Це неминуче... Але ж однаковість — смерть для мистецтва. Неможливо бути однаково модерновим чи однаково авангардним. Багатоманітність, багатоголосся — ось чого потребує мистецтво, потребує — щоб вижити. Ось коли я зрозумів думку Дмитра Мережковського, цитую з пам'яті: модерн без духовності, без морального підґрунтя — нуль... А ще врятувала мене гіпертонія. Коли заходились паплюжити академізм, коли стали відмовлятися від реалізму як способу висловлення, — я від цього не міг відмовитися вже тому, що надто дорогою ціною мені все це далось. Я ж кажу: сидів за мольбертом до нервового виснаження. У голові паморочилося, і я звалювався зі стільця".

Картини "сільського циклу" мали великий резонанс. Їх відзначили і в країні, і за кордо-

ном: “Льон беруть”, “Портрет ланкової П.Сироватко”, “Доярки”. З’явився навіть термін — в чііхось устах похвальний, в чііхось іронічний: “дівчата Зарецького”.

Тим часом в Україні атмосфера згустилася до грозової. З живопису Віктор Зарецький змушений був “емігрувати” — в монументальне мистецтво. І вісімнадцять років простояв на риштуванні. Результати виявилися значними: декоративне оформлення школи № 5 у місті Донецьку, панно “Прапор Перемоги” в Музеї молодогвардійців (місто Краснодон), Івано-Франківський музично-драматичний і Сумський драматичний театри...

Закінчився “монументальний період” трагічно. Загинула за обставин загадкових дружина Віктора Зарецького, художниця Алла Горська. Самого Зарецького звідусіль облягли, мов дикого звіра. На додаток до всього розгромили молодіжну майстерню, якою він керував кілька років... На його картинах виникає чорно-червоно-брунатний світ апокаліптичних жаклих візій, анітрохи не вигаданих.

“Мене дуже сильно вдарили тоді. Життя вдарило і люди. І душа моя вже нічого не хотіла і не могла сприймати ззовні. Я поринув, мусив заглибитись у свій внутрішній світ, довірився “баченню душі”.

Менш загартованого і стійкого ці випробування розчавили б. А Віктор Зарецький вистояв, витримав, і творча його натура відгукнулася малиновим передзвоном на жорстокі удари долі. “Чорний період” несподівано змінився буянням барв і казковістю сюжетів. Ставлення до цих робіт неоднозначне. Комуś вони дуже подобаються, інші його (Зарецького) різко засуджують. А що думає сам автор?

“Я в цьому напрямку давно рухаюсь, але щойно тепер у мене все склалося в систему і все (більше чи менше) розвиднілося. Раніше митці малювали “схоже”, “точно” — і водночас намагалися витворити поживу, бенкет для ока. Через очі проникали у серце глядача. А нині йдеш виставкою —

немає на що дивитися. Нудота. І про яку “точність”, про яку “схожість” можна розводитись в епоху фотографії? З оптикою, з фототехнікою змагатися безглуздо. Залишаються два виходи: 1) піти в деформацію, в абракадабру, в абстракцію; 2) боротися за глядача, за людину, пропонуючи йому не бачені досі зразки високої образотворчої культури. Бо, зауважив Фрідріх Ніцше, мистецтво — це остання лінія оборони”.

До такого рішення Віктор Зарецький прийшов у середині 70-х років, неймовірно, повторюємо, складних і тяжких як для самого художника, так і для українського мистецтва в цілому. Дійсність була настільки трагічною, болісною, так усе котилося в прірву, що художник мав шукати шляхи порятунку. І знайшов їх у поєднанні реалізму з умовними формами. Такі спроби робилися ще на початку ХХ століття. В українському мистецтві займалися цим Георгій Нарбут, ранній Федір Кричевський, Михайло Бойчук, Михайло Жук. Найнадійнішим підмурівком тут є так зване “козацьке барокко”: адже не всі забули назавжди старшинські парсуни, що зберігаються в музеях Києва і Новочеркаська.

Вчені люди-мистецтвознавці пригадали також Густава Клімта. Безперечно, Густав Клімт і сецесія. Але сецесія, пропущена крізь свідомість і бачення гостросучасного художника, наснажена особистими його переживаннями. Бо сецесія — це ще і знання різних, найрізноманітніших способів самовираження, і вміння ними користуватися. Використовувати плідний метод — ніякий то не гріх. У мистецтві повторення брѳється лише слабкий талант, а сильний стає від цього хіба що оригінальнішим. Пабло Пікассо стилізував негритянську скульптуру, той же Густав Клімт — японську гравюру. Що, вони перестали від цього бути самими собою? Радше навпаки.

“А крім того — все йде від землі, на якій живеш. Вона, земля, багато чого приховує в своїх глибинах. До яких докопуватися і докопуватися... Все вирішує асоціація, себто власне, особистісне

ставлення до того, що ти робиш. Я, приміром, дивлюсь на людину, мого сучасника, а обличчя його нагадує мені скіфську епоху. І я розумію, що за цією людиною стоїть — який культурний, історичний, етнічний шар”.

Так, джерела сьогоднішнього живопису Віктора Зарецького — в культурі, точніше, в культурах, що існували на території України. А їх он скільки: культура трипільців, культура кіммерійців, культура скіфів, культура сарматів, культура антів, хозар, слов'ян, культура гетьманату. Кожна з цих художніх культур залишила слід в українському народному мистецтві — в тих самих вишивках, писанках, у карбуванні, в народній архітектурі. Розвивати ці елементи древніх культур — не лише обов'язок, а й рідкісний шанс для митців сьогодення. На світанку ХХ століття хіба не це відкрили в Росії “мирискусники”? З чого виростає Борис Кустодієв, як не з великоросійського фольклору? А Ігор Стравинський неже не тим уславився на весь світ, що модернізував слов'янський музичний фольклор?

Заперечення традиції — то заперечення поступу, себто заперечення нормального, природного розвитку. І повернення до катастрофічного стану людського духу. Чому, наприклад, Японії пощастило здійснити такий велетенський стрибок — в усіх ділянках і сферах людської діяльності? Не в останню чергу тому, що японцям поталанило багатівікову національну традицію сполучити з найновішими досягненнями — як технічними, так і філософськими, художніми. Все твоє! Навчайся, бери — і повертай людям! Що тут незбагненого?

Нам видається, при такому погляді на проблему відпадає необхідність протиставляти “реалізм” “авангардові” — і навпаки. Не потребуємо сьгодні цього лукавого поділу на “ліве” і “праве”! Безглуздя це, бо нічого не забувається, не може забутись, отже, й не відкидається — ані Ілля Рєпін, ані Василь Кандінський. Не потрібна сьгодні

нам оця конфронтація, і немає між ними жодної конфронтації: кожний живе у своєму вимірі. Треба тільки це знати, осмислювати — і спробувати синтезувати. Але дивитися на світ очима Рєпіна чи Кандінського — навряд чи це серйозно. Дивитися слід своїми очима і думати своєю власною головою. Порятунком не в односторонності, а в співіснуванні всіх — по можливості — художніх стилів, манер, мов. Стикати, протиставляти їх можуть хіба що непрофесійні люди. Лише дилетанти можуть сьгодні патякати про “фотографізм”, скажімо, Шишова, про “чисту форму”, про “відрив від народу”. Врубеля не розуміли за його життя, а тепер він — майже маскульт. Те саме — Гоген, Ван-Гог. Прикладів вистачає. Спочатку не сприймають, потім канонізують. Наша епоха розмила всі межі, повалила всі уявлення про прекрасне. І де, в чому порятунок для художника? В одному: в знанні, в професіоналізмі, в терпимості. Ми надто довго, завдог розкидали каміння, — нині надійшла пора його збирати. І ми зобов'язані це вчинити, поки не пізно. Поки не прогриміла труба, яка провіщає загибель цивілізації.

Чи не занадто ми залізли в теоретизування? Та ні, ми спробували пояснити, в якій ситуації, в атмосфері яких пошуків і сумнівів з'являються на світ Божий все нові й нові картини Віктора Зарецького. Ті самі, що так захоплюють одних — так дратують інших. Красиво? Некрасиво? Звично? Незвично? І т. д. І найголовніше: мистецтво? не мистецтво?

Це як у Федеріко Фелліні у фільмі “8 1/2”. Пригадуєте: “Зізнайся, все ж таки це вигадка?” — “Звісно, вигадка. Проте щось від правди в ній також присутне”.

У цьому випадку, на моє переконання, вельми багато від правди.

І ось вона, правда Віктора Зарецького: життя — це краса, це найсправжнісьнє диво, це найкоштовнісье з усього, що дарується людині — раз і назавжди.

1990 р.

Олеся АВРАМЕНКО

ПТАХ ДОЛІ ВІКТОРА ЗАРЕЦЬКОГО

Одвічні терези життя наміряли Віктору Зарецькому таланту за десятиох, щедро відважили й енергії для нього. Але не дали долі. Та хто зна, в чому справжнє щастя — у благоденстві чи болісних муках втілення тих незбагнених, богом даних можливостей, які називають талантом. Хай і через неспокій. Життя і творчість цього художника ще раз підтвердили геніально висловлене спостереження: "...блаженний сон душі мистецтву не сприяє".

Постать Віктора Зарецького і його творчий доробок — явище, з одного боку, унікальне, а з другого — закономірне породження свого часу й суспільства. Художник з такою лінією розвитку творчості в іншому суспільстві просто не міг з'явитися. Оту немалу силу та заповзятість йому довелося розпорозувати на те, щоб витримати боротьбу з системою, яка лізла не тільки в особисте життя, глумилася не лише над тлінним тілом, а й прагла коригувати найтонші порухи безсмертної душі, навіть підсвідомість.

Але почнемо з дитинства. Батько був бухгалтером, людиною чесною, безкомпромісною, прямою. Через те надовго не затримувався на одному місці, й сім'я багато переїздила: жили в Юзівці, Горлівці, Дніпро-дзержинську... Мати, натура артистична й витончена, була досить освіченою жінкою, прекрасно грала на роялі, любила Шопена, Гріга, співала, трохи малювала. "Пам'ятаю, мама прибере в хаті, принесе квітів, — любила волошки, — грає, співає і плаче", — згадував художник. А бабуся була вправною кравчиною. Хлоп'ячі спогади Зарецького малюють невелику світлу кімнату з квітами, старою шваць-

кою машинкою "Зінгер", величезним люстром у стилі ампір і молодих, повновидих, таких гарних жінок. Він напівдрімав у кутку й спостерігав ті граціозні примірки. У пам'яті залишилися чарівні враження від оголених плечей, гінких ліній рук, красивих драпіровок, снопів сонячного проміння й мерехтіння непевних відображень у дзеркалі, а ще співоче щебетання бабусиних клієнток.

Згадки про пізніше дитинство малюють інші, зовсім не романтичні картини побуту занедбаних шахтарських міст, бруду, п'яних знебарвлених або, навпаки, палаючих облич. Під час війни, з квітня 1943-го по жовтень 1945 р., Віктор Зарецький служив в армії в тульському запасному стрілецькому полку. Коли демобілізувався, йому минав уже двадцять перший рік. Треба було обирати професію. Вагань не було — тільки художника. Зібрав свої роботи, надіслав до Академії мистецтв у Ленінград. Відповіді не дочекався: документи й рисунки загубилися дорогою. Тоді наприкінці літа 1946 року він поїхав до Києва. Отак з наскоку іспити він, звичайно, не витримав, але повернувшись до себе увагу. Йому порадили піти в останній клас художньої школи та ретельно підготуватися до вступу в Художній інститут. Так і зробив. А наступного року був прийнятий на живописний факультет першим номером.

Учився, наче одержимий, не помічав нестатків, холоду, голоду. Притлумлював у собі всі природні поривання, пов'язані з пробудженням, весною, юнацьким віком. Буквально прив'язував себе до стільця й малював. А вчителями були знані Михайлю Шаронов, Кар-

по Трохименко, Олексій Шовкуненко, Костянтин Єлева, Геннадій Титов, Григорій Меліхов, Сергій Григор'єв. Невідомо, чи були в них ще колись такі вдячні учні. Художниця Людмила Семикіна у своїх спогадах називає Зарецького-студента “фанатичним ченцем мистецтва, блискучим теоретиком, невтомним творчою впертістю”. Він отримував іменні стипендії, спочатку ім.І.Ю.Рєпіна, потім вищу — сталінську. Дипломною роботою була картина “До Мавзолею”. Не забуваймо, Зарецький навчався і починав творчий шлях у період чітких і єдино правильних догматів. Тоді він у них, можливо, навіть вірив і чесно їх дотримувався. Хоча тема — черга до мавзолею Леніна — була лише приводом для змалювання багатофігурної композиції. А в ній треба було виявити несхожість та життєву правдивість типажів людей різної національності, тим самим продемонструвати свою майстерність та професійний рівень. Складність поставленого завдання й блискуче його розв'язання могли б високо оцінити і передвижники, й академісти. Так само вирішила й екзаменаційна рада інституту — дипломна робота Віктора Зарецького отримала вищий бал. Молодого художника залишили викладати живопис у Художньому інституті, де він працював з 1953-го по 1957 р.

На останньому курсі інституту він одружився з художницею Аллою Горською. Через рік народився син Олексій. Треба було заробляти на хліб щоденний. Як? На той час у художньому комбінаті було доволі замовлень на портрети “проводирів” та “керманичів”. Але молодечий максималізм Зарецького не дозволяв йому зловживати цим заробітком. Тому в перші роки після навчання здебільшого займався графікою. Розмаїтість тематики фондівських замовлень у цій галузі була ширшою. Та без живопису жилося важко, накопичувалася невдоволеність, нервовість. Настала несподівана і нікому незрозуміла внутрішня криза. І справді, що він міг бажати ще? Талант шалений, майстерність є, має сімейний прихисток — красуню дружину,

росте синочок. До того ж — відлига — завирувало мистецьке та суспільне життя. А він невдоволений собою. Йому всього замало. Ось що він собі тоді казав: “Ремесло, вміння не має національності. Майстерність є майстерність. Вона така ж, яка була і за часів Веласкеса. Головне в цій (реалістичній) школі — постановка ока. Школа має в и б у х н у т и в майстрі”.

Почав гарячково шукати опори. Поїхав у місця, де минало дитинство, де формувалися перші сильні враження від зіткнень з реальністю. Там знайшов свою першу серйозну тему. І перший свій, поки що ніким і ним самим остаточно не усвідомлений протест проти застарілих і обмежених уявлень про реалізм у мистецтві, проти догм і штампів сучасного йому художнього процесу.

Шахтарська тема, яку він відкрив для себе, була ще не “затертою” іншими художниками й несла із собою свіжий струмінь думки, сприйняття дійсності та її перетворення. Такі полотна “Після зміни”, “Жаркий день”, “Шахтний двір”, “Зміна”, безліч етюдів, портрети шахтарів та шахтарок. Це не були типові ура-парадні картини тих років. У картині “Після зміни” змалювані хлопці, які щойно піднялися з шахти. Їхня фізична краса й молода сила з першого погляду відвертають увагу від того, які вони чорні й зморені. Картина гарна своїм колоритом, вся ніби світиться барвами й оптимізмом, таким властивим молодості та здоров'ю. І все ж спадає на думку: “Чи надовго їм вистачить молодечого запалу та снаги?” Тодішній міністр культури О.З.Бабійчук дуже нервово відреагував на це полотно й наказав зняти його з республіканської художньої виставки, заборонив везти на Всесвітній фестиваль молоді та студентів у Москву. Мотивував своє рішення так: “Якщо молодь побачить цих чумазих хлопців, хто ж тоді піде на шахти?”

Визначення своєї теми важливе для кожного митця. Без теми немає і художника, бо саме вона концентрує і мобілізує творчий потенціал, дає можливість

цілеспрямовано та яскраво виявлялися творчій особистості. Часто слугує тією самою запальною сумішшю, що проковує талант, збагачений школою та майстерністю, на творчий вибух. Таких вибухів у житті Зарецького було кілька. Другим — так званий “селянський” період його творчої біографії. Він багато в чому був підготовлений захопленням вивченням народного мистецтва, як ужиткового, так і образотворчого. Тоді Віктор Зарецький разом з дружиною Аллою Горською відкривали для себе світ та обрії народних уявлень про красу, життя та космос. Вони прискіпливо вивчали народний одяг, вишивки, витинанки, писанки. Були вражені мальованками Марії Приймаченко і Ганни Собачко-Шостак, вибілками Євмена Повстяного, соломкою Олександра Саєнка... І коли Віктор Зарецький приїхав до Горностайпільського колгоспу ім. Леніна, Чорнобильського району, всі ці враження не забарилися відгукнутися в його полотнах. Тоді ж він відкрив для себе і справжню поезію сільської праці, яка крилася у поважливому ставленні до неї. Він приїздив на Чорнобильщину кілька років підряд. Там з'явилися композиційний “Портрет ланкової Поліни Сироватко”, “Дівчата”, “Доярки Катря Ващенко і Таня Євтушенко”, “Портрет Ганни Струк”, “Ранок”, “Хустки полощуть” тощо.

Тоді, в шістдесяті роки, Віктор Зарецький опинився на гребені художнього життя, спілкування, визнання. “Дуже красиві були часи і вони дуже трагічно кінчилися. Цілий детектив”, — згадував потім художник.

Окрім живопису, у нього з'явилася ще одна справа — монументальне мистецтво. Про нього він казав так: “Пішов по сірники, а захряс на багато років”. Працював на цьому терені разом з дружиною і завдяки їй. Згадував той час так: “Ми працювали, захоплені ідеєю, не думаючи про гроші, відпрацьовували величезну кількість варіантів. Ішли найскладнішим шляхом. Шукали оригінального, а не звичайного

рішення”. У них були однодумці, з якими разом працювали. Це Григорій Синиця, Галина Зубченко, Галина Севрук, Людмила Семикіна, Олександр Плаксієв, Геннадій Марченко... Серед їхнього доробку — мозаїки на експериментальній школі № 47 Донецька, в ювелірному магазині та ресторані “Україна” Маріуполя, оформлення ресторанів “Полтава”, “Вітрик” у Києві, композиція “Прапор Перемоги” у Краснодонському музеї “Молода гвардія”.

Алла Горська була, за висловом Леся Танюка, з тих жінок, що йдуть супроти течії. І вона йшла не тільки супроти течії звичного буття, а й проти системи, яка після незначного послаблення знов почала душити все живе, що потяглося до національної культури, до власних джерел та традицій. Час “відлиги” минув. Знову почалися репресії, хай і на новий кшталт. Горська кидалася у самий вир: була на процесі Ярослава Геврича, протестувала проти арешту Валентина Мороза, підписувала протести киян, поширювала самвидав... Усе це не могло так минутися. Не міг залишатися непричетним і Віктор Зарецький. Найглибший слід у його душі та долі полишила історія з колективним листом, підписаним великою групою інтелігенції, в тому числі й київськими художниками, на ім'я керівників партії та уряду СРСР, у якому висловлювалася тривога з приводу порушення законів, нехтування елементарними правами громадян СРСР. Лист потягнув за собою багато неприємностей людям, що підписалися під ним. За це виносили суворі догани, виключали із Спілки художників. Найбільше ставили у вину те, що текст листа був цитований і коментований західною пресою. Зарецького покарали по “партійній лінії”, й до того ж йому довелося пережити немало принижень. Довго він потім згадував, як один із спілчанських генералів, учитель багатьох художників, тупотів ногами й кричав, що змішає його з гноєм, зітре на порошок, не допустить на виставки жодної роботи. Відтоді роботи художника експонували з осторогою,

по закутках. (Аллу Горську, Галину Севрук та Людмилу Семикіну було виключено із Спілки художників і поновлено лише в 1990 році).

Союз Віктора Зарецького з Аллою Горською був яскравим і непростим. Обидві постаті надзвичайно сильні та цілісні, але протилежного спрямування. Алла — відкрита назовні, рвучка й безапеляційна. Прагнення творити великі справи, спілкуватися з людьми й вести їх за собою інколи навіть притлумлювало спрагу художньої творчості. Вона була загально визнаним лідером у Клубі творчої молоді, керованому на початку шістдесятих Лесем Танюком. І художницький її талант вияскравлювався саме в гармонії з громадянською і, зокрема, правозахисною діяльністю.

Віктор — не менш заповзятий і діяльний, не менш відкритий. Але відкритий інакше. Він готовий був віддати все, та до себе в душу допустив не кожного, бо був надчутливим, і часто-густо вторгнення в його світ, навіть захищеної людини, оберталися для нього травмою. Його проблеми були в іншому вимірі — переважно і принципово мистецькому. І це ніколи, ні на хвилину не відпускало Зарецького. Усі перипетії життя перетравлювалися і, раніше або пізніше, проростали свідомо, а частіше неусвідомлено в його мистецтві. Натура Віктора Зарецького була такою, що реалізувалася через складні процеси, в яких величезну роль відігравали споглядання та усамітненість. При всьому його прагненні віддавати себе необхідності висловитися й поліпшити людство, він був приречений на самотність. Це була самотність у юрбі. Він був скромним, нерішучим у буденних справах. Ніколи не прагнув досягти якихось переваг над товаришами. Але не в мистецтві! Тут він був зятим. Йому було потрібно все або ніщо.

Він був учителем і поводитирем, натхненником і розкривачем глибин і таємниць у світі мистецтва. Вона — світла й піднесена, сприйнятлива й сповнена діяльності та мрій, чесна й пристрасна, жіночна і приваблива. Їх притягувало одне до одного й водночас відштовхувало, ніби два

магніти. Це була справжня, драматична й піднесена любов. Ця любов обірвалася трагічно, безглуздо й страшно. Нетьмарне світло її горіння й жорстокий біль загибелі художник проніс до кінця свого життя, зберігаючи в душі двадцять років. Він довго мовчав про це. А перед смертю наче прорвало й вилилося у картинах, присвячених пам'яті Любові й Трагедії.

Надзвичайна, майже містична чутливість була властива Віктору Зарецькому. Його душа, інтуїція були як радари, настроєні назустріч інформації, що її несла підсвідомість. Він не завжди умів її прочитати або вчасно розшифрувати, з'ясувати для себе, та коли все ж таки дослухався, то ставав провидцем, віщуном. До того ж його доля ще в дитинстві заклала у підсвідомість немало фатальних дороговказів — починаючи від маминої музики, що відізналася мелодійністю і пісенністю, а то й конкретною темою у живописі. Мамині приватні уроки гри з часом надихнули його на створення власної студії живопису. Бубусині примірки — краса жінок, тканин, дзеркал і рухів — відгукнулися у творчості, а швацька машинка "Зінгер" виявилася фатально провокаційним предметом у його житті. Батьківська ж безкомпромісність була використана для підтвердження вірогідності надуманих версій як вбивства дружини, так і начебто самогубства самого Івана Антоновича.

Віктор передчував лихо з дружиною. Двадцять сьомого листопада 1970 року Алла Горська телефоном домовилася зі своїм свекром про те, що приїде до нього, провідає і забере до себе швацьку машинку "Зінгер", що стояла після смерті Вікторової матері в оселі батька без діла. Спочатку і Віктор Зарецький мав намір поїхати з нею. Але завітали знайомі, з ними він засидівся за чаркою і розмовами до ночі. Потім часто мучило відчуття, що його тоді наче хтось за руку тримав, не пускав з нею. Вранці-рано підвестися не зміг і лише чув, як грюкнули двері за Аллою. Ніколи не турбувався довгою відсутністю

“Світла душа” (Пам’яті Алли Горської), темпера, 1989—90 рр.

дружини — знав її непосидючу вдачу. А тут не міг дочекатися вечора. Зрештою, вечора діждався, а її — ні. Наступного ранку відіслав телеграму до Василькова і відповідь оплатив наперед. Не знаходив собі місця і сам дивувався: “Чого б то? Ну, затрималася у батька, то й добре, допоможе трохи старому, приборе, їсти зварить”. Прийшла телеграфом відповідь: “Адресат відсутній”. Це вразило і злякало: Алли могло там і не виявитися, але куди подівся батько? Кинувся на автостанцію. Вже темніло. Все, що відбувалося в ті кілька днів, Віктор сприймав як знамення: автобус, яким він їхав до Василькова, по-

трапив в аварію — розбитою швидко поранив обличчя і руки, — весь був закривавлений. Дістався батьківського будиночка вже пішки й закам’янів від нової навали поганих передчуттів. У хаті не світилося, пусте подвір’я було припорошене першим снігом, а на снігу — лише вервечка слідів листоноші: туди й назад. Більше нічого. І все ж надія вмирає останньою. Він стукав у двері, зазірав у вікна, кричав і кликав. Тихо. Привів дільничного міліціонера. Знову обійшли доокруж. Дарма. Той сказав прийти на ранок. Змучений, Віктор повернувся у Київ і пішов до близької Аллиної подруги Надії

“Пам’яті Ганни Собачко-Шостак”, полотно, олія, 1987 р.

Світличної. Розповів про все, що сталося, й просив з’їздити. Сам уже не міг — фізично й морально. Надія Світлична сповістила Євгена Сверстюка, і вони, Вікторові й Алліні друзі, прийняли на себе той страшний тягар наступних чорних днів. Поїхали до Василькова, перебороли нехіть та зволікання міліції, відчинили хату. А там усе прибрано, ніщо не вказує на трагедію. Відкрили люк у снігах. Там була Алла, давно вже нежива, чомусь у чужому одязі та перуці.

А батько? Його знайшла міліція напередодні, двадцять дев’ятого листопада, біля “Фастова-2” — загинув “внаслідок відокремлення голови від тулуба колесами залізничного транспорту, що рухався”.

Спочатку у вбивстві Алли Горської органи звинуватили Віктора Зарецького. І хто зна, як би все обернулося, коли б не було у нього кількох “залізних” алібі — друзів, що засиділися й лишилися ночувати з 27-го на 28 грудня, телеграм, автобусної аварії, першого снігу.

Допитували й сина Олексія, показували обом голову батька, тримали в камері. Вимагали, щоб Віктор зізнався у злочині. Стрес був величезний. Зарецький дуже переживав за сина й, аби припинити знущання, не травмувати осиротілу дитину, він змушений був погодитися із запропонованою версією про те, що вбивство побутове і викликане непорозумінням між батьком і невісткою. Мабуть, тоді справді це був єдиний вихід — погодитися із зручною для органів версією. А може, на якусь хвилину і сам Віктор Зарецький повірив у неї. Та навряд чи так, бо розказував, що його страшенно вразив той факт, що в хаті залишилися окуляри, без яких батько навіть у двір не міг вийти, де вже там було Фастова дістатися...

Сховатися від долі —
не судилось.
Ударив грім — і зразу
шкереберть.
В. Стус

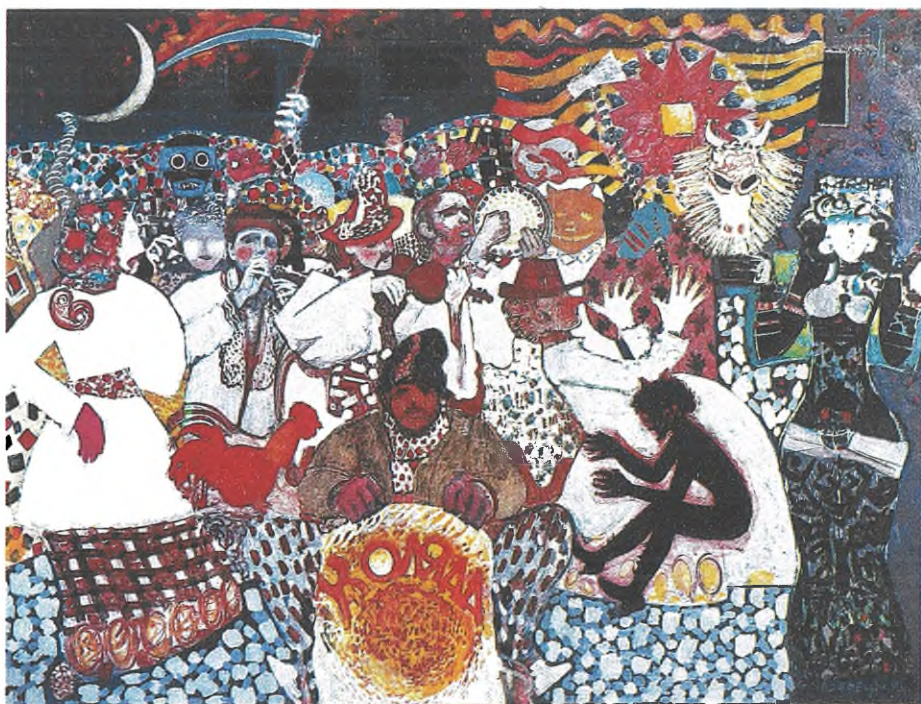
**“Актриса”
(Портрет Раїси Недашківської),
полотно, олія, 1989 р.**

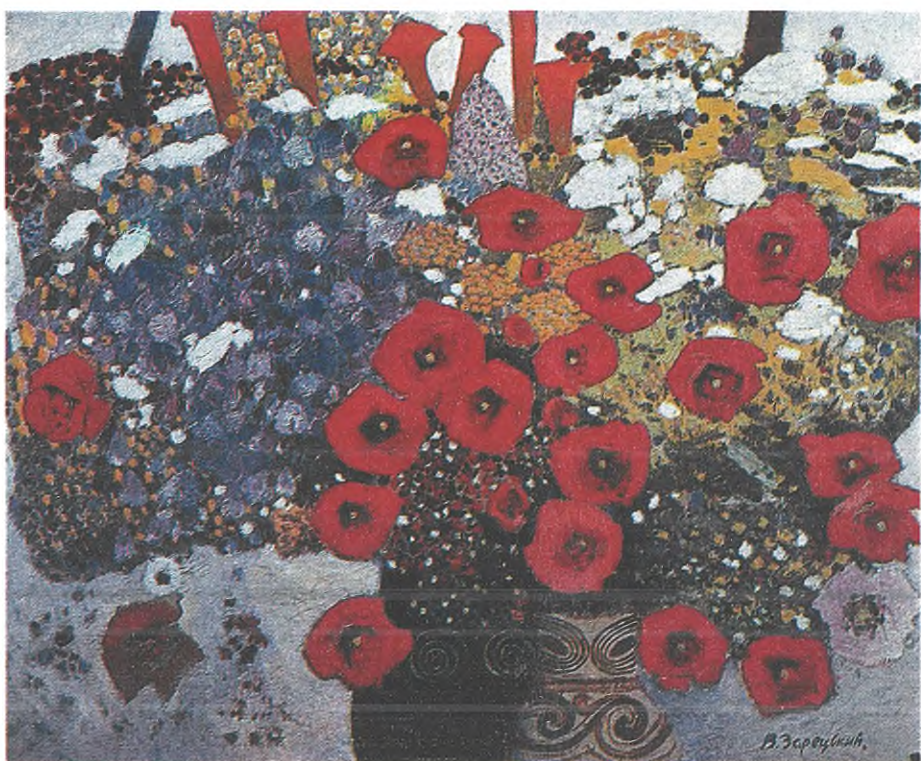
**Портрет Ольги Кравченко,
полотно, олія, 1987 р.**

“У стилі ретро”, полотно, комбінована техніка, 1987 р.

“Коляда”, полотно, олія, 1987 р.

“Червоні маки”, полотно, олія, 1987 р.

“Орач” (Пам’яті В. Стуса), полотно, темпера, 1989—90 рр.

Вікторові здавалося, що він не витримає і збожеволіє. Він відмовився прощатися з Аллою, назавжди зберігаючи в пам’яті живий і сповнений сил рвучкий образ дружини. Після усього відчував себе зацькованим звіром. Поранена душа боліла безнастанно. Художник тамував той біль працею, а він випорскував із грудей і полишав свій слід на полотні, наче жива істота, борсався, і годі було його приспати. І все життя “пекельною свічею” жалила серце художника примара спотвореної долі, обірваної, понівеченої любові, хоча і була вона нерівною, не простою, відкритою усім вітрам, як їхня квартира на вулиці Репіна. Василь Стус у вірші пам’яті Алли Горської, проголошеному над своєю могилою, промовив:

Ярій, душе. Ярій, а не
 ридай,
У білій стужі сонце
 України.
А ти шукай — червону
 тінь калини
На чорних водах — тінь
 її шукай.

Художник шукав ту тінь усе подальше життя. І лише перед смертю знайшов, і не тінь, а пружне молоде дерево. Він написав портрет Алли Горської: “А ми ж тую калину та піднімемо”. Та це через двадцять років. А тоді він став затворником, жив мало не в злиднях. Опинившись у такій скруті, сильно перехворів, але знайшов вихід у творчості та педагогічній роботі.

У художній студії Віктора Зарецького (нею слугувала майстерня на вул.Філатова) молоді хлопці й дівчата не просто вчилися малювати, готуючись до вступу в Художній інститут, а й осягали закони прекрасного. Духовна аура митця, енергія його думки і творчості були на диво потужними. І кожен, хто потрапляв у це магічне коло, спілкуючися з художником, опинявся ніби в іншому вимірі, де панували категорії краси, добра, де превалювали пошук і самовіддана праця. Надзвичайно багатий на ідеї, він не тільки натхненно втілював їх у своїх роботах, а й щедро роздавав кожному, хто хоч трохи цікавився тим. І, звичайно, учням, яких дуже любив і стежив за їхніми

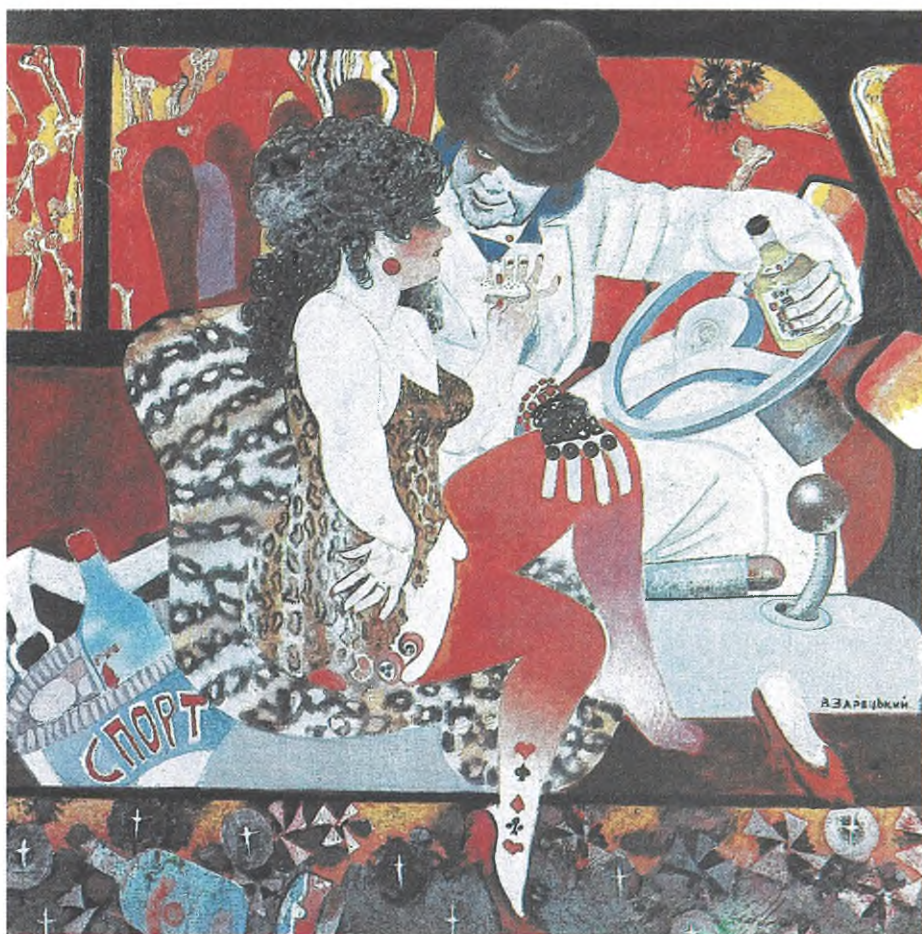

“Діти” , полотно, олія, 1988 р.

подальшими кроками. Смысл цієї своєї діяльності Зарецький бачив у тому, щоб не просто навчити малювати з натури, тобто ремеслу. Головне, на його думку, розуміти мистецтво, любити і розбиратися в ньому, знатися на стилях, досягнути їхні формотворчі принципи й у своїй роботі неодмінно вкладати ідею, бо без цього художнього твору не буде. Він прилучав своїх учнів до того, що зрозумів і вистраждав сам. Природні здібності й честолюбні поривання молодих людей, які приходили до нього, не пригнічувала муштра, бо переважав там образний підхід до відтворення природи, до сприйняття цілого світу. Творчість учнів Зарецького тепер великою мірою формує картину сучасного українського мистецтва.

Перша половина сімдесятих років минула для Зарецького в роботі по

оформленню трьох театрів. Він був головним художником монументально-декоративного вирішення Івано-Франківського, Сімферопольського та Сумського театрів. Ця каторжна праця (каторжна через погану організацію виробничого процесу та складність координування різних галузей виробництва) займала художника, здавалося б, цілодобово. Аж ні, виявляється, він знаходив час і для живопису. Особливо вирізняються дві картини тої доби: “Романс. Портрет Ірини Заславської” та “Квіти натхнення. Портрет Раїси Недашківської”. У них — прагнення вирватися з тенет звичайного реалістичного погляду на природу й образ у живописі. Думки й душевні поривання не просто знаходили згоди з оком і рукою. На цих роботах майстер “ламався”. І справді, офіційна система ціннос-

“Пікнік”, полотно, олія, 1988 р.

“Залізний рицар”, полотно, олія, 1988 р.

“Листопад”, полотно, олія, 1988 р.

“Сполохи”, полотно, олія, комбінована техніка, 1988 р.

тей, у руслі якої він виховувався і творив, була настільки важкою і неповороткою брилою, що подолання в собі її зашкарблості вимагало неабиякої лямки.

Портрет Ірини Заславської надзвичайно драматичний. У ньому тільки намічається можливість прориву в декоративізм, який відбудеться в наступному, — Раїси Недашківської. “Романс” можна назвати драматично-експресіоністичною картиною. Ірина Заславська була близькою подругою Алли Горської, брала активну участь у правозахисному русі і, зокрема, в поширенні того листа, про який уже йшлося, разом із чоловіком Юрієм Цехмістренком зазнала поневірянь і утисків у “ранзі” дисидентки.

Цей портрет пророчий. У ньому не тільки відсвіт страждання і болю, а й передчуття досить близького кінця. Ірина Заславська через кілька років померла від раку. Як часто ця хвороба вражає людей, що зазнали несправедливих, гірких душевних терзань¹. Під впливом непересічних творчих особистостей Алли Горської та Віктора Зарецького Ірина Заславська відкрила в собі художній хист, який врешті морально підтримав її в лиху годину, — вона створювала невеликі декоративні, виконані з великим смаком композиції з бісеру. За ескізами Зарецького і разом з ним зробила декоративне оформлення каміну в польському консульстві в Києві.

Художник змалював шляхетне обличчя гарної жінки з тонкими рисами й згорьованими очима. Пишне каштанове волосся вже торкнула сивизна, горіхові теплі очі повні смутку, в нервових тонких руках — гітара. Костюм, волосся, спалахи фону — оранжево-коричневі, гарячі та якісь неприродно для цього кольору тривожно-болісні. Вони вносять відчуття безпросвітності, нескінченної муки. А півонії над головою портретованої, — давні символи добробуту та багатства, — вже перезрілі й ось-ось осиплюються, не витримують барвної віхоли, що кружляє, нуртує на тлі. У цьому драматичному портреті збо-

леними очима прозирає тужлива душа самого Зарецького, тут вона висповідується сповна.

Вияв неусвідомлено провісницького дару художника можна побачити в багатьох роботах. Таким був і перший портрет Раїси Недашківської². 1974 рік — молода, сповнена сил і творчих пошуків, нестримно красива і вже визнана в Україні актриса кілька сеансів позувала Зарецькому в своїй крихітній квартирці десь у районі Брест-Литовського проспекту. Він будував картину на контрастах, і понад усе його займали очі та тернова хустка. Багатий візерунок хустини вигравав на тлі статечної сукні. Пекучий погляд темно-вишневих очей світився на білому “заквітчаному” фоні. А той фон, на якому чітким силуетом малювалася фігура, за пластичним і кольоровим рішенням, контрастував із орнаментальним полем хустини. Отак зіткнулися на полотні ілюзії пластичного й нереально-біло-квітного фону: драматизм поривань і творень, що втілювався у барвній розкоші тернового поля, й суворість темної плями наглухо застібнутої сукні, що не тільки стягнула й приховала плечі, груди, шию, примусивши виструнчитися і замрети, а й ніби стисла у залізних лещатах блискучі вияви таланту в творчості. (Пригадаймо, аж двадцять років пролежав на кінематографічних полицях прекрасний фільм Аскольдова “Комісар”. Якби він був показаний вчасно і розкрив би всьому світові неординарний талант і тонку красу молодій Недашківській, чи не склалася б її доля щасливіше? А так вони залишилися незатребуваними повною мірою. Врешті, як і талант самого Зарецького).

А художник, здавалося, ні на хвилину не полишав власних пошуків і йшов у них через осягнення образотворчого фольклору народів світу, а також творчих набутоків імпресіонізму, експресіонізму, модерну та інших “шкідливих” на той час течій і стилів, долаючи жорстку інформаційну ізоляцію, найабсурдніші заборони

¹ Сам художник помер також від раку.

² Майстер створив три портрети актриси.

й табу. Він разуче відчував згубливість штучно розірваного перебігу часів і традицій. Про справжній розвиток не тільки світового, а й національного мистецтва, як і вітчизняної історії, дізнавався кружним шляхом.

Схвильовано переживши живописний декоративізм пуантилізму, лаконічну й парадоксальну виразність фовізму, живописний артистизм відтворення “першого враження” імпресіонізму, він заглибився у мистецтво модерну, зокрема естетики “мирискусників”, а також у національну традицію, освячену іменами П.Холодного-старшого, М.Жука, Ф.Кричевського, Є.Михайлова, П.Волокидіна, підтриману актуалізацією поезики стародавньої ікони та українського народного мистецтва й цікаво по’язану з віденською сецесією.

Приблизно наприкінці сімдесятих років до Зарецького потрапляє альбом творів видатного віденського живописця, який працював на межі XIX та XX століть, Густава Клімта. Знайомство з творчістю цього “чужого нашій ідеології, буржуазного” художника виявилось тією чекою, яка необхідна, аби граната вибухнула. Знахідки та настрої великого віденця виявилися співзвучними з пошуками Зарецького. Наука у Клімта не була буквалістською. Зарецького вразила довершена блискуча художня система, яку звів до певного знаменника й сформулював своїми творами Клімт. Саме ця система й дала поштовх новому етапу творчості Віктора Зарецького. Осягнувши її закони, він уже розвивав її, виходячи із реалій власного життя. Надзвичайно магічним і привабливим виявився для художника світ життя і творчості, побудований Клімтом. Для Зарецького він перетворився на ірреальну примару нездійснених можливостей, мрій, ілюзій. Крім того, сама атмосфера кінця XX століття, кінця II тисячоліття нашої ери виявилася співзвучною часові, який колись породив художню явище модерну. Співзвучною і тим катастрофам, які стрясали планету, і екологічним тривогам і трагедіям, і апокаліптичному самовідчуттю людей;

і спразі краси, яка вилікує душу, а можливо, і врятує-таки світ. Хіба що напруга пристрасті й страху, приреченості й надії в нинішньому столітті значно вищі. Тому звернення Зарецького до модерну виглядає досить логічним. Треба зауважити, що такого роду апеляції нині властиві певному віянню в українському мистецтві, не надто ще вияскравленому, проте відчутному й вельми різноликому. Це віяння окреслюється у напрямок, який можна назвати неомодерном або неосецесією. Викристалізування цієї тенденції, першопочтовх її виникнення щільно пов’язаний з іменем Віктора Зарецького.

Художник глибоко переосмислював пластичні й колористичні принципи модерну. Активно використовував символіку та інакомовлення, притаманні цьому стилю, а ще гостріше й більшою мірою властиві сучасному мистецтву, яке буквально просякнуте міфотворчістю, містицизмом, містифікаціями й часто зумисне нерозтлумаченою значимістю. У роботах живописця, вітально вельми потужних, прозирає віра в порятунок, у краще і навіть прекрасне майбутнє. І хоч історія довела утопічність таких спокус, усе ж мимоволі переймаєшся почуттям художника, що виявляється не в анемічному або екзальтованому звертанні до неба і вищих сил, а через втілення на полотні драматизму діалектичних зіткнень, через шаленство життя і “згубний захват” протистояння, через наперед усвідомлену зумовленість кінця і тісний зв’язок людини з космічними процесами.

Через сім років після власної трагедії, він таки знайшов душевний прихисток, одружившись з Майєю Сергіївною, відтоді Зарецькою, дочкою свого інститутського вчителя і колеги Сергія Григор’єва. Знали одне одного здавна і товаришували багато років. Через деякий час вони переїхали жити до Кончі-Озерної. Там у Григор’євих будиночок. І, завдяки дружині, Віктор Зарецький нарешті покинув монументальне мистецтво, перестав займатися для заробітку графікою для журналів та видавництв і з головою занурився у

станковий живопис, в поле тієї діяльності, яка найбільше імпувала його душі, відповідала хисту. Помалу минав тяжкий період болінь пораненого серця. Життя в Кончі-Озерній пробудило предивний талант Зарецького-пейзажиста. У його пейзажах природа виступає ще одним, неперевершеним витвором мистецтва, що своєю сліпучою красою ввижається художнику подібним до міфічного раю. Пейзажні картини — свого роду медитації, в яких відбилосся і тремке натхнення художника, і його подивування незбагненністю природного творення, і пошуки цвіту папороті, які у чарівника Зарецького щоразу закінчувалися несподіваною знахідкою. У його пейзажах нерідко з'являлися алегоричні або казкові постаті: “Літо”, “Джерело”, “Лебеді”, “Храм”... А то й досить реальні зображення набирали алегоричного звучання, як у картинах “Зимовий бал”, “Травень”, “Зимовий вітер”.

Екологічна тема й ідея порятунку в природі, що лишається мало не єдиним життєдайним і все ще не вичерпаним джерелом краси, були у творчості Зарецького дуже важливими. Художник вважав, що людству потрібні закони, які б карали за спалювання зеленого світу так само суворо, як за навмисне вбивство людини: “Тоді тільки ми зможемо вберегти планету і повноцінне життя не лише нинішніх, а й прийдешніх поколінь”. У пейзажі “Сполохи” надзвичайно сконцентровано відбилися ці ідеї художника. Назва звучить досить тривожно, але в картині спалахнули лише ранкові промені на різнобарвному листі, на багрянному верхів'ї дерев. Віктор Зарецький у цій композиції гармонійно поєднує різноманітні техніки, стилі, прийоми. Пуантилізм, втрачаючи виразність окремої цятки, переростає в імпресіонізм. Великі локальні плями підтримують сфумато прохолодного ранку. А живі, рухливі малесенькі кульки — голівки квітів — наче грають у “довгої лози” й біжать слідом за чередою. Корови також змальовані не окремими фігурками, а через кар-

тату гру чорних і білих разводів. І делікатна смужка, поцяцькована золотом фольгою, створює враження блискотіння роси на зелах. Обрана художником техніка копітка, ювелірна. У Зарецькому жили й сперечалися, все ж органічно співіснуючи, величезна енергія руху, яка виплескувала думки на полотно й гнала художника далі, й величезне терпіння, що живилося любов'ю до вивершеності, витонченості, професіоналізму у вищих його виявах. “Сполохи” — одна з таких викінчених, тонко зроблених картин. У ній виявилася предивна гармонія ювеліра з монументалістом в одній особі.

Міфотворчість, міф з часом остаточно стали характером свідомості Віктора Зарецького й часто-густо способом дії. Бо він міфологізував не тільки персону, а й процес спілкування з нею, а також і явища природи, навколишній простір, певні вияви життя. Щось переводячи в характер ритуального дійства, а щось у легенду, казку. Спираючись в одному випадку на фольклорну космологію, в другому — на біблійні мотиви, а в третьому — на язичницькі, що одухотворюють природу.

У картині “Портрет Василя Стуса” художник дивним чином зосередив і відбив цілу долю поета. Колись, у бесіді з Віктором Зарецьким, Василь Стус признався, що якби міг обирати собі долю, якби наважився все кинути й робити що заманеться, то працював би на землі — орав, бо то найбільше для нього щастя.

Спливло немало років, і Зарецький змалював Стуса орачем. Ця картина сповнена семантикою часу й поетичними символами. Поет оре цілину. Ця плугатарська праця важка, бо цілина — то не тільки квітуче поле, а й чорна занедбана пустка, яка візуально й емоційно обертається у картині мало не проваллям, а символічно — смертю. І Птах долі, у якого хвіст справжньої жар-птиці, має золоту, але посивлу голову й веде, замруживши очі, свого поета-плугатяря у безмежний чорний простір, у ніч, у небуття. Цей образ-символ пролетів крізь

творчість художника, вигулькнувши із шістдесятих, з картини “Птах часу”, став символом ясних сподівань, але гіркої долі, що веде у передчасну смерть, а приводить у безсмертя.

Досить умовно, але в реалістичній манері змальовані фігури Стуса і його змороженого коня виглядають прибульцями з іншого виміру на тлі декоративного буяння трав життя і чорного провалля смерті.

Птах — метафора, що супроводить творчість Зарецького крізь усе життя. Образ цей дуже багато означає й уособлює в розумінні художника. Це і життя, і час, і доля, і краса, і рух, і поезія, і мрія...

Часто в його творах фігурує дерево як символ всесвіту, життя, долі і прозоріння: “Вогненне дерево. Знак біди”, “Дерево мистецтва”, “Коріння дерева”, чорне дерево у “Вознесінні”.

У картині “Посадити дерево” веселка, — знак добра, — єднає небо й землю, коріння й небозвід, пронизуючи і включаючи в одне неруйнівне коло й людину. В образі садівника проглядають автопортретні риси. А притримує гінке тонке деревце, благословляючи його, Ангел-Весна у білих шатах, з одухотвореним обличчям. Вона — уособлення чистоти і свіжості, посланниця Веселки (бо крила — спектр) і Сонця (німб — золото). Якщо Василь Стус мріяв бути орачем, то Зарецький бачив себе садівником. Зв’язок з природою був для нього важливою частиною життя. У цьому полотні образ Весни особливо яскравий, сповнений енергії та надій, що втілено бездоганним, хоча й напруженим сполученням пурпурного, ультрамарину та інтенсивного зеленого кольорів. Святість природи, в якій відбувається кровообіг життя, звучить у цьому творі яскраво й оптимістично.

“Весняні клопоти” — також з останніх картин Зарецького. У ній він ще раз висловив піетет і повагу до людської праці на землі, які виплекав ще замолоду, портретуючи доярок на Чорнобильщині. Садіння картоплі зобразив як священний ритуал, гідний звеличення. У чоловічій постаті змалював себе.

А жіноча фігура сприймається небесною, одухотвореною силою, символом самої завітчаної Деметри.

Космогонізм творів Зарецького живився переважно інтуїцією, підтриманою інтересом до язичництва, народних легенд та уривчастими відомостями з індійських, японських та китайських філософських трактатів. В останні роки, завдяки тому, що стали доступними праці Вернадського, дослідження видатних філософів, таких як Соловйов, Розанов, Бердяєв, Флоренський, уявлення про природу Людини і Суспільства, Землі та Космосу в творах Зарецького стрімко поглиблювалися й ставали цілісними.

Художнику нерідко можна закинути невідповідність між декоративним тлом, загальним настроєм картини й реалістичним змалюванням героїв, особливо їхніх облич. Цей конфлікт професійно дошкуляв і самому майстрові, він боровся з ним, але дилема виявилася глибшою за суто візуальний або мистецький рівень її сприйняття й трактування. У цьому неусвідомленим для художника виявився глибший конфлікт, що накладався на всю творчість, на життя, відбивався в душі, тримав, мов за ґратами, волелюбні вияви митця. Створивши у своїй уяві ілюзорний, примарний світ, сповнений краси (а подеколи красивості), естетства, витонченості, часто із декадансними рисами, він не міг уникнути драматизму і конфліктності, що незмінно просували все життя. Живучи серед соціалістичних радянських реалій, нерідко у злиднях, в антиестетичному середовищі, він писав картини, схожі на прекрасний сон. І, як у кожному, навіть чарівному сні, в них виникали й відзивалися реальні, досить заземлені події, фігури...

Віктор Зарецький прагнув скинути з себе моральні й світоглядні пута, накладені суспільними стосунками, але остаточно подолати їх все ж не вмів. Хоча все одно виривався дуже далеко і творив своє, передчасне у тому суспільстві, мистецтво, в якому відбулася жагуча спрага краси, гармонії, щастя, і,

головне, вільного лету. Активно змінити навколишній світ він навряд чи мірявся, а ось власний, неповторний створював безнастанно і був повен ідей та сподівань і сил настільки, що не вистачало часу, двадцяти чотирьох годин на добу, і він панічно боявся не встигнути. Гарячково починав роботу за роботою, переважно вдовольнявся тим, що ідея висловлена в цілому, часто схематично відтворена на полотні, й залишав картину незавершеною. Сподівався деталі довести пізніше, колись.

Травмована душа художника шукала втіхи, спочинку, знаходячи їх ненадовго лише в ілюзіях. Це робилося свідомо і з часом стало його філософією. Він нерідко говорив, що казку треба творити для себе самому, бо інакше її ніхто не складе. Своїм життям і творчістю художник нагадує образ одного з ранніх сокетів Б. І. Антонича:

І мрій снуєш сріблясте волоконце,
і вверх глядиш, мов навіжена риба,
яка побачила хоч раз вже сонце.

Складається враження, що Віктор Зарецький за життя на якусь хвилю побачив те сонце Істини, якої прагнув. Побачив він його у своїх видіннях, чи зійшло на нього прозріння, чи відкрив його, вивчаючи історію мистецтва, чи видумав і повірив — важко сказати.

А він таки щось дуже важливе знав і передчував. Мабуть, не випадково був народжений під знаком Водоля. Як запевняють астрологи, гряде на Землі епоха саме Водоля й несе глобальні зміни на краще, піднесення гуманності, гармонії, мистецтв.

Сутність живопису Зарецького останніх років — у звертанні до краси у будь-якому її образі: у вигляді квітки, жінки, пейзажу або ж кольорової плями, лінії, форми. Це була реакція на остогидлу бездуховність і сірість оточення — міст, жител, людських взаємин. Знайдену краплю краси він возвеличував до найвищого ступеня, надихався нею, впивався, заповнював нею всю картину й страждав, що не увесь

Простір, не все Життя, не цілий СВІТ.

Його вразлива душа чутливо реагувала на дітей. У них він бачив незамулену чистоту сприйняття, ще не знищену ідею і надію на спасіння. Він поважав дітей, спілкувався з ними на рівних і малював то в подобі ангелів ("Дерево Мистецтва"), то малими садівниками серед квітучих лугов ("Діти. Перше кохання"), то у дитячих розвагах ("Оленка"), то вже в стані пробудження мистецьких нахилів ("Намалюй мені синього птаха") або на порозі отрочтва ("Наталка")...

Свої, здавалося б, нездійсненні мрії про неземну красу і благодать художник втілював у полотнах і таким чином жив серед краси, яку сам створив, почувуючись Деміургом. Яскраво це видно із жіночих портретів, що складають немалий шар творчого доробку Зарецького. У кожному з них захоплений погляд і піднесене ставлення до жінки.

У картині "Майя" домінують червоні й тепло-коричневі барви. Зарецький відтворює внутрішній і довколишній світ дружини-художниці, пропустивши його через своє розуміння. На тлі змальовує теракотового бика, мов символ руху, життя, снаги, витривалості, і соняшник, що уособлює плідорідність і святкову красу в будень. Ці символи багатства, достатку, яких він так бажав і не міг дати своїй дружині, підтримані ще розмаїтістю квіткового декору вбрання портретованої. Вона виглядає як велика квітка серед безлічі малих. У цій роботі висвічує тремке сприйняття майстром традицій українського народного мистецтва, схилення перед чистотою і виразністю його мови та помислів.

Зовсім в іншому ключі виконав Віктор Зарецький "Портрет Ольги Кравченко". Це суцільно неосесейна картина. Жінка на портреті витончена і зваблена, тендітна й наче нереальна. Гнучкій лінії її стану вторять примхливо вигнуті стебла фантастичних маків, що своїми пелюстками, мов прожекторами, висвічують томливу каштанову голівку. А синій колір хризантем,

розсипаних на подолі вибагливої сукні, підкреслює швидкоплинність нетривкої печалі в її очах.

Постать Тетяни Цимбал в її портреті художник малює величною і незворушною. Навіть заолодною для насичених жовто-червоних барв картини. Ореолом над головою сходить дуже стилізований диск соняшника, який швидше скидається на спинку монаршого трону. Ритм портрета й характер візерунків сформувалися під впливом захопленого знайомства з мистецтвом, орнаментами, золотом скіфів, до якого долучив його давній друг — письменник і археолог Леонід Череватенко.

Одна з найпрекрасніших картин — “Актриса. Портрет Раїси Нещадківської”. У ній буяє стобарвна живописна стихія. Виткі лінії влаштували цілу заметіль неприборканих орнаментальних цяток і елементів. А на фоні цієї розкоші струнка і ставна фігура прегарної жінки з глибокими темними очима і просвітленим обличчям, у золотому очіпку, що німбом окреслює її ясне чоло. Поруч, нарешті, вместилися жар-птиця її долі і, здається, нікуди не збирається відлітати. А в очах мудро світиться душа, яка у творчості зазнала долі й недолі.

Портрет “Оксана. Зимові метелики” художник написав під враженням такої події: “Якось на етюдах, узимку, на рукав мого пальта сів метелик. Я не повірив своїм очам. Придивився. Таки метелик! Прозорий, кволий і чарівний. Під враженням од цієї незвичайної зустрічі я й написав портрет Оксани”. На полотні панує холодний “зимовий” колорит; вирішений у синіх тонах. Тендітну, виструнчену жінку наче сповиває білий морозець, трохи розвіяний помахами ніжних крилець зграйки метеликів, що дуже скидаються на візерунки, які залишає мороз на віконному склі.

Еротичний аспект жіночих портретів Зарецького споріднений електричною розрядку: це спроба “втягати” жінку з буденщини й скутості, розкрити заховане, але не втаєне, торкнутися споконвіку магічного й прекрасного. У своєму

стремлінні видобути перлину з черепашки молюска Зарецький часом ішов так далеко, так захоплювався декоративним та емоціональним рішенням цілого, що навіть еротизм портретованих нерідко ставав абстрактним.

Але несправедливо буде сказати, що художник поринув у своє мистецтво й відгородився від усіх тривог і борінь людства. Ні, він гостро відчував неблаганний розлад між своїми прагненнями та дійсністю і справжнім перебігом історії. Тому в його творчості раз по раз з’являлися поряд з ідилічними роботами й твори, зумовлені апокаліптичним світовідчуттям. Такий “Голодомор”, де на сліпучо-прекрасному золотому, майже іконному тлі розгулює Смерть з усіма своїми атрибутами. Цей контраст підкреслює алогічність того, що відбувалося в тридцяті роки і чому сам хлопчик Зарецький був свідком: на багатющій, щедрій, плеканій землі вимирав від голоду працелюбний і здоровий народ. У картині “Коляда” він зобразив не просто народне традиційне гуляння з піснями, обрядами та перерядженими. У ній відсвічує потьмарена згадка про веселу снагу початку 60-х, життєрадісні, безжурні колядування у Клубі творчої молоді разом з Аллою Горською, для якої вони стали різким поворотом у свідомості й спонукали до активної громадської діяльності. А над усім цим — коса і моторошна, схожа на протигаз, маска Смерті й жорсткі темні чотирикутники, деінде облизані язиками полум’я, немов чорні отвори у небуття. Так само драматичні “Посидинок”, де виступають у нещадній боротьбі язичництво і християнство; “Дзвони”, які пророчать страшну біду через беззастережне використання геніальних людських відкриттів; екологічний набат “Біди”, “Озонової дірки”, “Краси, що покидає Землю”; застороги екології людського духу в “Залізному лицарі”, “Пікніку”, “Грі з манекеном” тощо. Восени 1989 року, після раптового жорстокого нападу хвороби, Віктора Зарецького оперували. Він так і не довідався про те, що то був рак. Але після операції відчув

себе краще. Звідкілясь з'явилися величезні сили, й він кілька місяців працював як ніколи напружено. Прийшло внутрішнє осяння. Художник ніби збагнув щось важливе для нього, що надихало надзвичайно. Жив і працював у стані якоїсь ейфорії, коли, здавалося, можна гори зсунути. Він таки їх вергав, бо створив за короткий термін і "Портрет Василя Стуса", і "Милосердя", і "Два соколи", "Святу працю", "Посадити дерево", немало жіночих портретів, серед яких — Раїси Недашківської у ролі Катерини Білокур, "Філіжанку кави", портрет Людмили Скирди, дружини швейцарського колекціонера живопису Феля, три останні композиційні алегоричні портрети Алли Горської: "Світла душа", "А ми ж тую калину та й піднімемо", "Вознесіння".

Образ дружини залишився в його пам'яті світлим і повним життя. Майже двадцять років художник підсвідомо збирав сили, щоб образотворчо оповісти про колишню трагедію, як він її розумів. Цю картину назвав "Вознесіння". У ній є все — і нещасливий будиночок у Василькові, й кривавий відсвіт подвійного вбивства у "чорній стужі", зловісному морозі ночі, є скелет зимового дерева, якому вже не пробудитися, й нерозкрита таємниця у вигляді нерозшифрованих знаків, схожих на клинопис. І безвинність жертви — світла жіноча постать; і святість та надія — ангел, що могутньою рукою переймає чисту душу.

Друга картина — "А ми ж тую калину та й піднімемо" — стала відповіддю на погребальний вірш Стуса про "червону тіль калини на чорних водах". Алла Горська змальована тут живою і сильною.

Пружним рухом вона піднімає червоні кетяги, які перегукуються з візерунками на її вишиванці. У пишному національному строї, завітчана вінком із різнокольоровими стрічками, вона є уособленням духовної моці та вірності справі.

"Бог повернув мене з того світу, щоб я ще багато чого зробив", — казав художник після операції. І він зробив багато, хоча для активної праці йому було відпущено півроку. А потім став катастрофічно згасати. Двадцять третього серпня 1990 року втомлена, змучена й очищена душа його відлетіла.

Давній і справедливий висновок про те, ще велике краще видно з відстані, ще раз нагадує про себе у випадку із Зарецьким. Повно й об'єктивно поцінувати його доробок надзвичайно важко і тепер, через два роки після смерті. На відстані часу він збільшується, набирає ваги й висвічує надзвичайно розмаїті й несподівані аспекти. При всій складності та різному спрямуванні художніх тенденцій українського сучасного живопису, роботи, спосіб мислення Віктора Зарецького вирізняє дивовижне прилучення до ЦІЛОГО. У його картинах органічно зійшлися грані пошуків і принципи різних течій та традицій. Світ його творів — свого роду еманация не стільки сущого, скільки ідеального, але драматично або трагічно співвіднесеного з дійсним.

Художник своїми картинами повертає нас до самих себе, до й досі не реалізованого прагнення краси, естетства, до повноти почуттів і переживань, до сили пристрасі й глибин одкровення, до тиші споглядання й чутливого реагування на вияви прекрасного.

13—14 березня 1992 року в Москві, в приміщенні посольства України в Росії, відбулася дискусія (круглий стіл) українських та російських політологів, політичних та культурних діячів, організована з ініціативи Інституту гуманітарно-політичних досліджень (Москва). Подаємо (в скороченні) стенографічний запис ряду виступів учасників зустрічі.

Лесь Танюк

Ситуація сьогодні справді вкрай загрозлива, ми всі пов'язані однією мотузочкою, тому немає в нас зараз іншої можливості, як протистояти червоно-коричневому началу, що починає відновлювати свої можливості в Україні й Росії. У Росії, можливо, відвертіше, а в Україні в стриманішому варіанті, але ця загроза зберігається. І друге. Мені б хотілося сказати, що всі демократичні рухи сьогодні і в Україні, і в Росії переживають кризу. Це пов'язано, звичайно, з тим, що настав період чорної роботи, конструктивної, творчої, а та руїна, в якій ми нині існуємо, змушує окремих лідерів бути бігунами на стометрівку, а не на марафонську дистанцію. Всі українські партії, всі українські рухи переживають досить складний момент розладу. Політики, які ближче сьогодні до президентської структури, до столиці, до центру, в ейфорії від того, що досягнута певна перемога, завойовані певні позиції. Низові члени їхніх партій на місцях розуміють, що нічого цього не відбулося, що влада належить тим же вчорашнім бюрократичним структурам, які спритно поміняли червоні стяги на жовто-сині під впливом тих чи інших подій. Звідси — конфлікт не між партіями, не між організаціями і навіть не між програмами, а конфлікт між новими верхами і новими низами. Мені здається, що низи сьогодні настроєні значно радикальніше, ніж певні угодівські партійні верхи, яким здається, що через надзвичайну ситуацію, яка складається перш за все в Росії, через те, що телебачення масовано демонструє “червоні” мітинги з портретами брежневих, сталіних і т.д., виникла настільки страшна ситуація для України, що треба об'єднуватись хоч із чортом, хоч із бісом, тільки б протистояти цьому. Приклад 1918 року, коли Ленін послав Муравйова на Україну, а той вирізав половину українського Києва, а потім був розстріляний як ворог народу, — досить страшний; для того, щоб протистояти всім монархічним процесам, які відновлюються в Росії, Україна повинна об'єднатись виключно за національним принципом. Це, ясна річ, дуже небезпечна позиція, оскільки звідки б не з'являвся коричневий колір, з одного боку чи з другого, однак він буде кольором коричневого прапора, кольором реставрації “бурбонів” комуністичного минулого. Мені здається, що саме тут буде основний вододіл: хто і яке суспільство хоче будувати. Ми в Україні сьогодні кажемо, що, звичайно, не хотіли б жити в українській Албанії, затуленій політичними горами від усього світу, якою спритно і гарно правили б учорашні політичні

лідери, для яких комуністична політика, як ви знаєте, не була їхньою ідейною політикою. Це були професійні пристосуванці. Сьогодні вони пристосувались до національно-визвольного руху, щоб вижити. Але, однак, це явище антинародне, явище в суті своїй антипрогресивне, і демократії треба бути насторожі.

Сергій Бабурін

Я вважав своїм обов'язком прибути на відкриття конференції і коротко викласти свої особисті погляди та погляди моїх колег із фракції "Росія" і "Загальнонародного Союзу" на ситуацію, що склалась у нашій країні, на відносини між Російською Федерацією і Українською Республікою. Насамперед я хотів би підтримати колегу Танюка в тому, що ми йдемо шляхом збереження при владі професійних пристосуванців. Практично скрізь ті ж самі люди, які десять років тому вчили нас жити при розвинутому соціалізмі, сьогодні вчать нас жити при антикомунізмі, який розвивається. І ця влада тотальних бюрократичних структур виявляється дуже живою. Але в цілому я б дещо інакше оцінював позицію наших президентів — Президента Єльцина і Президента Кравчука, а також стосунки між нашими республіками. Створення Співдружності Незалежних Держав я не вважаю історично прогресивним явищем. Безглуздо говорити про повернення до старих структур Союзу РСР, взагалі неможливо увійти в одну ріку двічі. Але ніколи не може бути прогресивним руйнування єдиної держави, руйнування єдиного суспільства. Що б ми не казали про наші відмінності протягом століть, український і російський народи жили разом. Культура цих двох народів, я переконаний, єдина. І сьогодні, коли ми говоримо про створення різних держав, це самообман, бо розмежування між нами практично неможливе. І не випадково одразу ж постають питання про кордони, про культурну спадщину і багато, багато інших, тому що руйнувати єдиний організм — це безумство політиків. Я переконаний, що наші народи цю помилку політиків виправлять. Якщо ж говорити про те, як нам сприяти взаєморозумінню й розвитку наших республік на шляху злагоди, співробітництва й дружби, то, мабуть, тут — головне завдання членів Верховних Рад, урядів і президентів. Важко сказати, наскільки ми порозуміємось найближчим часом, але я вважаю помилковими заклики тих політичних діячів, які намагаються створити національні армії, бо об'єднана армія — це теж фактор стабільності, фактором стабільності я вважаю і заяву Президента Кравчука про припинення вивозу з території України ядерної зброї. Це потрібно для балансу в стосунках між республіками. Не повинно бути диктату між Російською Федерацією і Україною хоч з одного, хоч з другого боку. І Російська Федерація, і Українська Республіка, я переконаний, — частини одного організму. Зараз він називається Співдружністю Незалежних Держав, як буде називатися цей організм надалі, нам невідомо, але для мене особисто сумнівів немає: розмежування між нами — це історична помилка, вона буде виправлена якщо не нашим поколінням, то тими, хто прийде після нас. Але вона буде виправлена неминуче.

Мирослав Попович

Я дуже давно був у Москві. Раніше ми відчували необхідність вирішення тут ряду нагальних проблем у нашому практичному й науковому житті, а потім якось з'ясувалося, що їх можна вирішувати й без Москви. Залишилась тільки ностальгія за друзями, з якими чверть століття я розмовляв по кухнях. І зараз я зустрівся з ними,

це було теж на кухні, і мені здавалося, що я всіх переконав, і був украй вражений, коли врешті-решт мене запитали: “Все добре, але навіщо вам ця незалежність?” Джерело цього умонастрою, можливо, в тому, що є певні асоціації. Якщо в Росії хочуть слову “незалежність” надати якогось іронічного значення, то кажуть: “самостійність”. І українська незалежність набирає в таких випадках трохи опереткового вигляду і асоціюється з певною політичною фізіономією цього самостійного діяча, який знаходиться десь поміж Махном і Петлюрою. Насамперед мені б хотілося, щоб наші російські друзі розуміли те, що ми розуміємо краще від них — це багатолітність політичної і культурної фізіономії сучасної України. Не асоціюйте її, прошу, ні з якою певною силою, що вам просто зрозуміліша, ближча й відоміша. Україна різноманітна. Можливо, Україна живе не таким напруженим політичним життям, не так розривається різними політичними фракціями, можливо, до цього часу вона провінційніша, ніж Москва, але, однак, ми дуже різноманітні і в нас теж є все. Це перше. І друге. Попри все розмаїття політичних тенденцій, сил і прагнень, як було 92% тих, хто підтримує незалежність, так і є, а може, й більше. Можуть змінюватись настрої, можуть зараз проклинати цю незалежність, тому що майже нічого не змінилось в економіці, але однаково назад дороги немає і практично всі політичні сили на позиціях незалежної України. І це ви почуєте від росіянина, який живе в Україні, від єврея, від українця. Що ж до якихось російсько-українських напруженостей, то для України це не так суттєво, як певна напруженість між україномовною Україною та російськомовною Україною, і це теж стосується нашого внутрішньополітичного спектру. І мені б хотілося, щоб з цієї точки зору розглядалися такі, скажімо, проблеми, як розподіл Чорноморського флоту, проблеми, пов'язані з армією. Є, звичайно, такі сили в Україні, які хочуть мати величезну військову могутність і, можливо, навіть не віддати ядерну зброю і т.д., але це не переважає. Ми прекрасно розуміємо, що на території України три потужні військові округи, кожен з яких за силою дорівнює французькій армії, і нам не треба мати ці “французькі” армії в Україні, нам вистачить маленької. Але іншого шляху для того, щоб редукувати цю військову міць до нормальної, необхідної для Європи, крім приватизації її, в нас немає. Іще хочу, щоб ви зрозуміли мотив, яким керується більшість політиків, коли проголошує військову частину, що знаходиться в Україні, так би мовити, власність України, закликає її прийняти присягу. Можна піти іншим шляхом: закликати всіх українців, які служать на території всієї колишньої країни, повернутися і стати основою української армії. Але це неприйнятно не тільки тому, що такий шлях дуже клопіткий, це неприйнятно суто політично, бо то перший крок у напрямку “Україна для українців”. Наша армія не повинна бути етнічно українською, ми взагалі зараз не повинні вести політику українського етнічного патріотизму. Повинен бути сформульований український національний інтерес у політиці. Але це не означає — інтерес тільки українця. Ми підходимо до поняття нації так, як це формулював відомий український консервативний мислитель В'ячеслав Липинський. Він поляк з походження, римо-католик, але вважав себе політичним українцем і спробував сформулювати політичну платформу, яка б виразила це політичне українство. Це те, що ми хотіли б сьогодні мати.

І ще одне зауваження. Що для мене українська філософська традиція? Це не обов'язково те, що писалось українською мовою і надруковане в українських виданнях. Це, скажімо, безумовно, Драгоманов. Він написав половину своїх творів російською мовою свідомо, він розумів, що українська література частково повинна писатись і російською мовою, тому що так склалось життя. Це Памфил Юркевич, який виданий недавно моїми колегами в Москві як видатний представник російської думки. Так, це російський філософ, але, поза тим,

це справжній хохол не тільки за акцентом, про що згадується, це Скворода середини ХІХ сторіччя. Це, скажімо, Потебня. Це Овсянико-Куликівський, що належав до Громади, який узагалі українською мовою не видавався, дуже сучасний мислитель. Це та частина української думки, яка публікувалась у Росії і завдяки Росії жила. Як ділити? Для мене найголовніше не як ділити, нічого тут ділити не треба, а як зробити це надбанням сьогodнішньої політичної культури і загальної гуманітарної культури.

І останнє зауваження стосовно власне українського націоналізму і його долі після здобуття незалежності. Я думаю, можливо, зі мною не погодяться мої колеги, що функції націоналізму — найкрасивішого, найромантичнішого, найпіднесенішого — вичерпані тоді, коли держава отримала незалежність. Тут, можливо, виток кризи сьогodнішнього Руху і перебудови багатьох національно-демократичних течій. Сьогodні йде формування того, що необхідне кожній нації, а саме — консерватизму, але здорового консерватизму. І він, мені здається, сьогodні повинен формуватися і на ґрунті соціал-демократії, й на ґрунті “червоного” консерватизму. Так от, мені здається, що ми йдемо шляхом формування дуже спокійного українського консерватизму, схожого на звичайний європейський неоконсерватизм, і, з другого боку, якихось ліберально-демократичних сил. Істерія шовіністичного характеру, мені здається, перспектив не має. Мені б хотілося, щоб такий процес шов і в Росії.

Гліб Павловський

Я родом з Одеси, сформувався в шістдесяті роки в рамках російської культури. Тому для мене біографічно природно бути прихильником єдиної держави, я ним був і доволі скептично спостерігав тривалий час за діями московських політиків, які з різних боків рубали сук, на якому сиділи. Але те, що я не займався політикою, дозволяло мені дистанціюватися від цього процесу. І я залишаюсь скептиком стосовно здатності людей, які діють у Москві в політичній сфері, відповідати за свої дії. Але після виникнення України, коли начебто настала страшна судна година для прихильників унітарної держави, я відчув щось на кшталт парадоксального полегшення, тому що гра раптом стала серйозною [...] Єдина держава впала, і тим самим внутрішній процес, який, відбуваючись усередині єдиної держави, міг безперервно осмислюватися в рамках тих чи тих прецедентів (культурних, ідеологічних), був інтернаціоналізований. Для мене створення України означало, що з цього моменту внутрішній процес у Радянському Союзі перестав існувати. Він перестав бути внутрішнім. Він став міжнародною справою. Він почав відбуватися у рамках світової системи, так би мовити, “нагород і покарань”. Не можна було більше безкарно здійснювати кроки, які були цілком можливими і майже непомітними в рамках Радянського Союзу. Як ви пам’ятаєте, непомітно відбулося введення військ у Баку, яке закінчилося бійнею і було безглуздим уже в момент здійснення, зовсім непомітно пройшла Алма-Ата і, мені здається, майже під московські оплески. У принципі так могло бути ще досить довго. Рубежем було створення України. Підкреслюю — саме України, бо проблема суверенізації країн усередині Радянського Союзу не усвідомлювалась у Москві як серйозна проблема. Ні незалежність Естонії, якій аплодували в Москві, ні незалежність Вірменії не усвідомлювалась як щось суттєве, що матиме вплив на московську політику й майбутнє Росії. Власне кажучи, і створення російської державності в рамках РРФСР, я вважаю, до створення України було несерйозним. Воно було політичною кампанією, я б сказав, геніально знайденою політичною інтригою, яка ніяк не стосувалась вирішення націо-нальних російських проблем. Це була політична платформа і не більше. Росія до кінця серпня 1991 року

залишалася тільки ідеологією, тільки політичною платформою. І лише після створення України Росія постала перед необхідністю формуватись, вести національну політику. З цього моменту, що дуже важливо, вона вже не могла цього робити сама, без нагляду, вона виявилась під наглядом світового співтовариства, тому що стосунки Росії з Україною, з моменту утворення незалежної України, інтернаціоналізовані. Оце для мене контекст, усередині якого ми далі будемо вирішувати свої проблеми. Ми можемо битися, можемо миритися, можемо пускатись у ностальгію. Ностальгія — це людське почуття, і я не бачу в цьому ніякого сорому. Але є факти, які набули справжності в очах світового співтовариства. І протягом принаймні десяти років нам не дадуть проковтнути одне одного, а значить, за цей час можуть сформуватися структури тієї й іншої держави — досить жорсткі, які не піддадуться розчиненню і руйнації.

Росія тільки починає той шлях, яким уже пішла Україна. Фактично національна політика в Росії не велась до січня 1992 року. Власне кажучи, й зараз вона ведеться тільки в одній сфері — сфері економіки. Вона має свої втрати. Я зблизка спостерігаю за цим процесом, у тому числі й за процесом прийняття рішень, але це втрати знову ж таки національної політики, такі ж, які є і в Україні в проведенні її національної політики. У суперечці про армію ми не мали симетрії. Україна вела цілком природну національну політику, тобто витіснення чужої армії шляхом створення національної. Росія далі вважала, що вона зможе екстраполювати, якимось інвертувати попередню радянську державу в нову, російську, національну. Власне, тільки зараз починається усвідомлення того, що повернення немає. Зрозуміло, тут же сформується політична сила в Росії, яка буде вимагати повернення до єдиної держави, і ми знаємо, що вона формується, і в цьому теж нічого страшного немає — це буде внутрішньоросійська окрема політична сила. Але в Росії пункт оптимізму, в рамках песимізму, який наводнив принаймні Москву, — це те, що нам не дадуть робити все, що завгодно. А це означає, що нам доведеться вести гру у визначених межах, і ми в Москві зараз змушені вести національну політику. Це вже таким кружним шляхом нас змушують думати про створення Російської національної держави. Національної, звичайно, не в етнічному розумінні. І тут піде боротьба між прихильниками етнічної державності і прихильниками російської універсальної державності, але російської. Ця боротьба піде й в Україні. Я думаю, що, почавши з такої асиметрії, ми прийдемо до симетрії, яка знову розпадеться. І серія криз, сподіваюсь не військових, а культурних, політичних, і рішень, які ми будемо знаходити для виходу з цих криз, і складе історію російсько-українських відносин в епоху, яка розпочинається.

Вадим Скуратівський

У мене таке враження, що ми лишаємо поза увагою стратегію світової історії. Закінчується імперський процес, і те, що відбувається в Росії, до смішного і разом з тим зі значно трагічнішою інтонацією схоже на те, що, скажімо, відбувалось з Оттоманською імперією, яка перестала бути імперією і стала кінець кінцем після багатьох страждань, після якихось трагічних метаморфоз, нормальною цивілізованою країною досить високого рангу. Тобто нинішня Росія — це ніби вчорашня Туреччина, і, нарешті, це — процес природний: перетворення імперського в національне. Ви, росіяни, з імперії перетворюєтесь у національну державу, ми з того, що можна назвати колоніальним комплексом, також у національну державу. І, природно, ми повинні домовитись на цьому ґрунті. Справа в тому, що ви тут — політологи, письменники, журналісти — все це знаєте, але мені здається, що ми повинні це все пояснити найдохідливіше масі... І російська еліта, і українська еліта зараз у безпредметних безконечних образах, пре-

тензіях і амбіціях стосовно одна одної, але насправді в світі крім нас є якийсь гігантський масово-національний процес, і ми повинні спрямовувати цей процес шляхом якихось елементарно-просвітницьких акцій у певний позитивний бік. Російська інтелігенція повинна пояснювати російському народові, що відбувається перевтілення імперського в національне, перевтілення, умовно кажучи, того самого світу, який колись зупиняв демократії на всьому євразійському, і не тільки євразійському, просторі, у політично цілком нормальний світ.

...В Україні, за моїми спостереженнями, багато чого, на жаль, у російській історії не розуміють. Нормальна логіка російської реставрації, наприклад, перейменування Ленінграда в Санкт-Петербург, повернення до інституту Георгіївських кавалерів і тисячі інших семіотичних сюжетів сприймаються в Україні вкрай болісно. Ну, я бачив молодих дурнів, які в Києві на Хрещатику пробували спалити російські прапори. Коли я до них підійшов і запитав: чому ви це робите, вони відповіли, що під цим прапором денікінці вбивали українців. Так от, потрібно пояснювати масі абеткові істини, навчити її рахувати на пальцях. І ми повинні це зробити через масові комунікації, іншими шляхами нормального просвітницького впливу. Ми, на жаль, цього не робимо. Погляньте, що відбувається у функціонера масових інформаційних процесів. Він з якимись особистими образами, особистими синдромами бушує на теле- і кіноекрані, газетних сторінках. Результат відомий. У Росії це, я б сказав, комплекс імперської зарозумілості, в Україні — комплекс колоніальної неповноцінності. Але вони один одного варті, і виникає якась зловісна симетричність цих процесів. У мене таке враження, що інтелігенція задіяна в цих процесах і займається в основному взаємними національними вендетами. Вони цілковито безглузді й недоречні.

Подивіться, що відбулося з доімперським середньоевропейським світом після 1918 року. Він відходить від Росії. Росія тоталітарна, а Європа дебютує в ліберально-демократичному напрямку, починаючи з 1918 року. Але до 1939 року там не залишилось жодного ліберально-демократичного режиму, включаючи навіть Чехо-Словаччину. Чому це відбувалось? Страхітливий тиск тоталітарної Росії ерозіював ці країни, й вони перетворювались якщо не в тоталітарно-фашистські, то в авторитарні. І тільки одна країна уникла цього процесу — Фінляндія. Тому вона вистояла в 1940 році, а інші країни не вистояли, вони упали або в 1939 році, або в 1945-му. Потрібно нам — колишнім колоніальним народам — пояснити, що ми повинні з усією серйозністю ставитись до проблем нашого великого європейського сусіда. Якщо ми не пояснимо собі — бути біди, бути ситуації 1918—1939 років. Простіше кажучи, ми повинні працювати... Ми повинні домовитися. А якщо ми не домовимось, то маси, безперечно, не домовляться і все закінчиться євразійською бійкою, під час якої всім нам буде погано. Тому давайте будемо домовлятися.

Гліб Павловський

Тут багато говориться про Росію. Ми обговорюємо російсько-українські відносини і збирались не з метою привітати їх, а усвідомлюючи, що є деякі проблеми. Очевидно, потрібно сформулювати, в чому вони. На мій погляд, сьогодні не існує Росії як реального суб'єкта, принаймні тією ж мірою, як існує Україна як реальний суб'єкт. Мені здається, що сьогодні існує Радянський Союз, який упав усередину самого себе. При цьому якийсь його частини, порівняно автономізовані до моменту його зруйнування, — це теж уламки Радянського Союзу. На сьогодні немає жодної суто національної держави. Україна теж частково національна держава, а частково уламок СРСР, але її автономізація всередині СРСР, всередині тоталітарної імперії існує, хоч би там як, 70 років. Росія такого досвіду просто не мала. І РРФСР — це

фігура без обличчя, вона не існувала, вона не мала інфраструктури, все управління йшло через відділи ЦК, а не через територіальну республіканську систему. Тому перед серпнем—вереснем минулого року, цим ключовим моментом у розвитку СРСР, з'явилася нова реальність напівзруйнованого СРСР, під назвою Російська Федерація. Колишні колоніальні володіння відкололись від нього й отримали самостійність — нині вони національні держави. Тут сьогодні говорилося про країни. Україна сьогодні — це Російська Федерація. Вона є країною всіх своїх колишніх республік як правонаступниця СРСР. Це внутрішній двір, звалище всього, що не знадобилось і не має державного застосування сьогодні, не має функціонального застосування в сучасній реальності... На мій погляд, модельною ситуацією був переліт ланки бомбардувальників, який бурхливо вітався властями, відповідальними особами, хоч це є найтяжчим проявом недисциплінованості, повним порушенням військової дисципліни. І це показало, що Російська Федерація готова перетворитися в хранителя всього непотрібного, в звалище союзного хламу, тобто Російська Федерація ще не вирішила, що вона національна держава і не почала її створювати.

Виятки є. На мій погляд, це економічна політика російського уряду, яку веде окремий кабінет (у нас фактично два уряди), що дотримується іншої ідеології, ніж ідеологія правлячого кабінету Російської Федерації, раціональнішої ідеології.

Я хотів би поставити ключове питання, заради якого ми тут зібрались: чи є загроза для України з боку Росії? Я думаю, такої загрози реально не існує, тому що Росія, не будучи суб'єктом, не може виступати як реальна загроза. Вона не може управляти сьогодні армією (так званою армією СНД, фактично російською армією, а практично це навіть не армія, а якийсь знову ж таки уламок союзної спадщини, яким управляти неможливо), вона не може управляти, як показують обставини, своїми територіями (адміністрації надзвичайно сепаровані)... Але небезпека існує, і ця небезпека наростає, тому що не можна стільки часу, скільки дозволяє собі Російська держава, знаходитися біля початку її створення, не вирішити нічого: ні в яких межах вона буде створюватись, ні хто буде її громадянами. До речі, коли кажуть про російськомовних, я не знаю, що це означає в Україні, але це застосовується й тут (я навіть не впевнений, що цей термін не звідси пішов), він означає рівень домагань на частину населення всіх інших республік, які входять або не входять до СНД. І після прийняття Конституції, а вона невдовзі буде прийнята Російською Федерацією, я впевнений, що ці домагання будуть заявлені більш або менш грубо, більш або менш толерантно, але вже цілком відверто. Хоч знову-таки Росія не знає, що робити з цими громадянами, так само, як і що робити з бомбардувальниками або з Чорноморським флотом. Це помста за власні старі комплекси, а політика є помстою за комплекси до того часу, поки вона не має ні цілей, ні пріоритетів. Тобто сьогодні Україна відчуває удар тих же проблем, що відчуває Європа й весь світ при руйнуванні СРСР. Просто Україна ближче, вона поруч, і тому нерозв'язання цих проблем для неї буде значно небезпечніше, ніж для всіх інших. На мою думку, в цій ситуації необхідно виграти час. Це необхідно не тільки Україні, це необхідно й Росії для того, щоб тут ми теж змогли розібратися, чого ж ми хочемо. Адже зовсім невідомо, якою державою буде Росія, як піде процес її створення: від центру до країн? Але центр не єдиний, Москва сьогодні вже не метрополія, Москва реально втратила культурне значення, повагу і авторитет. Старі імперські столиці, про які тут говорилось — це прекрасні спогади: колишній Відень, колишній Санкт-Петербург... Нині Санкт-Петербург — це просто пародія, це Волоколамськ, це Соль-Вичегодськ, а Москва — це утворення, яке швидко занепадає і створює проблему для самої держави, до того ж населена людьми, яких нічим годувати. Отже, об'єднання Росії може піти від

регіонів, і це буде інша держава. Воно може піти шляхом випереджаючим, як в Україні, і шляхом створення державних осередків на території нинішньої Російської Федерації, які будуть визнані модельними потім для всієї держави в цілому — це третій варіант. Передбачити, який з них буде вибраний, не можна, треба виграти час. Його можна виграти, на мій погляд, шляхом випереджаючої інтернаціоналізації всіх двосторонніх проблем. Росія й Україна з тих чи інших причин не можуть вирішити між собою реально жодної проблеми. І навіть якщо вони підписують прекрасні угоди, як про визнання кордонів у 1990 році, то цілком очевидно, що — не знаю, як Україна, — Росія не несе, не готова нести за це відповідальності. У неї немає інструменту, немає механізмів, які карають за порушення договорів. Тому всі переговори потрібно інтернаціоналізувати якнайбільше... Коли нам доводиться вести переговори в оточенні людей, які знають, що таке переговори, як їх вести, чого вартий підпис під документом і яке покарання чекає порушника, то ми поведимось мимоволі цивілізованіше. Інтернаціоналізація може йти, особливо для України, шляхом участі в регіональних центрально-європейських союзах, які починають виникати, оскільки Захід зацікавлений, нині, в усякому разі, у включенні країн Східної й Центральної Європи в європейські механізми. Україна може приєднатись до цього, так би мовити, потягу, і знову ж таки це створить додатковий буфер для майбутнього будівництва.

Я думаю, що стосунки з московськими демократами повинні йти — може, це й парадоксальне твердження — по лінії швидше громадських і партійних відносин, ніж певної ідеологічної спорідненості чи державної відповідальності. Досвід свідчить, що московські демократи у вигляді державних діячів — не демократи. Вони демократи по той бік, вони можуть залишатися суб'єктивно демократами, вони можуть прекрасно поводитися вдома, в приватній бесіді, але як дійові особи вони повністю переймаються логікою системи, в якій працюють. А ця система не має навіть колишньої логіки, вона зруйнована. Це суміш попередніх тоталітарних диктатів із сучасними маніпуляціями, це каша, де, як підприємець, можу сказати, неможливо вирішити жодного питання без хабаря. Це відомо всім, але це не властивість характеру росіян, це властивість ситуації.

Ми сьогодні будемо говорити про інформаційний бік питання. І мені здається, що Україна програє в інформаційній війні, а інформаційна війна не обов'язково інспірується центром. Інформація сьогодні в нас — окрема влада, адміністрація Ставропілля — самостійна влада, преса в нас сьогодні теж самостійна влада, вона не підкоряється Єльцину. Це не означає, що преса вільна, нею маніпулюють, але інакше. У неї свої матеріальні, політичні й інші інтереси, але вона професійна. Українська інформаційна система не професійна. І можу сказати, ознайомившись з українськими інформаційними агентствами, що вони страшенно програють. Щось тут треба робити. Це видніше Україні. Але, на мій погляд, сьогодні справді існує жахлива асиметрія. Оскільки люди сприймають інформацію як пропаганду, як засіб маніпуляції — це значно небезпечніше, ніж Чорноморський флот, ніж Радянська Армія на території України.

Григорій Померанц

Для мене розпад імперії не був несподіваним. Я чекав розпаду й морально готував до нього свого читача. Однак для мене це не було безумовно позитивним фактом. Розпад Австро-Угорщини не був таким уже безумовно позитивним фактом. У свій час мене вразило, коли іще до війни, у Річарда Олдінгтона, я прочитав, що автор шкодує про розпад Австро-Угорщини. Я дуже здивувався, чого жалкувати за клаптиковою імперією. А потім почав думати, за чим же він шкодує. Я зрозумів: ця клаптикова імперія була все-таки культурним цілим,

в якому на перехресті зустрічались німецькі, італійські й слов'янські мелодії, і без цього перехрестя, мабуть, не було б і Моцарта. Тобто будь-яка імперія — це не тільки влада для сучасності архаїчна і тому приречена на розпад, але і певне культурне явище, в якому були свої цінності...

Для мене проблеми, що перед нами постають, зокрема в російсько-українських відносинах, це все проблеми культури, проблеми збереження, такого глобального повороту культури, який сприяє взаємному розумінню й перешкоджає тому, щоб закопатися в світ дрібних антагонізмів. Я не великий знавець української культури, але дещо читав в оригіналі. До того, як переклали Лесю Українку, я прочитав усі її драми, це було в сороковому році. Якись рядки до цього часу пам'ятаю: "Свята, велична мрія, що ніби люди можуть вольні бути". У мене теж через все життя пройшла ця мрія, немовби люди здатні до свободи. Я думаю, що Леся Українка була наділена тією особливістю, яку Достоєвський вважав специфічною для Росії — все-світньою чуйністю. Насправді я прийшов до висновку, що це риса будь-якої нації, на відміну від племені. Плем'я замкнуте, нація чуйна. Гете пише "Західно-східний диван", Меріме "Пісню західних слов'ян", таких прикладів скільки завгодно. Але десь у глибині нації залишаються фольклорні шари. Фольклор, поруч зі своїм багатством, несе в собі й реставрацію племінної замкнутості. Мені здається, в українській культурі ось такий фольклорний шар і пласт світових зв'язків міг би бути умовно позначений іменами Шевченка і Лесі Українки. Обумовимо відразу ж, що в племінному й патріархальному народі є нев'яжуча приналежність. І історія літератури може оплакувати втрату епосу, билин, і читач може вічно до них повертатись. Але сучасна нація — це не плем'я і не етнос, це вузол глобальних зв'язків, це своєрідний вузол, який виник на етнічному ґрунті, але вже не етнічний за своєю сучасною суттю, а всесвітній, одне з утілень всесвітнього духу, пов'язаний з іншими, незлітно і нероздільно. Я свідомо застосовую тут формулу богословську тому, що вважаю: вона має культурологічне значення, ця форма була створена візантійцями, щоб якось примирити єврейське і візантійське почуття Бога, і вона може бути застосована до будь-яких культурних контактів. Незлітно і нероздільно водночас. Це порушує формальну логіку, але відповідає системності культури.

Нація складається приблизно з XVI століття в Європі. Із самого початку рисою нації є перегук з іншими націями, не ізольованість, а перегук з іншими спадкоємцями Біблії, Платона, Юстиніанового кодексу. Нині коло чутливості стало світовим. Вхід відчинений, але його закриває "народовська" відокремленість, у стилі Белова, якщо взяти російський приклад. Не можу підібрати, але, мабуть, є й український приклад. Я із захватом читав "Лісову пісню" й "Тіні забутих предків", але там фольклорне доведене до архетипів, там воно звернуто до кожної людини. Дуже важко точно провести межу, за якою культура здобуває всесвітню широту і де вона її втрачає. Нація — не етнос і не національність у радянсько-паспортному розумінні слова. Це відкрита культурна спільність, відкрита до діалогу, здатна внести в діалог щось потрібне для всіх. І я боюся, що на radoшах незалежності поруч із національною свідомістю в сучасному західноєвропейському розумінні слова, саянула свідомість племінна: ідея незалежності як відособлення.

Коли провалився путч, українська партократія вирішила відокремитись від демократичної Росії. Але вона не сиділа так міцно в сідлі, як азіатські хани, і не змогла відбутися зміною вивіски, довелось піти на союз із національно-демократичною опозицією. Я не мислю жодної нації абстрактно, нація уявляється мені групою різних типів, часто протилежних. І київський маневр бачиться мені як союз москаля з гайдамакою, розуміючи слово "москаль" у дусі старовинного водевілю

“Москаль-чарівник”, де москаль-українець, прослуживши 20 років у царській армії, повернувся додому з манерами фельдфебеля. Нинішній уряд я, можливо, гротескно уявляю собі урядом москалів, які прагнуть перегайдамачити гайдамак своїм гайдамацьким молодецтвом. Сучасний поворот, викликаний політичними міркуваннями партократії, дозволив галичанам захопити ідеологічну ініціативу. Західна Україна ніколи не жила одним життям із Росією. Росія тут — окупант, з яким воювали загони Бандери й Мельника. Природно виникає прагнення скинути із себе чужоземне ярмо і будувати культуру, спираючись на фольклорний ґрунт, який на заході, особливо в Карпатах, здається, іще зберігся. Було б нерозумно заважати цьому і також нерозумно нав'язувати ментальність Галичини Харкову, Донбасові, Криму. Традиція культурної автономії в Австро-Угорщині — історичний факт, і такий же факт — традиція російського Харківського університету. Мені здається, що сьогодні Харків і Львів не можуть мати цілком однакового культурного життя, і було б помилкою нав'язувати цю єдність адміністративними заходами. Я думаю, що питання про мову викладання повинне вирішуватись по-швейцарському в кожній області, в кожному університеті. Там видно буде, які процеси виявляться сильнішими. Взагалі питання про мову не потрібно змішувати з питанням про політичну волю до самостійності. Напевне, понад 20 країн говорять англійською і є політично самостійними і, навпаки, є країни двомовні, тримовні, багатомовні. Мені не пишуть зі Львова, зі мною вступають у зв'язки читачі з Харкова, з Києва, із Запоріжжя, пишуть вони про речі, спільні не тільки для колишнього Радянського Союзу, а й для всієї землі. Я недавно чув по телевізору відповідь однієї українки на запитання, чи потрібне єдине телебачення, — вона сказала, що потрібне, бо українське телебачення повідомляє тільки про українські новини. Не знаю, наскільки ця жінка має рацію, але російські “Вести” розповідають про події в усьому світі. Інтерес до всього світу — це те, що зараз приваблює і буде вабити до російської культури. Так уже склалося, що якась частина російської інтелігенції мислить себе як вузол всесвітніх зв'язків. Саме це, а не імперське минуле, створює дух світової нації. Свого часу вихідці з областей, завойованих Олексієм Михайловичем у союзі з Богданом Хмельницьким, були вчителями в Московії й допомогли їй стати Росією, вийти з безплідної відокремленості. Сьогодні спілкування з демократичною Росією не завадить, а допоможе Україні стати світовою нацією. Я дуже люблю російської пихи і за це названий русофобом, але я знаю, що за радянського часу російська культура дуже багато втратила через розрив органічних зв'язків із Заходом, які встановились після Петра і Пушкіна. Такі ж наслідки може дати й відокремлення від Росії. Є ще нерозвинуте в російській культурі, те, що потрібно ще розвивати, не кажучи про величезний фонд перекладів із мов усього світу, який недоцільно просто нашвидкуруч продублювати. Ідея про те, що російська мова повинна зайняти в Україні місце однієї з іноземних, зовсім не враховує інтереси читача, а саме з цих читачі в складається народ. Для національної політики близькість української й російської мов — спокуса, а для читача — зручність. Як правило, шкільне вивчення французької, англійської не дає здатності вільно читати, а вивчити російську просто. Це реальність, із якою не можна не рахуватись, якщо, звичайно, йти не від абстракції, а від духовного життя окремої людини. Тут питання можна розумно вирішити, якщо вирішувати його з точки спокою, коли затихли образи. В ображеній, стурбованій свідомості мета викривлюється... Я думаю, що ознака зрілості нації — вивільнення від комплексу неповноцінності й хворобливої образливості. У великих містах і в Росії, й на Україні виникає якийсь новий народ, клубок духовних явищ, викликаний творчістю особистості. Мене захоплювали такі хвилі, що йшли з Франції й Індії, з Німеччини й Японії, з романів Достоєвського й ікон Рубльова.

Все це я якось засвоював, записував свої думки, створював свою маленьку хвилю, і ця хвиля знову когось підхоплювала. Думаю, що нічого імперського в цьому немає, це ритм глобальної культури, яка має багато центрів і жодного безумовного. Крах претензій “старшого брата” не має нічого спільного з природним перегуком культур. Перегук між Росією й Україною спирається на довгу традицію. Творчість Григорія Сковороди і філософія срібного віку, як на мене, складають одну лінію, одну серію спроб увести в сучасний ужиток скарби візантійської мислі, що залишилися без прямих спадкоємців. Якою б не була юрисдикція українських церков, вся культура східного слов'янства має коріння у Візантії. Можна не належати жодній церкві, я особисто людина не церковна, але почуття особистої спадщини закладене в культурі, і я не можу не думати про можливість сучасного використання і обміну досвідом зустрічі культур. Мені здається, що це однаково цікаво російському й українському читачеві. Я переконаний, що нинішні суперечки між Києвом і Москвою — це наслідок потьмарення розуму, що охопило маси й підігривається демагогією. А за ясного погляду на речі, Україна й Росія — неминучі партнери в спільній духовній єдності. І усвідомлення цієї глибокої культурної єдності крізь усі відмінності, можливо, допоможе пом'якшити суто політичні суперечки.

Олексій Ківа

Якось Микола Бердяєв заявив, що російська душа тяжіє до абсолюту. Якщо ми хочемо щось змінювати, то ми хочемо враз це змінити, звичайно, не вміємо прораховувати, що буде завтра, післязавтра... І мені здається, що досвід Росії повинен був би показати, як небезпечно інколи поспішати, думати: скинемо партократію, і все піде. Недавно я прочитав інтерв'ю Станкевича, в якому він заявив, що розраховував, сподівався на те, що коли партократія піде і комуністичний режим буде повалений, ми почнемо творити дружно, енергійно, потужно. Мені здалось це дивним — значить, людина була не готова до тієї ролі, яку вона відігравала в політичному процесі. Подивіться, яка боротьба йде між законодавчою й виконавчою владами, між іншими владами: в центрі, на місцях, на іншому рівні. Російська демократія виявилася вкрай незрілою. Ми не знаємо, куди піде процес далі. І те, що в Україні вдалося зберегти відносну стабільність, те, що немає скільки-небудь великих міжнаціональних конфліктів, те, що вдалось залучити опозицію до вирішення завдань загальнонаціональних, — за це треба молитись Богу. Багато років я займався країнами третього світу, і перед моїми очима це вже все проходило. Я бачив прекрасні гасла і з чого це все починалося, а потім діло закінчувалось геноцидом, повним розпадом, повним крахом і т.д. Куди поспішати? Партократія піде. Поступово трансформується, на трансформацію знадобиться 5—10 років. Завдання України, як і будь-якої іншої держави — розвивати процес національно-державного будівництва. Поки що все йде нормально, але варто розпочати боротьбу проти партократії, ми одержимо (вони ж теж мають досить сильну позицію в російськомовних областях) інтерфронт, ми одержимо гостру боротьбу, піде розмежування, загострення, озлоблення, і все це може просто закінчитись громадянською війною. А чого ми досягнемо? Та нічогосінько. Розвалити колгоспно-радгоспну систему, щоб потім запроваджувати продрозкладку? В Росії до цього штовхають.

Я вважаю, що наголос на партократію в Україні, висміювання Кравчука як партократа — це або зловмисність, або короткозорість. Так, Кравчук прагматик. Але що поробиш? Таких більшість. І коли вони побачили, що з комуністичною ідеєю як з такою покінчено, вона неперспективна, — вони спокійно відійшли. Ну дай їм, Боже!

Прийдуть нові, а хто нові? Хто в нас радикальні демократи? А хто в нас ті, які прийшли на зміну новим партократам? Вони кращі? Хоч би в політичному чи демократичному розумінні? Якби ж то! Вони ще більші тоталітаристи, ніж ті. У партократів і в колишніх партійних працівників все ж було інтернаціоналістське щеплення, і його не так просто позбутися, це ввійшло вже досить глибоко. І подивіться, як поводить ся Яковлев — колишній партократ, як поводить ся Шеварднадзе — колишній партократ, як поводить ся багато колишніх партійних працівників. Значно демократичніше, значно розумніше, ніж ті, хто прийшов тепер — зовсім нові люди. І я закликаю поставитись до цього з усією серйозністю.

Вадим Скуратівський

Це репліка з приводу блискучого есе Григорія Соломоновича. Пан Померанц говорив про приналежність австро-угорського культурного синтезу, і це цілком відповідає певній австрійській реальності, в тому числі й українській реальності в Австрії. З кінця XVIII століття до 1914 року там утворюється дуже цікавий синтез, скажімо, українського народовства і європейства, тієї самої візантійської спадщини й католицизму, протонародного й вишукано-інтелігентсько-європейського. Це було. Виник надзвичайно своєрідний світ австрійської України, якій ми безмежно вдячні тому, що це, можливо, один з найважливіших сюжетів у культурній пам'яті. Але чим це все скінчилось, коли в 1914 році зчепились дві імперії? Зрозуміло, як поведилась Російська імперія: брусилівські війська увірвалися до Львова, і якась козака команда одразу поскакала до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка, й ця бібліотека була знищена. А відібрати в української культури цю бібліотеку, це однаково, що в жебрака — торбу. Це катастрофа досі непоправна. Але, з другого боку, починаючи з літа 1914 року раптом Австрійською імперією прокотилась надзвичайно сильна хвиля не просто українофобії — коли відступали російські війська, то жандармські австрійські команди вривались у міста, містечка й вшали українських інтелігентів, бо Віденській імперії раптом здалося, що всі вони без винятку москвофіли. Це було страхітливо, а цей сюжет не висвітлений навіть українською історіографією. Якось українці соромляться про це говорити... Що ж насправді відбулося? Начальник розвідки Австро-Угорської імперії — українець — виявився російським агентом. Провиною тому були не його проросійські симпатії, а гомосексуалізм. Але, очевидно, це все було витлумачено як певний ідеологічний жест і імперія це запам'ятала. Десятки тисяч людей, починаючи з 1914 року, заплатили своїм життям. Чому я це кажу? Тому, що навіть така цивілізована, принадлива, я б сказав, ситуація, як в Австро-Угорщині, закінчилась жахливим скандалом. Особисто я завжди симпатизував великим імперським культурним центром від Петербурга до Відня, але мені здається, що ми з вами повинні все-таки пам'ятати про те, що сказав, якщо його трохи перефразувати, один римський популярний народний депутат: імперський Карфаген завжди повинен бути зруйнований, він завжди закінчує скандалом. З цим нічого не вдієш. І як на мене, цей сюжет повинен стати надбанням того, що називається масовою свідомістю.

Олександр Руденко-Десняк

У 1912 році Сергій Єфремов у журналі "Украинская жизнь", який виходив тоді в Москві, надрукував статтю до ювілею Олександра Івановича Герцена. Дослідивши один предмет, який цікавив автора, він прийшов до такого висновку: російська інтелігенція в доступному

йому для огляду просторі XIX — початку XX сторіччя за винятком Олександра Івановича Герцена жодного разу не піднялася до справжнього розуміння національного питання в Російській імперії. Певно, це можна вважати полемічним поглядом, я не берусь тут бути суддею. Тим більше, що моя участь у цій дискусії має, я б сказав, дивний характер. Я — українець, 38 років прожив у Росії, виступати від імені України я, мабуть, уже не маю, а від Росії ще не маю права. У дискусії “Україна — Росія” я буду виступати, мабуть, від імені “тире”. Але це “тире”, як мені здається, вивільнює думку. Можна поставитись до висловів Єфремова як до дискусійних, проте, очевидно, проблема є. Вчора, коли починалась наша дискусія, я прекрасно розумів позицію депутата Бабуріна, який впевнений, що нічого, крім єдиної держави, на цій величезній території бути не може. Він має рацію, коли говорить, що тут існувала єдина держава, більше того, тут існувала нова історична спільність. Вона існувала: якщо ви, наприклад, поставите поруч Брежнєва, Щербицького й Кунаєва — це, безумовно, нова історична спільність, для якої, крім своїх власних проблем, не мають ніякого значення всі інші, включаючи й національні. Але з вуст оратора, більш демократично настроєного, скажемо так, іншої орієнтації, прозвучала дуже цікава думка: у нас існувала єдина держава і єдине суспільство. Оце ілюзія, тому, що в цій країні єдиного суспільства ніколи не було. Ви знаєте, можна посилатись на досвід великих, але навіть мій, дуже скромний індивідуальний досвід сповна це підтверджує. Я 20 років працюю в журналі “Дружба народів”, і перші десять років роботи в цьому журналі знадобились мені для того, щоб усвідомити існування національного питання в межах радянської імперії. Тобто я його усвідомлював через своє, скажімо, національне походження, про дещо трохи знав, але щоб зрозуміти, що це питання існує, мені потрібно було щонайменше десять років. ...Єдиного суспільства не було, і сьогодні ми зіткнулися якраз із цією проблемою. І тому нам доводиться мати справу з безліччю розрізаних суспільств, що поділені за національними, ідеологічними й іншими ознаками. Це і ускладнює, можливо, наше життя, це й робить необхідним той діалог, для якого ми сюди зібрались. Тепер ще про такий, скажімо, дивний бік питання. Я наведу суто літературний приклад, важливий для пояснення моєї думки. Я читав листування Ісаковського з Твардовським, і там був дуже цікавий лист Ісаковського, що стосувався перекладів Лесі Українки. Ісаковський написав, що в нього був такий випадок у житті, коли йому довелося перекладати Лесю Українку. Він писав про це з погано тамованим роздратуванням, ну, обставини змусили займатись перекладом. А потім, мабуть, через півроку, з'явився інший його лист тому ж адресатові, де він писав, що ж він усе-таки вичитав і з Лесі Українки, — це був зовсім інший лист. Але запитаймо себе: чи багато людей подолали цей, здавалось би, цілковито природний шлях? Нерозуміння — страшна річ. Ми тут говоримо про засоби масової інформації. Я регулярно відвідую свій Чернігів. І коли приїжджаєш туди, то природний вчинок — вмикаєш радіо, щоб просто зорієнтуватися в місцевих новинах, у місцевому житті, і, зрозуміло, там весь час увімкнуті московське радіо, московське телебачення. І загалом, якщо чесно, то посидівши там поряд зі своїми друзями й родичами біля телеекрана, десь на другий-третій день починаєш відчувати відверту незручність за те, що говоришся звідти. І проблема не в тому, що це якась дезинформація, обов'язково навмисна, а проблема значно глибша, бо потім, коли починаєш вдумуватись, приходить відчуття, що існує два цілковито різних світи. Радіо і телебачення дають відчуття двох різних світів, які драматичним чином розділено. Можна говорити, звичайно, про стихійність цього процесу. Але чи багато ми зробили для того, щоб він ішов достатньо цивілізованим шляхом?

І ще хотілось би сказати про це “тире” в діалозі “Україна — Росія”. Сьогодні виникає таке дивне явище, невідоме вчора, як українська діаспора в Росії. Тобто українці існували, але вони були законопакірними громадянами, вони не були українським населенням у Росії, тому що говорили в Росії по-російському, дотримувалися місцевих законів, віддавали дітей в російські школи, вели звичайне для всіх громадянське життя. Тепер настає процес самоідентифікації. І виявилось, що в Росії живуть мільйони українців. Виникла проблема. Проблема досить жорстока і складна, бо це проблема і економічна, і політична, і національна, і проблема міждержавних відносин. Я мав честь відвідати Перший конгрес українців у Києві. Хочу сказати, що захід цей був надзвичайно зворушливим, але я не певен, що він так уже сильно посунув уперед практичний бік питання. Тому що коли після урочистої частини я розмовляв з цілком відповідальними особами, то не побачив у них зацікавленості долею українців у Росії. А вони можуть стати політичним фактором, і досить вагомим. Борони нас, Боже, якщо, скажімо, заїде мова про те, що росіяни в Україні чи українці в Росії стануть п'ятою колоною, яка буде таким дивним чином брати участь у політичному й громадському житті. Але мені здається, що сьогодні — і для обох сторін це важливо було б зрозуміти — українська діаспора в Росії стає дуже важливим фактором суспільного життя, і вона може стати дуже важливим і серйозним учасником російсько-українського діалогу. Якісь практичні заходи в цьому напрямі, я думаю, вживаються. Діаспора заявила про себе випуском української газети в Москві, це можна вважати майже історичною подією, бо “Украинская жизнь” була закрита в 1917 році. Я думаю, є сенс — з цього приводу вже йшли практичні переговори в Києві — створити в Москві київсько-московський інформаційно-видавничий центр. У всякому разі, ця ідея зустріла безумовну підтримку інтелектуалів у Києві. Я сподіваюся, що до роботи цього центру будуть залучені інтелектуали московські, російські інтелектуали. Такий центр міг би стати одним із місць неформального, неурядового діалогу, який заявлений у порядку денному цих зборів.

Андрій Фадін

Я Україну знаю погано, мови не знаю, літератури також, газет практично не бачу, інформація про українські справи в мене у викладі РІА, ТАРС або агентства “Постфактум”. У певному розумінні я — типовий москвич. Можливо, вам буде цікаво послухати про те, який вигляд мають процеси, що йдуть в Україні з погляду людини, в інформаційному розумінні цілком типової. Перше, що відчуває така людина стосовно всього, що до неї доходить, — це здивування. Здивування з приводу гостроти конфліктів, гостроти полеміки: начебто українці такі ж росіяни, і уявити собі, що є щось, що можна ділити в культурному і, як узвичаєно говорити, в національному сенсі, — це просто не вкладається в голову. Це на рівні повсякденної свідомості. Коли ж над нею підняти, то виникає звичайно така проблема і такі аналогії: якщо не визначена національна ідентичність у колосальній кількості людей, не визначена не за графою в паспорті, а просто внутрішньо, то неминуче будуть розмиватися різні процеси, які компенсують цю невизначеність і акцентують визначеність. Наприклад, ви знаєте, мабуть, що в Югославії у відповідності з останнім переписом із приблизно 20 мільйонів населення кожен десятий записав свою національність “югослав”. Не серб, не хорват, а югослав. Безсумнівно, в найближчому переписі таких людей практично не залишиться. У цьому напрямку Югославія значно обігнала нас, але природа процесів пошуку ідентичності в контактних зонах однакова скрізь. Це перше спостереження. На ньому може ґрунтуватися прогноз, що йдеться не про політичні підступи партократії, як тут кілька разів пролунало, і

не про нерозумну позицію частини інтелігенції з одного і з другого боку або частини демократії, як інший оратор сказав, а про вияви деяких цілком глибинних, якщо хочете, геологічних сил у національних процесах. Тобто, якщо камінь зіштовхнути з гори, його напрямок можна змінити в перші кілька секунд, але чим далі він від вершини, тим менше ми можемо вплинути на зміну його траєкторії. Камінь з гори, як ви всі розумієте, зрушився, і змінити напрямок тут уже можна в дуже незначних масштабах. Я б сказав, що це глибока психологічна потреба — мати опонента, мати когось, хто інакший просто за логікою “ми — вони”. Для того, щоб відчувати, що є Російська держава, новому політичному класові абсолютно необхідно, щоб був хтось інший, на кого можна було б перенести частину психологічних негативних емоцій або в певному розумінні демонізувати його. Другий бік. Теж почну з рівня повсякденної свідомості. Була певна ієрархія націй, були нації республіканські, тобто ті, які входили до “клубу п’ятнадцяти”, ті, хто мав свої держави в колишньому СРСР. Фактично те, що відбулося, сьогодні закріпило ту, досить довільну градацію, ієрархію націй, яка була створена на світанку сталінського режиму. Зауважте, що ні в кого не виникає внутрішнього протесту, я маю на увазі широку масову свідомість, стосовно ізолюваного, державного існування Прибалтійських республік — це відрізнена скибка і тут ідентичність цілком чітко визначена: це інші.

Новий світовий порядок не може і не повинен бути справедливим, якщо розуміти під справедливістю рівність відносин. Цього взагалі ніколи не буває. Нинішній світовий порядок несправедливий, і той, що сьогодні виникає, теж. Останнє це те, що обвал СРСР співпав з обвалом контактних точок у Європі, почався процес, межі якого в кінцевому підсумку проляжуть невідомо де. Це своєрідний тектонічний зсув: одночасно — розвал Югославії, одночасно всі Балкани опинилися у стані розбудженого за давнього конфлікту. Албанія, Косово, Македонія, Греція, Болгарія. Найближча конфліктна точка — Південний Тіроль. Де це зупиниться, зовсім не зрозуміло. І ця обставина є дуже сильним аргументом на користь того, що непорушність кордонів повинна бути визнана принципом вищим, ніж принцип національного самовизначення. Але і те, й інше, в кінцевому рахунку, на мій погляд, це питання ціни, ціни сьогоднішньої крові, ціни зламаних долі і життів. Якщо відновлення імперії чи якоїсь унітарної держави вимагає більше крові, ніж утворення суверенних незалежних держав, воно повинне бути безсумнівно відкинуте з будь-яких міркувань. Звичайно, мова сьогодні не йде про відновлення імперії, але, стосовно сепаратизму, цей принцип так само поширюється на цілісність національних держав. Якщо утримання їхньої єдності потребує більшого насильства і більшої крові, ніж надання певної свободи самовизначення територій, то, з погляду традиційних інтелігентських цінностей, це повинно бути підтримано. Звичайно, все піде незалежно від наших пріоритетів, я говорю про бажане.

Іван Дзюба

За ці два дні багато про що сказано, ще більше не сказано. Я хочу зупинитися на кількох моментах того, що не сказано. По-перше, сьогодні мова йшла в основному про дезінформацію тільки в російській пресі і в російських засобах масової інформації. Я хочу сказати, що така ж хвиля дезінформації народжується вже і в українській пресі й українських засобах масової інформації. Вже замелькали стереотипи на зразок “Росія — ворожа країна”, можна почути фрази про те, що росіяни — біологічний ворог України чи українського народу. Таким чином, на антиукраїнську кампанію виникає адекватна і неадекватна відповідь. Але є дуже важлива принципова різниця, а саме: у нас в Україні ось така дезінформація і ось така антиросійська

кампанія — це справа політичної черні і дрібних бульварних газеток — “репильок”, як ми їх називаємо. Ні більш або менш солідна преса, ні скільки-небудь серйозні політичні діячі, ні впливові політичні партії, ні офіційні органи такого собі не дозволяють, тоді як у Росії це можуть собі дозволити і серйозні політичні діячі, й найреспектабельніші і поважні органи преси й масової інформації. За цією принциповою різницею стоїть ще інше явище. У нас теж є шовінізм. Я не належу до тих, хто хоче заперечувати його існування. Є найвульгарніший націоналізм, але знову ж таки це справа тієї черні, про яку я вже говорив. У нас немає інтелектуального шовінізму, у нас немає інтелектуального антисемітизму. На жаль, інтелектуальний націоналізм та інтелектуальний антисемітизм є сьогодні в Росії, і це в певному розумінні нове й тривожне явище. Учора в нас на круглому столі, коли обговорювались питання культурних взаємовідносин, було висловлено багато цікавих суджень про те, як нам досягти взаєморозуміння за умов, коли російська культура виходить зі свого імперського стану, а українська культура виходить зі свого колоніального стану. І мова йшла про те, що тут велика роль повинна належати інтелігенції. Це нам усім зрозуміло, це дуже велика тема, і я хочу зупинитися тільки на двох моментах. Очевидно, історична місія української інтелігенції сьогодні повинна полягати в тому, щоб усупереч тим обставинам, які складаються і тиснуть на наш спосіб мислення, всупереч всьому цьому, переконувати народ і переконати його (для цього є всі підстави, і ми віримо, що це буде зроблено) в тому, що в нас немає іншого вибору, крім як жити у взаєморозумінні і дружбі з російським народом. Ні вони від нас нікуди не подінуться, ні ми від них нікуди не подінемося. Власне, одне із завдань культури, і одне із завдань засобів масової інформації, як частини культури, полягає в тому, щоб виховувати й розвивати таке розуміння стосунків між нашими народами. Аналогічне завдання стоїть і перед російською інтелігенцією, але тут я хочу відзначити два конкретних моменти. По-перше, мовна проблема. Я не маю на увазі те дріб'язкове непорозуміння, яке виникло сьогодні тут, але є трагічні непорозуміння. Оті всі конфлікти з так званим російськомовним населенням, про потворність цього терміну цілком справедливо говорив Чорновіл, про свідому чи несвідому потворність, але всі ці непорозуміння великою мірою пов'язані з тим, що росіяни, з огляду на свою історію, з огляду на свою велич, з огляду на своє становище в світі, звикли скрізь відчувати себе господарями в тому розумінні, що не вони повинні пристосовуватись до умов, а умови повинні пристосовуватись до них. Узагалі всім відомо, що вони не докладали ніяких зусиль, щоб засвоїти, а не кажу про інтелігентний елемент, але в більшості своїй вони не докладали ніяких зусиль, щоб засвоїти мову, культуру народу, серед якого вони жили. Це підсвідоме ставлення. Пам'ятаю, минулого року в “Літературній газеті” був фейлетон про одеситку, що проживає в одеській колонії в Нью-Йорку. Вона обурювалась: я вже третій рік живу в Нью-Йорку, а американці до цього часу не вивчили російської мови. Це анекдот, але подібне ставлення підсвідомо закладене, і в цьому причина багатьох конфліктів, тому що всі вони починались на мовному ґрунті. І, очевидно, одне із завдань російських засобів масової інформації й російської інтелігенції якраз полягає в тому, щоб розбивати інерцію такого уявлення, виховувати інше ставлення, хоч у багатьох випадках це вже пізно, але взагалі ніколи не пізно. І потім, друге: це, очевидно, робота в тому напрямку, що при всій нашій спільності все-таки ми різні, все-таки ми окремі культурні й історичні індивідуальності, і ми повинні говорити не тільки про те, що нас об'єднує, але й про те, що нас роз'єднує в тому розумінні, що ми неоднакові.

Пан Павловський сказав, що образ ворога-українця формується тільки в останні роки. Можливо, це й так, але мені здається, що в останні роки він тільки актуалізувався, що в російській самосвідомості існував готовий набір кліше образів усіх народів, які знаходилися в межах великої і недавно вмерлої імперії. Як ви розумієте, всі ходові стереотипи з анекдотів, прислів'їв, недобрих жартів акуратно й плавно в потрібний момент увійшли на сторінки наших газет. Черга, я думаю, за татарами, середньоазіатами, слід лише трохи почекати. Дуже важко нам зараз вести діалог. Мені здається, що справжній політичний діалог між Україною і Росією навряд чи можливий, тому що тут має місце парадокс, гідний якого-небудь логіка-алгебраїста. Якщо для українця Україна й Росія — це речі різні, це батьківщина й сусідня держава, яка колись була метрополією, то для російської самосвідомості Росія існує як така, що містить у собі три Русі, а заодно й Північний Кавказ, і Середню Азію та ін. Від цього нікуди не подінешся. Якщо перед Україною стоїть досить вдале завдання будівництва національної держави (дай, Боже, щоб усе було добре на цьому шляху), то перед Росією стоїть завдання важливої чорнової роботи, в процесі якої багато крові й бруду може полетіти в різні боки, — відшукання власної національної ідентичності. Скуратівський говорить про те, що на місці Оттоманської імперії виникла Туреччина. Це слова спокусливі, небезпечні, а, можливо, насправді перспективні. Туреччина утворилась не на місці Оттоманської імперії, просто Оттоманська імперія, віддавши всі свої завоювання, повернулася на територію Анатолійського півострова. Те ж саме відбулося (якщо говорити схематично і спрощено) і з великою Римською імперією, яка повернулася на Апеннінський півострів. Можливо, Росії доведеться повернутися в Московію. Це те, з чим російська національна самосвідомість навряд чи зможе так швидко, просто й дешево змиритися. Це трагедія, яка тільки почалась, і я думаю, що ми в наших спілкуваннях повинні старатися перетворити її хоч би в драму або в якусь міщанську п'єсу з більш або менш гарним кінцем. Нині лунають слова про євразійську функцію Росії. Побійтеся Бога, панове! Як на мене, говорити про Росію як про Євразію, в якій об'єднується слов'яно-тюркська амальгама, — це невдала спроба позбутися травми від татаро-монгольського іга. Може, це загадковий спосіб виправдання всіх російських неподобств, як і за допомогою тютчевського вірша про те, що "В Россию можно только верить". Ось так Росія виявляється Євразією, тобто щось те, до чого не можна застосувати звичайні мірки європейської правової держави або мірки якогось ісламського етикету — чогось людського. Я думаю, той факт, що Україна стала незалежною державою, допоможе Росії знайти себе у вигляді нормальної національної держави, не такої величезної, не такого некерованого гіганта. Тут дивний парадокс. Очевидно, російська імперія в межах колишнього СРСР була якоюсь мірою життєздатною, очевидно, життєздатною є Україна з 50—60-мільйонним населенням, але існує 150-мільйонне утворення, яким є Російська Федерація і в якого, на мій погляд, якимось не виходить зорганізуватись. Я хочу закликати моїх колег і друзів з України (дивний, може, заклик) до терпимості стосовно Росії. Імперство Росії не стільки провина і не зловмисний момент у діяльності кожного окремого політика, це безособовий процес, який зараз знаходиться наприкінці льоту і в конвульсіях. Він може принести багато кривд. Україна — це прекрасний баланс російському імперству. Я ще раз закликаю Україну до терпіння, розуміння й співробітництва з Росією у процесі знаходження Росією національного ідентитету.

Я хотів би зробити невелику репліку з приводу виступу Сергія Адамовича Ковальова в тій його частині, де він образився на вживання української мови. Виходячи з тієї логіки, яку він наводив, я теж обмежений у правах. Але я про це якось навіть не подумав до цієї його фрази. Чому не подумав? Тому, що те дріб'язкове обмеження — абстрактне і юридично мислиме — ніщо, порівнюючи з тим культурним прирощенням, яке я відчув, пробуючи вникнути в не зовсім знайому мову. Я вважаю, що відбулося збагачення культурної палітри діалогу. В цьому розумінні я хотів би не погодитись із Портниковим, який вважає, що потрібно якомога швидше відмовитись від двомовності в Україні. З того, що я тут чув, я зрозумів, що в Україні існує двомовна культура. Двомовна культура — це подарунок долі, а не бич її. Двомовна культура була в Римі, у часи середньовіччя і Відродження вона була поштовхом до могутнього розквіту культури, двомовною була російська дворянська культура, яка залишила такий глибокий слід. Адже, крім правових, повинні відігравати роль і суто культурні, можливо, навіть естетичні міркування. Я вважаю, що російсько-український діалог, який у нас розпочався, повинен бути двомовним, це повинно бути його нормою. Якщо ми будемо його вирівнювати по рівню однієї із сторін, то це буде шлях до нашої власної убогості. В основі позиції — говори тією мовою, яка мені зрозуміла, — лежить російський стереотип. Кажуть, що росіяни сприймають все від чужих культур. Питається, чим же вони тоді відрізняються від японців? А тим відрізняються, що вони сприймають тільки те, на що не потрібно затрачати зусиль, тільки те, що саме приходить у культуру. Оце вони схоплюють, а до всього іншого їм немає діла, в усьому іншому вони вбачають обмеження своїх прав.

Вадим Скуратівський

Ми тут починаємо сваритися, а потрібно починати з іншого. Починати з того, що десь у 1929 році, якраз на порозі тоталітарної епохи, Бахтін написав книгу про діалог. І, мабуть, у культурі людській немає іншого, ефективнішого інструменту до єднання людей, ніж діалог. На мою думку, це альфа й омега людського існування, це якийсь антропологічний закон. Знаєте, один учень Бахтіна казав мені: Бахтін дуже зворушливо ставився до мене, але так само ж зворушливо й уважно він ставився до своєї кішки Машки. Так от, у системі планетарній, національній немає великих і малих культур, тут усе перед ликом Божим немовби зрівняно. Мені Іван Михайлович Дзюба вчить уже 30 років, що священне будь-яке національне неагресивне волевиявлення людини: російське чи циганське, єврейське чи grenландське, — думка проста і разом з тим очевидна. І все це ґрунтується на чому? На мою думку, на нормальному біологічному входженні однієї культури в іншу. Як сказав покійний Пастернак, образ входить в образ і предмет перетинає предмет або щось подібне. І мені здається, що треба починати з діалогу, а ми, на жаль, починаємо з якоїсь наївної агресії. Ось тут пан журналіст із “Молодої України” з її старовинними волюнтаристськими традиціями, а тепер і з “Независимой газети” почав говорити, що, мовляв, був міф про велику російську культуру, а вона в ряду інших культур і таке інше. Я б хотів його запитати: де він бачив російську культуру? На філологічному факультеті КДУ? Так там ситуація ще страшніша, ніж на філологічному факультеті Московського університету. Тільки тепер, десь опісля 1985 року, ми з вами входимо в ситуацію нормального діалогу. Я українець, я гіперпатріот, я прибічник абсолютної незалежності

України, навіть непрозорих кордонів, але зараз мені найцікавіша російська культура, тому що я вперше після 1985 року одержав можливість входження в російську культуру, я вперше почав її чути без імперських, так би мовити, обертонів. Але мені б хотілося, щоб Україна з такою ж енергією вслухалася, скажімо, в польську культуру — це справді велика культура, семіотичний пейзаж цієї культури — це щось немислиме, там є фігури цілком казкові, титанічні за своїм інтелектуальним просуненням. Поруч якісь інші цікаві країни. Нарешті, Туреччина, яку так любив Костянтин Леонтьєв. Ми оточені надзвичайно обдарованими народами, і треба шляхом нормального діалогу починати спілкуватися з ними, а не руйнувати міф про те, чого, власне, ще й не знаємо. Звичайно ж, є міф про російську культуру в нашій масовій комунікації, але, з другого боку, коли Поль Валері говорив про те, що, можливо, прийдешнє залишить тільки античність і російську культуру XIX століття, — це ж надзвичайно авторитетне свідчення! Отже, я вважаю, що треба починати з якихось дуже простих речей, саме з діалогічного входження в культуру. Звичайно, є якісь хворобливі стани — міжнаціональні, міжкультурні: скажімо, питання про українську культурну спадщину, яка з відомих причин опинилася за межами України. Я прихильник повернення всього цього в Україну, але в межах, скажімо, півстоліття або цілого століття і засобами цивілізованими. А справа в тому, що, умовно кажучи, ваше розв'язання мені здається настільки ж неспроможним, як і розв'язання глибокошанованого мною академіка Лихачова. Тут ви зрівнялися з академіком, поза тим, що ви в різних, так би мовити, інтелектуальних категоріях. Все треба починати з простого, нормального, елементарного діалогу. Посадіть людей, які здатні до цього діалогу, за письмовий стіл з одного і з другого боку — вони вам напишуть книги про те, що таке російська культура для українців і що таке українська культура для росіян. І тут якраз тисячі можливих сюжетів, які ми цілком можемо висвітлити і спокійно домовитись один з одним, але шляхом саме діалогу. У Бахтіна був такий попередник — Шефтсбері, дуже розумний англієць початку XVIII століття. Він говорив, що культура людська — це нормальна співбесіда. Але навіть за цим столом ми починаємо ці правила порушувати. І, мені здається, необхідно нам щось зробити, щоб увійти в норму, щоб повернутись до норми. А все інше: діло, що називається, наживне. Кажуть, подрібнюється Росія. Що ж, явище трагічне, але вибачте: найрозумніша, найінтелектуальніша країна в Європі — Німеччина XVIII століття не мала єдиної державності. Однак вона побила всі інтелектуально-естетичні рекорди.

Я пропоную діалог. А з цією метою, справді, потрібно повернутися до думки пана Міграняна і спробувати з нашого круглого столу винести не тільки відчуття болочих кутів, але і якусь інституцію, я не знаю, в якому жанрі й під яким дахом, але якусь інституцію. Простіше кажучи, давайте об'єднаємось і врешті-решт буде, як у Шукшина, в якого один дід казав: народити треба, і тоді буде благодать.

Виступи на диспуті Євгена Сверстюка та Володимира Кулика друкуємо за текстами, які подали автори.

Євген Сверстюк

ДІАЛОГ НА ВЕРШИНАХ СПРАВЖНОСТІ

Враховуючи склад нашого круглого столу, думаю, що моя українська мова буде цілком зрозуміла 90 процентам, а решта зрозуміє через свою кмітливість. Зрештою, говоритиму прості речі: нині мусимо нагадувати і поновлювати в правах аксіоми.

Усі ми носимо свої стереотипи мислення, як важку неповоротку броню. Наші — українські і російські — стереотипи і спільні, як відображення фальшивої етики, і різні через дуже відмінні умови: у вас — в імперському імперативному тоні, у нас — в догідливо колоніальному. При видимій єдності культурного простору у нас не було ні єдності, ні розуміння на протязі кількох поколінь.

По-перше, в цьому псевдонаціональному просторі російська культура, заідеологізована і усереднена, втратила свою неповторну індивідуальну особливість. Втратила до такої міри, що в різних колоніальних провінціях вона, як офіційна й обов'язкова, була провідником ідеологічного натиску. Советським патріотизмом у Києві і в Душанбе вважалося створення у себе “куточка Москви”, а портрети російських літературних класиків були емблемою лояльності майже нарівні з вождями. В їхньому образі інтернаціоналізм вважався цілком переконливим.

Але російські класики (ті, що були дозволені) були хоч більш доступні для освіченої частини суспільства. Наша ж культура, за своїм духом антиімперська й антиколоніальна, була препарована до ідеологічної кон'юнктури аж до втрати обличчя. Вона не мала державного завдання репрезентувати обличчя народу перед світом, а навпаки, мусила видавати себе сирим і податливим імперським матеріалом, гордим з того, що має чуже обличчя.

При втраченій національній неповторності, при втраті свого образу і голосу українська культура і російська культура не поважали себе і не могли поважати одна одну.

В колоніях російська культура диктувала офіційний стандарт і несла щось від страху і державного примусу. Українська культура для Москви була вторинною, наслідувальною, культурою меншого брата. Старший брат знав лише, що там усе — етнографізм, провінціалізм, гайдамаччина і всяка бутафорія, тобто зі справжньою культурою нашою він не був знайомий.

Отже, тільки повернення до джерел, до власного обличчя, до себе може поставити нас на ноги з випрямленою поставою голови.

В нашому минулому був період інтенсивної взаємодії культур з початком XVIII століття, коли з України привозилась в Московщину інтелігенція, випускники Києво-Могилянської академії, коли майже вся вища церковна ієрархія Росії була з України. Це була найбільш масова школа Росії, оскільки німецькі і французькі вчителі були порівняно рідкістю. Російську музику представляли українці Ведель, Бортнянський і Березовський, живопис — Левицький і Боровиковський, а придворні капели склалися з малоросів...

І проповідь, і музика були релігійного характеру, але релігійна українська традиція пішла з України вже тоді, коли в Росії був підготовлений ґрунт. 1861 р. з далекої південної провінції запрошують до Московського університету Памфила Юркевича, як єдиного в імперії філософа, готового зайняти кафедру. Дуже показова також доля цього, за висловом В.Соловйова, “філософа високої вільної думки”. Його систематично цькувала “прогресивна” журналістика, як, мовляв, запрошеного з Київської духовної академії спеціально для розгрому наступаючого матеріалізму. Щось подібне було з Гоголем після виходу його “Вибраних мест из переписки с друзьями” і навіть з Г.С. Сковородою, випуск творів якого в ці ж роки заатакувала “прогресивна” преса... Усі вони — носії української релігійно-філософської традиції, філософії серця, яку потім підхопили в Росії поодинокі високі постаті — В.Соловйов, Ф.Достоевський, М.Бердяєв. Зрозуміло, були вони належно оцінені лише на Заході.

Мовою радянських істориків всі ці процеси називалися “благодіючий вплив великої російської культури на українську”. Тут усе — і політика, і логіка, і етика. Але й самі процеси були завуальовані,

оскільки релігійна традиція в більшовицькій системі вартостей нічого не важила.

Тому релігійні мислителі — це велике культурне явище всесвітнього значення, — було здібнене до політичного цементу, що еднав “два братні народи”.

Звичайно, на такому рівні історія культури не твориться, бо сама предметність культури зникає: втрачається правда і сенс філософської істини; втрачається гідність культури; втрачається животворна сила християнських основ.

Тим часом тільки така культура через свою справжність є основою для національного взаєморозуміння і співпраці. Конфронтація тут можлива хіба що в полеміці ідейних начал. Якщо говорити про боротьбу за культурні впливи, то визначальним тут був і буде рівень і справжність. Це наш спільний клопіт — викорінення дешевих заміників культури, звільнення від фальшивих стереотипів, повернення до правди і таланту, що стоять над усе.

Але нам потрібна активна стихія обміну інформацією, потрібні знання того кращого, що є в іншого. Тоді прийде розуміння: “Ти уподібнюєшся до духа, якого можеш збагнути” (Гете).

Демократичні процеси і розкріпачення душ — це поки що єдине наше реальне досягнення. Ми можемо говорити правду і не мусимо повторювати брехню. Але це зобов'язує нас послідовно думати, шукати правду, культивувати правдиву думку. Є вища справедливість над нами — і вона головна.

Що ж стосується побутуючих у публіцистиці і літературі образливих форм цитування противника “в оригіналі”, тобто наведення російською мовою усяких жандармських висловлювань, то тут є дратливий момент від нинішніх політичних емоцій, що захаращують усі підступи до культури. Розуміється, це з'явилося і українською мовою в останні два роки в результаті наслідування російської публіцистики. Раніше в Україні цензура пильно стежила за таким. Цитувати в українському тексті Шевченків “Щоденник” можна було тільки по-російськи, тоді як Пушкіна цитовано в українському перекладі. Зате цензура просто пропускала в російській “Педагогической поэме” Макаренка українську мову як негативну характеристику персонажа. У російській літературі нижче середнього рівня з'явилося останнім часом безліч негативних персонажів, що співають або говорять “по-хахляцьки”. Цим крамом забито ринок.

Цю хамську манеру після падіння цензури переймають і деякі українські автори, виправдовуючись тим, що ці персонажі самі проти того, щоб їхню мову перекладати українською. У всякому разі, в цій манері не так правда, як поганий нахил дражнити іншого. У нинішній газетній дезинформації антиукраїнська в Росії стала епідемією. Схоже на те, що це отруйна радіація від розпаду імперських стереотипів.

І на цьому тлі буде особливо виділятися гідний голос справжньої російської культури, яка для нас завжди залишиться близькою.

Володимир Кулик

Сучасних політичних процесів в Україні не можна зрозуміти, не беручи до уваги ідейної тяглості українського руху. У зв'язку з розмовою про те, чи доцільно Україні входити до СНД, хочу нагадати, що суперечки самостійників і федералістів точаться в нас уже понад століття. Перед революцією 1917 року безумовну перевагу мали федералісти, до чого неабияк спричинився авторитет найвизначнішого речника цієї течії Михайла Драгоманова. Це не було якоюсь недозрілістю до боротьби за незалежність, бо федерація для Драгоманова — не зречення самостійності, а найраціональніший шлях її досягнення,

згідний з уселюдським прогресом. Він бачив два шляхи: або вирватися з імперії, якщо стане сили, й будувати власну державу, або домагатися, разом з іншими народами, демократизації та децентралізації всієї Росії. Драгоманов надавав перевагу другому шляхові, вірячи, що така “перебудова” імперії на демократичну федерацію забезпечить українцям усі права. Великодержавництво Тимчасового уряду й особливо — більшовицького режиму, що кинув проти неозброєних федералістів Центральної Ради військо вішателя Муравйова, призвело до рішучого повороту української політичної свідомості в бік самостійництва. Однак після референдуму 1 грудня був обраний не ізоляціоністський шлях (хоч, певно, вже стало б сили вирватися, але це, можливо, коштувало б крові), а той, що пов’язував визволення своєї нації з перебудовою всього регіону колишнього СРСР, творенням нового міжнародного порядку. Але ми навчені кривавим досвідом революції 1917—1920 років і тому пильно стежимо, аби ця інтернаціоналізація не призвела до втрати навіть невеликої частки нашої незалежності.

Важливо пам’ятати також про тяглість попередніх спроб державного будівництва. Як на мене, одна з причин сьогоденної кризи російської державницької свідомості полягає в тому, що не розв’язано питання, яку державну традицію розвивати — добільшовицької Росії чи РРФСР. Немає, як сказав Сергій Станкевич, ідеї Росії. В українському випадку ця ідея має вбирати і УНР, і УРСР — не забуваймо, що саме існування радянської України як формально суверенної держави в складі Союзу було наслідком визвольної боротьби, компромісом між московським централізмом і українським незалежництвом. Ця держава дала змогу возз’єднати майже всі українські землі, що сприяло також зміцненню соборницької свідомості. Ця держава, хоч маріонеткова по суті, здобула певну легітимність в очах своїх громадян. Саме ця легітимність і пов’язане з нею сподівання зумовили й перемогу на референдумі, й обрання Кравчука — а не тільки маніпуляції партапарату, про що без утаву пише московська преса і що повторив тут В’ячеслав Чорновіл.

До речі, про партапарат. Попередня державницька спроба зазнала поразки не останньою мірою через те, що інтелігенція, яка стояла тоді на чолі українського руху, відштовхувала представників горішньої верстви, мріючи про демократичну націю без усіляких “панів”. В’ячеслав Липинський, найбільший державних в українській політичній думці, писав після падіння УНР, що неодмінною умовою успіху незалежницьких змагань є повернення до українства бодай частини еліти (“апаратників”), що стояли на ґрунті ідеології панівних націй. Нині цього вдалося досягти, й витворена в УРСР провідна верства зможе забезпечити певний успіх державного будівництва. До того ж орієнтація на “територіальний патріотизм” (гасло Липинського) дала нашому суспільству міжнаціональну злагоду. На жаль, народницький характер нового українського відродження призвів до втрати державницьких пріоритетів Липинського, що виразно засвідчив недавній з’їзд Руху.

Впадає в око величезна різниця між реакцією інтелігенції в Україні й у Росії на розвал імперії. У нас — триумф, адже досягнуто омріяної мети; у вас — втрата, далеко глибока за втрату територій, збираних упродовж століть. Розрив державного зв’язку з Україною ударив по самій серцевині російської самосвідомості, по її міфологічному ядру — ідеї “триєдиного народу”, хай із мовними видозмінами, але зі спільною історією і культурою. Олександр Ципко сказав якимось, що історія Росії починається з Києва. Ні, з Києва починається міфологія, яка відволікає російську інтелігенцію від усвідомлення справжніх коренів. Це усвідомлення конче потрібне задля відродження Росії як національної держави, хоч і міфи дуже тривкі. А що Київ завжди буде для росіян

“матерью городов русских”, то це ще й визнання величезного впливу спадщини Київської Русі на російську духову культуру. Мені здається, в ній свідомість цієї спадщини навіть сильніша, ніж у нашій культурі, яка в ході своєї драматичної історії не раз мусила “віднаходити” Київ, тим часом як у Росії його й не губили.

Тепер щодо майбутнього українсько-російських культурних зв'язків. Для України надзвичайно важливі, на мій погляд, два моменти. По-перше, мало не чверть громадян нашої держави — росіяни (хоча цю частку, схоже, радянські переписи завищували), ще більше людей розмовляють російською мовою й орієнтовані на російську культуру (маю на увазі всі рівні культури). Безумовно, й український маскульт розвиватиметься, і сфера вживання мови ширшатиме, сприятливі, здається, й умови перспективи формування громадянської свідомості в усіх мешканців України (так званої нації-держави). Але ще довгий час (а може, й завжди) наша країна буде істотно двомовною. Закон про мови був першим здобутком українського відродження ще в компартійні часи, коли про незалежну державу годі було й мріяти; нині, маючи цю державу, ми залишаємо його в УРСРівському минулому (хоча ще треба буде пояснити тисячам активістів ТУМу, що відмова від українізації за п'ять років не означає зречення ідеалів відродження). Після першого грудня державною політикою має стати, як у Канаді чи Австралії, багатокультурність, але сприяння розвитку всіх національних меншин не скасує того факту, що “багато”, очевидно, дорівнюватиме в Україні двом. За цих умов зв'язок із російською культурою буде пріоритетним питанням нашої культурної політики.

По-друге, російська культура могла б допомогти українській перебороти згубний вплив національного кічу, що пішов у буйний ріст на хвилі відродження. Подолання провінціалізму ми звичайно пов'язуємо з поверненням до Європи, але не треба, певно, занедбувати й тої стежки, що веде через Росію. Не раз, читаючи російську періодику, приміром, “Век ХХ и мир”, заздрю вашій інтелектуальній розкутості й незаангажованості. На жаль, природної для інтелігента опозиції до влади ми ще не можемо собі дозволити: в нашій новонародженій державі вона була б руйнівною. Нині ми всі державники, а культурі від цього зле.

Відбулася конференція Середовища УГВР

Нью-Йорк, Н.Й. Тут у залі НТШ відбулася 4-го і 5 квітня 1992 р. конференція Середовища УГВР, в якій взяли участь 48 делегатів із ЗСА, Канади і Європи. Конференцію проводила Президія в складі: проф. Василя Маркуся (Чикаго), д-ра Мирослава Малецького (Торонто), д-ра Модеста Ріпецького (Чикаго) — заступників голови, Ліди Марцук (Мюнхен) і Ярослава Кліма (Нью-Йорк) — секретарів. Звіт з діяльності Президії Середовища склали д-р Мирослав Прокоп, Микола Лебедь, Євген Стахів, інж.Микола Галів. Доповідь про становище в Україні виголосив д-р Анатоль Камінський. Конференція вітала відродження незалежної української держави і розглянула окремі аспекти подій та процесів, які сьогодні відбуваються в українських землях. Конференція відзначила могутній здви́г українського народу, який після довгих століть жертовної боротьби і великих втрат виявив небуденну динаміку та життєздатність і мирними актами проголошення державної незалежності 24 серпня 1991р. та її затвердження всенародним референдумом 1 грудня 1991р. задокументував перед цілим світом своє право володаря власної землі.

Україна користується тепер сприятливою міжнародною кон'юнктурою. Визнання серед інших народів знаходять поступові програми демократичних партій сучасної України, гуманні принципи політики її уряду та парламенту щодо всіх громадян незалежно від національності, раси чи релігії.

Зовнішній світ назагал оцінює позитивно прагнення України будувати свої взаємини з іншими державами, зокрема з Росією, на принципах миру, взаємовизнання і невтручання у внутрішні справи.

На конференції проаналізовано також серйозні труднощі і небезпеки, перед якими стоїть молода Українська держава. Її народне господарство знаходиться в глибокій кризі. Нестача товарів першої потреби створює загрози соціального характеру. Організоване політичне життя доволі розбите, вражає брак єдності в колах українських демократичних партій та існують загрози з боку тоталітарних сил зліва і справа. Непокоять непорозуміння між українськими церквами. А в парі з тим, дуже серйозну небезпеку для Української держави творять російські шовіністичні елементи, які досі не погодилися із самим фактом упадку імперії. У таких умовах видається першочерговим завданням досягнути взаємопорозуміння між урядом і демократичними силами сучасної України в питаннях забезпечення національного інтересу Української держави, її безпеки, свободи і добробуту її громадян.

Конференція відзначила великий вплив відновленої Української держави на відродження і посилення активності української діаспори та зміцнення її єдності з українським материком.

Розглянено також питання дальшої ролі організованих українських політичних сил у діаспорі після відновлення Української держави.

Конференція оцінила, що основне завдання тих сил, а саме: допомога українському народові боротися за самостійність — перестало бути актуальним і що ті сили повинні спрямувати свою працю на шляхи громадської і політичної активності. Це відноситься також до Середовища УГВР, хоч воно не було і не є політичною партією або центром.

Середовище УГВР є об'єднанням колишніх учасників організованої визвольної боротьби українського народу на рідних землях або осіб, які політично формувалися вже в умовах західних суспільств, але яких об'єднують програмові позиції, сформульовані в таких основоположних документах, як Постанови III Великого Надзвичайного Збору ООН у 1943 р., Декларація УПА з того ж року і Платформа УГВР з 1944 р. Ці документи знаменували відхід організованого українського визвольного руху від позицій інтегрального націоналізму до демократії. А принципи тих документів перегукуються з програмами демократичних партій сучасної України, і це створює пригостий ґрунт для їхньої співпраці із Середовищем УГВР. Це особливо слід наголосити на програмовому відношенні, без будь-яких організаційних пов'язань. Співпраці в програмовому плані можуть служити спільні конференції, видання і под. Конференція переконана, що

всікі намагання будь-яких українських політичних кіл у діаспорі творити свої програми є шкідливі.

Рівночасно конференція закликає членів Середовища УГВР бути активними в різних громадських товариствах та організаціях, метою яких є матеріальна та моральна допомога Українській державі та в акціях приєднання для України приятелів у державних і громадських колах західних суспільств.

Конференція доручила Президії Середовища у ближчому часі виготовити проект реорганізації і дальшої праці Середовища УГВР чи то у дотеперішній формі, чи то у формі об'єднання громадсько-політичного характеру.

З нагоди конференції Середовища УГВР також відбувся 4 квітня 1992 р. у приміщеннях НТШ у Нью-Йорку дискусійний вечір для аналізу і оцінки сучасного становища в Україні, на якому з доповідями виступали: проф. Іван Коропецький ("Політично-соціологічно-економічна модель сучасної України"), проф. Василь Маркус ("Принципи і шляхи закордонної політики сучасної України"), д-р Анатоль Камінський ("Організовані політичні сили України"). Коментували доповіді проф. Мирослав Лабунька і проф. Тарас Гунчак. Вечором провадив д-р Мирослав Прокоп. У вщерть виповненій залі було більше 150 осіб.

Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасності"
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України"
252047, м. Київ, просп. Перемоги, 50
Друк офсетний. Зам. 0144107

ПРО АВТОРІВ

Ганна Світлична — член Спілки письменників України, автор кількох збірок поезії; людина складної долі — багато років прикута до ліжка тяжкою хворобою. Живе в м.Павлограді, Дніпропетровської області.

Володимир Базилевський — поет і літературний критик, автор кількох збірок поезії. Живе в м.Києві.

Леонід Череватенко — поет, літературознавець, мистецтвознавець, головний редактор часопису “Новини кіноекрану”. Живе в селищі Буча, Київської області.

Владимир Тісманяну захистив докторську дисертацію в Бухарестському університеті. Викладає політологію в Парк-Коледжі Мерілендського університету. Серед його книг — “Криза марксистської ідеології у Східній Європі: вбогість утопії” (1988), “У пошуках громадянського суспільства: незалежний рух за мир у радянському блоці”, а також “Нове відкриття політики. Східна Європа від Сталіна до Гавела”.

Анатоль Камінський — політолог, журналіст, колишній директор Української служби радіо “Свобода”. Живе в США.

Петро Потічний — професор політичних наук Мак-Мастерського університету (Канада).

Андреас Каппелер — професор Кельнського університету (Німеччина), голова семінару східноєвропейських досліджень.

Ігор Качуровський — поет, прозаїк, перекладач, літературознавець. Автор багатьох поетичних збірок (“Над світлим джерелом”, 1948; “Пісня про білий парус”, 1971; “Свічада вічності”, 1990, та ін.), прозових творів і теоретичних праць. Живе у Мюнхені.

Джордж Г.Грабович — президент Міжнародної Асоціації Українців, професор Гарвардського університету (США), директор Українського Дослідного Інституту в Гарварді.

Лешек Мочульський — голова однієї з перших у Центрально-Східній Європі нелегальних антикомуністичних партій — Конфедерації Незалежної Польщі, заснованої 1979 р.; член комісії із закордонних справ та представник Сейму у Раді Європи у Страсбурзі.

Адам Міхнік — один із зачинателів польського правозахисного руху, депутат Сейму, головний редактор найпопулярнішої у сьогодишній Польщі “Газети виборчої”. Автор багатьох публіцистичних статей та кількох книжок у жанрі філософської есеїстики.

Володимир К. Нагірний — політолог, автор монографії про російську інтелігенцію. Живе у Нью-Йорку.

Ігор В.Зелик — політолог (США).

Гліб Павловський — заступник головного редактора журналу “Век XX и мир” (Москва).

Сергій Бабурін — народний депутат Верховної Ради Російської Федерації, один із чільних діячів націонал-патріотичної опозиції.

Олександр Руденко-Десняк — головний редактор журналу “Дружба народів” (Москва).

Денис Драгунський — політолог, працівник журналу “Дружба народів”.

Олексій Ківа — політолог.

Андрій Фадін — зав. відділом політології газети “Коммерсантъ”.

ВИЙШЛО ДРУКОМ:

СТЕПАН СТЕЛЬМАЩУК. *Під знаком його доброти.* - Дрогобич, вид-во "Відродження", 1991. - 40 с.

Збірник спогадів та матеріалів про видатного українського композитора Станіслава Людкевича.

ВАСИЛЬ ГЕРАСИМ'ЮК. *Діти трепети.* - К.: "Молодь", 1991. - 128 с.

Нові вірші талановитого молодого поета.

"БІЛЬ". *Альманах. Випуск 2.* - Львів: "Меморіал", 1991. - 168 с.

Другий випуск альманаху, як і перший, містить вірші, прозу, спогади, зразки пісенної творчості, а також документальні свідчення про сваволю і злочини тоталітарного режиму. Більшість авторів - політ'язні.

КЛАВДІЯ ФРОЛОВА. *Цікаве літературознавство.* - К.: Освіта, 1991. - 192 с.

У книжці в формі листування популярно розповідається про літературу як мистецтво слова, про психологію творчого процесу, про взаємодію свідомого і несвідомого в ньому. Перед читачем постає розгалужене древо літератури з усіма його гілками родів, жанрів, видів.

ЧИТАЙТЕ У НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

**ВАСИЛЬ
ГОЛОБОРОДЬКО**
Поезії

МИХАЙЛО ГРИГОРІВ
Поезії

ОКСАНА ЗАБУЖКО
Інопланетянка
*Нефантастична
повість*

**ВОЛОДИМИР
ВИННИЧЕНКО**
Єврейське питання
на Україні

СІМОН РЕДЛІХ
Українсько-єврейські
стосунки у міжвоєнній
Польщі

ЛЕОНІД ПЛЮЩ
Боротьба з євреями—
це боротьба з нами